
ΟΙ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΙ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΙ
ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΤΗ ΔΥΣΗ
ΕΝΑ ΣΥΝΤΟΜΟ ΣΧΟΛΙΟ

τοῦ † John Day

 ΔΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ τοῦ Ἰουστινιανοῦ οἱ νομισματικοὶ θεσμοὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας διέφεραν σημαντικὰ ἀπὸ ἐκείνους τῆς λατινικῆς Εὐρώπης. Στὸ Βυζάντιο τὸ νόμισμα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἀποτελεῖ ἐργαλεῖο ἰσχύος ἐνὸς συγκεντρωτικοῦ κράτους, ἐνῶ στὴ βαρβαρική Δύση τὸ νόμισμα κατακερματιζόταν καὶ γινόταν ὅλο καὶ πιὸ σπάνιο. «Ὁ φεουδαλισμὸς γεννήθηκε τὸν 7ο αἰῶνα», γράφει ὁ Πήτερ Σπάφορντ, «ὅταν οἱ φράγκοι ἡγεμόνες δὲν εἶχαν πιά χρυσὸ γιὰ νὰ πληρώσουν τοὺς στρατιῶτες τους». ¹ Ἐὰν οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Καρλομάγνου σήμαναν τὴν ἐπιστροφή σὲ ἓνα ἐνιαῖο νομισματικὸ σύστημα στὴ Δυτικὴ Αὐτοκρατορία (σύστημα ποὺ βασιζόταν ὅμως στὸ ἀργυρὸ δηνάριο καὶ ὄχι στὸν χρυσὸ σόλιδο), ἐπὶ τῶν διαδόχων τοῦ ξανάρχισε ἡ διαδικασία τῆς νομισματικῆς ἀποδιοργάνωσης μὲ τίς παραχωρήσεις προνομίων κοπῆς σὲ ὑποτελεῖς μεγάλους φεουδάρχες ἢ σὲ πόλεις, ποὺ ἀλλοίωναν τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν κερμάτων ἀνάλογα μὲ τίς προτιμήσεις τους.

Ἡ ἐξαφάνιση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Εὐρώπης, καθὼς καὶ ἡ ὀπισθοχώρηση τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς ἐπέφεραν τὴ διάσπαση Ἀνατολῆς καὶ Δύσης ὡς πρὸς τίς νομισματικὲς πρακτικὲς. Ὅμως ἡ οἰκονομικὴ ἄνθηση τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰῶνα, ποὺ σφραγίστηκε ἀπὸ τίς δραστηριότητες τῶν δυτικῶν ἐμπόρων καὶ τῶν σταυροφόρων στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, δημιούργησε μιὰ κίνηση σύγκλισης. Ἡ σύνδεση αὐτὴ παρέμεινε ὡστόσο ἀτελής, γιατί οἱ δυτικὲς οἰκονομίες σύντομα ἐνεπλάκησαν στὴν περιπέτεια τοῦ ἐμπορικοῦ καπιταλισμοῦ, στηριζόμενες σὲ νομισματικοὺς θεσμοὺς καὶ κεφαλαιακοὺς πόρους ποὺ δὲν εἶχαν ἀντιστοιχία στὸ Ἰσλάμ καὶ τὸ Βυζάντιο. ²

1 P. Spufford, *Money and Its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988, 16. 2 Ὅα πρέπει νὰ

Στή μεσαιωνική Ευρώπη, οι μακροπρόθεσμες οικονομικές τάσεις ήταν άρρηκτα δεμένες με τις μακροπρόθεσμες νομισματικές τάσεις γιατί οι πρώτες ήταν, σε μεγάλο βαθμό, εξαρτημένες από την προσφορά χρήματος (και όχι αντίστροφα, όπως συμβαίνει στις σύγχρονες οικονομίες), δηλαδή από την παραγωγή και τη διακίνηση των νομισματικών μετάλλων. Επιπλέον, την εποχή αυτή της κυκλοφορίας μεταλλικού χρήματος, η προσφορά δεν ήταν ποτέ ίση με τη ζήτηση, με αποτέλεσμα τα μόνιμα παράπονα ότι «το χρήμα σπανίζει» (σε όρισμένες περιόδους, προφανώς, περισσότερο από ό,τι σε άλλες) και «την υποβόσκουσα ανάγκη δημιουργίας πληθωρισμού του νομίσματος», κατά την έκφραση του Μάρκ Μπλόκ.³ Στην πράξη, με εξαίρεση τις περιπτώσεις συνειδητής χειραγώγησης του νομίσματος για τον πορισμό εσόδων, οι νομισματοκοπικές αρχές «δημιουργούσαν πληθωρισμό του νομίσματος» για να αντισταθμίσουν την αύξηση της τιμής των νομισματικών μετάλλων ή όποια, σύμφωνα με το νόμο του Γκρέσαμ, αποτελούσε απειλή για την τρέχουσα κυκλοφορία.

Στο Βυζάντιο το μόνιμο απόθεμα νομισματικών μετάλλων φαίνεται να παρέμεινε έντυπωσιακά σταθερό, ακόμη και ως τον 12ο αιώνα. Τις απώλειες τις αντιστάθμιζαν οι νέες παραγωγές από τα όρυχεία, οι φόροι υποτέλειας από ξένους ήγεμόνες ή τα ευνούικα εμπορικά ισοζύγια· στην πράξη, λοιπόν, υπήρχε το είδος εκείνο της ισορροπίας που επικαλούνται όσοι οικονομολόγοι υποστηρίζουν ότι το χρήμα είναι ουδέτερο και ότι η προσφορά του χρήματος προσαρμόζεται απαραίτητως στο μέγεθος του εμπορίου. Και δεν πρέπει να μάς εκπλήσσει το γεγονός ότι αυτή η «ισορροπία» επεκτεινόταν και στις τιμές των περισσότερων αγαθών, όρισμένες από τις οποίες, όμως, όφειλαν τη σχετική τους σταθερότητα στον κυβερνητικό έλεγχο, κυρίως σε περιόδους κρίσης.

Αντίθετα, στις μεσαιωνικές ευρωπαϊκές οικονομίες, όχι μόνο τα νομισματικά αποθέματα ήταν μόνιμως ανεπαρκή, αλλά και η κατανομή τους συχνά ανταποκρινόταν στις μη οικονομικές επιταγές των νομισματικών πολέμων («guerres monétaires»), όπως ονομάστηκαν οι ανταγωνιστικές υποτιμήσεις σε έναν άεναο αγώνα για ευγενή μέταλλα. Όσο για την κίνηση των τιμών, αυτή είχε την

σημειωθεί ότι το Βυζάντιο ήταν ίσως λιγότερο όπισθοδρομικό από ό,τι θα μάς έκανε να πιστέψουμε ή ένδεια των πηγών, όπως μαρτυρεί και η ενσωμάτωσή του στον ιταλικό κόσμο του θαλάσσιου εμπορίου (αν και ως «ήσσονος εταίρου») κατά τον ύστερο Μεσαίωνα. Βλ. A. E. Laiou, «The Byzantine economy in the Mediterranean trade system: Thirteenth-fifteenth centuries», στής ίδιας, *Gender, Society and Economic Life in Byzantium*, Hampshire 1992, 172-179. 3 M. Bloch, *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe*, Παρίσι 1954, 63-65. Πβ. J. Day, «L'histoire de la monnaie dans les écrits de Marc Bloch», στο *Monnaies et marchés au Moyen Âge*, Παρίσι 1994, 271-281.

τάση να αντικατοπτρίζει τις διακυμάνσεις της προσφοράς χρήματος, και σε όρισμένες περιπτώσεις, όπως μετά την επιδημία της Μεγάλης Πανώλης, αποδείχτηκε ότι ήταν αδύνατο να επιβληθεί έλεγχος στις τιμές και τους μισθούς.⁴

Λόγω της συνεχούς ρευστότητας των νομισματικών αποθεμάτων — ανάλογα με τους κύκλους του θερισμού, την κίνηση της ναυσιπλοΐας, τις εμποροπανηγύρεις, τον φορολογικό κύκλο και το διεθνές ισοζύγιο πληρωμών — είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία εκχρηματισμού της μεσαιωνικής οικονομίας, ή όποια έτσι κι αλλιώς απείχε πολύ από το να είναι όμοιογενής ή μη αναστρέψιμη. Στην Ευρώπη, παρά την ανάπτυξη των πιστωτικών μηχανισμών, η ακόμη και την αντικατάσταση σε μερικές περιπτώσεις του μεταλλικού νομίσματος από τραπεζικό χρήμα, πιστοποιητικά κατάθεσης και χρηματοοικονομικούς συμφηφισμούς, οι ανταλλαγές σε είδος εξακολουθούσαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στις οικονομικές σχέσεις, ακριβώς επειδή η κυκλοφορία του νομίσματος ήταν περιορισμένη και ανελαστική. Αλλά, όταν φτάνουμε στην εποχή των σταυροφοριών, οι ανταλλαγές σε είδος δεν διεξάγονται πλέον σε μεγάλη κλίμακα, παρά μόνο στο εμπόριο με την Ανατολική Μεσόγειο, όπου παράλληλοι τιμοκατάλογοι επιβεβαιώνουν ότι οι τιμές σε χρήμα ήταν πάντοτε κατώτερες από τις τιμές σε είδος,⁵ γεγονός που συμβάδιζε με τη συνηθισμένη υπέρ το άρτιο αξία του άκοπου αργύρου ή των κερμάτων. Με άλλα λόγια, οι ανταλλαγές σε είδος εξακολούθησαν να παίζουν σημαντικό ρόλο στο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου λόγω της μόνιμης έλλειψης μετρητών και της υστέρησης των πιστωτικών μηχανισμών.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι, στην περίπτωση αυτή, ο χαμηλός βαθμός «εκχρηματισμού» (το χαμηλό ποσοστό των συναλλαγών που διεξάγονται με την ανταλλαγή πραγματικών κερμάτων ή υποκατάστατων νομισμάτων), ο όποιος οδηγούσε στην ανταλλαγή αγαθών, δεν υποδηλώνει ένα πρωτόγονο σύστημα ανταλλαγών (όπως δεν είναι πρωτόγονες και οι σημερινές συμφωνίες ανταλλαγών μεταξύ κρατών), ακόμη λιγότερο δε μια «φυσική οικονομία».

Η επιλογή του τύπου του νομίσματος — κι εδώ μάς έρχεται στο νοῦ ο Μάρκ Μπλόκ, που αποκάλεσε το χρυσό νόμισμα «monnaie de classe» («ταξικό νόμισμα») — εξαρτιόταν πρωτίστως από το είδος και τις ποσότητες των μετάλλων που ήταν διαθέσιμα για την κοπή νομίσματος. Λόγω της έντονης έλλειψης αργύ-

4 Πβ. J. Day, «Crises et conjonctures à la fin du Moyen Âge», στο *Monnaie et marchés au Moyen Âge*, 213-249. 5 E. Ashtor, «Pagamento in contanti e baratto nel commercio italiano d'oltremare (secoli XIV-XVI)», R. Romano / U. Tucci (έπιμ.), *Economia naturale, economia monetaria*, Storia d'Italia, Annali 6, Torino 1983, 363-396.

ρου, ή Πορτογαλία, μιὰ ἀπὸ τίς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, βασιζόταν, κατὰ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 16ου αἰώνα, στὴν ἐσωτερικὴ κυκλοφορία κερμάτων ἀπὸ καθαρό χαλκό, ἐνῶ τὰ ἀργυρὰ καὶ τὰ χρυσὰ νομίσματα φυλάσσονταν γιὰ διεθνεῖς λογαριασμούς.⁶ Ἀλλοτε πάλι οἱ ἐπιλογὲς μπορεῖ νὰ ὑπαγορεύονταν ἀπλῶς ἀπὸ τὰ ἔθιμα. Στὴ Γένουα τοῦ 17ου αἰώνα —γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε ἓνα μεταμεσαιωνικὸ παράδειγμα— τὰ δημητριακὰ τῆς Λομβαρδίας καὶ τὰ ἐμπορικὰ γραμμάτια ἐξοφλοῦνταν σὲ χρυσὰ σκουῖδα, τὰ μεταξωτὰ ἀπὸ τὴν Καλαβρία καὶ οἱ δασμοὶ τῆς Γένουας πληρώνονταν σὲ ἀργυρὰ σκουῖδα, ἐνῶ οἱ γάλλοι καὶ οἱ ἄγγλοι ἔμποροι δημητριακῶν ἐπέμεναν νὰ εἰσπράττουν ἰσπανικὰ ρεάλια.⁷ Ὅσο γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχουν καταστάσεις πληρωμῶν ἢ παρόμοια ἔγγραφα ποὺ νὰ δείχνουν ἀναλυτικὰ σὲ τί τύπο νομισμάτων γίνονταν οἱ πληρωμές, παραμένουμε στὸ σκοτάδι ὡς πρὸς τίς νομισματικὲς συνήθειες, μὲ ἐξαίρεση τὰ ὅσα μαθαίνουμε ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν νομισματικῶν θησαυρῶν. Οἱ συνήθειες αὐτὲς πρέπει πάντως νὰ ἦταν τουλάχιστον ἐξίσου ἀπρόβλεπτες ὅσο καὶ ἐκεῖνες τῆς Δύσης.

Τὸ «πρόβλημα τοῦ νομισματικοῦ κανόνα» (γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴν ἔκφραση μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς) ποὺ ἔπληξε τίς εὐρωπαϊκὲς οἰκονομίες κατὰ τὸν ὕστερο Μεσαίωνα προῆλθε ἀπὸ τίς διακυμάνσεις στὶς τιμὲς τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀργύρου, ἢ καὶ ἀπὸ τὸν εὐτελισμὸ τῶν νομισμάτων βάσει τῶν ὁποίων ἐκφράζονταν οἱ τιμὲς (τὸ λογιστικὸ χρῆμα).⁸ Ἡ δημιουργία νέων νομισματικῶν κανόνων, ἢ λογιστικῶν συστημάτων, σὲ μιὰ προσπάθεια σταθεροποίησης τοῦ νομίσματος, παρατηρεῖται κατὰ κανόνα στὶς περιπτώσεις δημιουργίας μιᾶς κοπῆς νέου τύπου. Γιὰ παράδειγμα, τὸ βενετικὸ ἀργυρὸ γρόσσο τοῦ 1200 περίπου ἰσοδυναμοῦσε μὲ 24 δηνάρια (= 2 σόλιδοι), τὸ φλωρεντινὸ χρυσὸ φιορίνι τοῦ 1252 μὲ 20 ἀργυρὰ φιορίνια (τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἰσοδυναμοῦσε μὲ 12 piccoli ἀπὸ κράμα ἀσημοχαλκοῦ), καὶ τὸ γαλλικὸ écu τοῦ 1266 ἰσοδυναμοῦσε μὲ 10 gros tournois ἢ 120 deniers tournois. Σὲ ὅλες αὐτὲς τίς περιπτώσεις οἱ ἀρχὲς προσπάθησαν, ἀνεπιτυχῶς, νὰ ἐνσωματώσουν κέρματα κομμένα ἀπὸ διαφορετικὰ μέταλλα σὲ ἓναν καὶ μοναδικὸ νομισματικὸ κανόνα.

Τὸ βενετικὸ γρόσσο, ποὺ ἀρχικὰ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 24 δηνάρια, ἀνέβηκε σχεδὸν ἀμέσως στὰ 26 καὶ ἀργότερα στὰ 32 δηνάρια, γιατί ἡ ὑποτίμηση τοῦ piccolo

6 J. Day, «The problem of the standard in preindustrial Europe», στὸ *Money and Finance in the Age of Merchant Capitalism*, Ὁξφόρδη 1999, 59–109. 7 G. Gianelli, «Problemi monetari genovesi del Seicento. La questione della “moneta specifica”», στὸ *Scritti in onore del professore Paolo Emilio Taviani*, Γένοβα 1983–1986, τόμ. I, 177–194. 8 Γιὰ ὅτι ἀκολουθεῖ, βλ. J. Day, «Les monnaies de compte médiévales et le problème de l'étalon», στὸ *Monnaies et marchés au Moyen Âge*, 251–270.

ἀνέδειξε ἓνα παράλληλο σύστημα, ποὺ βασιζόταν στὸ ἰσχυρὸ γρόσσο καὶ παρέμεινε ἀπολύτως σταθερὸ γιὰ τὰ ἐπόμενα 150 χρόνια. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο τὸ φιορίνι καὶ τὸ écu γρήγορα ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ νόμισμα ποὺ στηριζόταν στὸν ἀργυρολόγω τῆς ἀνόδου τῆς τιμῆς τοῦ χρυσοῦ καὶ τοῦ ἀναπόφευκτου εὐτελισμοῦ τῶν νομισμάτων ἀπὸ κράμα. Ἐπειδὴ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιβληθεῖ μιὰ νόμιμη διμεταλλικὴ ἀναλογία (πού, στὴν πράξη, σημαίνει τὴν τιμὴ τοῦ χρυσοῦ σὲ ἀργυρο), παράλληλα συστήματα χρυσοῦ καὶ ἀργύρου, ἢ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου/κράματος, ἦταν ἀρκετὰ κοινὰ, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο 1250–1350 (μετὰ τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ χρυσοῦ νομίσματος στὴ Δύση), ὅταν ἡ ἀναλογία στὴν ἀγορὰ ἄλλαζε μὲ γοργοὺς ρυθμούς, πρῶτα ὑπὲρ τοῦ χρυσοῦ καὶ στὴ συνέχεια ὑπὲρ τοῦ ἀργύρου.

Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, τὰ διμεταλλικὰ συστήματα ἐγκαταλείφθηκαν ἢ μετατράπηκαν σὲ μονομεταλλικὰ συστήματα, συνήθως διατηρώντας τὴν προηγούμενη ὀνομασία τους. Ἀπὸ τίς ἀρχὲς τοῦ 16ου αἰώνα καὶ ἐξῆς, τὸ βενετικὸ «δουκάτο» (= 124 σόλιδοι) ἦταν οὐσιαστικὰ λογιστικὸ νόμισμα βασισμένο στὸν ἀργυρο. Μετὰ τὸ 1400 περίπου, τὰ «φιορίνια» τῆς Γένουας καὶ τοῦ Μιλάνου (= 25 καὶ 32 σόλιδοι ἀντιστοίχως) μεταβλήθηκαν σὲ ἀπλὰ θεωρητικὰ πολλαπλάσια τοῦ ὑποτιμημένου νομίσματος ἀπὸ κράμα. Τὰ διάφορα λογιστικὰ συστήματα, ποὺ βασιζόνταν στὸ gros tournois καὶ σὲ ἓνα τρέχον χρυσὸ νόμισμα τῆς Γαλλίας τὸν 14ο αἰώνα, κατέληξαν ὅλα σὲ ἓναν κανόνα χρυσοῦ, παράλληλα μὲ τὸν κανόνα ἀργύρου/κράματος (livre tournois).

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὴν παλαιὰ διαμάχη γιὰ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ λογιστικοῦ χρήματος —τὸ λεγόμενο ἐνίοτε καὶ (χρῆμα-φάντασμα)— συμμετεῖχαν μελετητὲς μόνο τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης (ὁ Μάρκ Μπλόκ, ὁ Χάινς βάν Ουέρβεκε, ὁ Ἀνρί Λωρὰν καὶ ὁ οἰκονομολόγος Λουίτζι Ἐινάουντι). Ἡ Ἀγγλία παρέμεινε πιστὴ στὸν κανόνα τῆς στερλίνας, ἡ ὁποία ἀρχικὰ ὑπέστη αἰσθητὲς μειώσεις βάρους (στὴ διάρκεια τῆς ὑστερομεσαιωνικῆς «πείνας» γιὰ εὐγενὴ μέταλλα) χωρὶς ποτὲ νὰ μειωθεῖ ἡ καθαρότητά της. Τὸ ὑποτιμημένο νόμισμα ἀπὸ κράμα, ποὺ ἄλλοι ἀποτελοῦσε τὴ βάση τοῦ λογιστικοῦ συστήματος, ἦταν ἄγνωστο στὴν Ἀγγλία. Ἡ βασικὴ ὑποδιαίρεση, ἡ πένα —καθὼς καὶ ἡ μισὴ πένα καὶ τὸ τέταρτο τῆς πένας, τὸ φαρδίνι— ἦταν ἀπὸ καλὸ ἀσήμι, ἐνῶ τὰ χρυσὰ νομίσματα ἐμφάνιζαν τιμὴ διαπραγμάτευσης σὲ στερλίνα. Ἐπομένως, δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἐπινοηθεῖ λογιστικὸ χρῆμα γιὰ νὰ ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἐτερόκλητες καὶ ἀσταθεῖς κυκλοφορίες χρήματος, ὅπως γινόταν στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη.

Ἡ δεύτερη σημαντικὴ αἰτία τῆς νομισματικῆς ἀστάθειας —ἡ ὑποβάθμιση τῶν νομισμάτων ἀπὸ ἀργυρο/κράμα λόγω φθορᾶς, ψαλιδίσματος, ἐλαττωμάτων ἢ παραχάραξης— καθιστοῦσε ἀνέφικτὴ τὴ συνέχιση τῆς κοπῆς κερμάτων μὲ τὸν ὑπάρχοντα κανόνα παραγωγῆς, δεδομένου ὅτι τὰ νεόκοπα νομίσματα θὰ ἔπεφταν

ἀμέσως θύμα τοῦ νόμου τοῦ Γκρέσαμ. Γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ συνέπειες τοῦ νομισματικοῦ ἀποπληθωρισμοῦ τὸν ὁποῖο θὰ προκαλοῦσε ἡ ἀπόσυρση ὅλου τοῦ κυκλοφοροῦντος νομίσματος καὶ ἡ ἐκ νέου νομισματοποίησή του, μιὰ λύση ἦταν νὰ ἐγκαταλειφθεῖ πλήρως ἡ κοπή τοῦ βασικοῦ νομίσματος. Αὐτὸ συνέβη, γιὰ παράδειγμα, τὸν 14ο καὶ τὸν 15ο αἰώνα στὴν Καταλωνία, ὅπου ἀπαγορεύτηκε διὰ νόμου στὸν βασιλιά νὰ «ἀλλοιώσει» τὸ ἀρχαῖο *diner de tern*. Τὸ κοινὸ κατέληξε νὰ δέχεται στίς μικρὲς συναλλαγές τὰ φθαρμένα *diners* τῆς Ἀραγωνίας ἢ τὰ *menuts* τῆς Βαλένθιας στὴν ὀνομαστικὴ τους ἀξία, ἀλλὰ ἐπέμεινε νὰ χρησιμοποιεῖ χρυσὰ φιορίνια ἢ ἀργυρὰ *croats* γιὰ τίς σημαντικὲς συναλλαγές. Παρόμοια κατὰσταση δημιουργήθηκε καὶ στὴν Ἀγγλία τοῦ 17ου αἰώνα ὅταν ἡ στερλίνα μειώθηκε κατὰ τὸ ἥμισυ σὲ περιεκτικότητά ἀργύρου, προκαλώντας τὴν περίφημη διαμάχη ποὺ ἔφερε σὲ ἀντιπαράθεση τὸν Τζὸν Λὸκ καὶ τὴ σχολή τοῦ σταθεροῦ χρήματος μὲ τοὺς «ὑπέρμαχους τῆς ὑποτίμησης». ⁹ Καὶ στίς δύο περιπτώσεις, τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ κυκλοφορία ἐν μέρει πιστωτικοῦ νομίσματος, ποὺ ἐπιβλήθηκε νομικὰ καὶ ἐθιμικὰ, ὅπως συνέβη καὶ στὸ Βυζάντιο μὲ τὰ νομίσματα ἀπὸ κράμα καὶ ἀπὸ χαλκὸ. Μιὰ ἄλλη λύση ἦταν νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἓνα νέο νόμισμα μὲ μεγαλύτερη μεταλλικὴ ἀλλά καὶ ὀνομαστικὴ ἀξία ὡς βάση τοῦ λογιστικοῦ συστήματος: τὸ *quattrino* ἀντὶ γιὰ τὸ *piccolo* (Φλωρεντία), τὸ *soldino* ἀντὶ γιὰ τὸ *piccolo* (Βενετία), ἡ *blanca* ἀντὶ γιὰ τὸ *dinero* (Καστίλλη), τὸ *schilling* ἀντὶ γιὰ τὸ *witten*, ἀντὶ γιὰ τὸ *pfennig* (Λύμπεκ). ¹⁰ Τὰ νομίσματα ποὺ ἀρχικὰ χρησιμοποιήθηκαν ὡς βάση τοῦ λογιστικοῦ συστήματος, ἐφόσον συνέχιζαν νὰ ἐκδίδονται, κατέληγαν συνήθως σὲ κατὰ συνθήκη νομίσματα ἀπὸ καθαρὸ ἢ σχεδὸν καθαρὸ χαλκὸ, σὲ ὑπερβολικὰ μικρὸ μέγεθος.

Τὸ «πρόβλημα τοῦ νομισματικοῦ κανόνα» δὲν φαίνεται νὰ τέθηκε μὲ τοὺς ἴδιους ὅρους στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία, τρυλάχιστον ὅσο τὸ κράτος εἶχε τὸ μονοπώλιο τῆς κοπῆς νομισμάτων, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι προτιμοῦσαν τὸ νόμισμα ἀπὸ ἤλεκτρο (ποὺ ὑποβαθμιζόταν ἀπλῶς μὲ τὴν αὔξηση τοῦ ἀργύρου) ἀντὶ γιὰ τὸ ἐγγενῶς ἀσταθὲς «διμεταλλικὸ» σύστημα ποὺ χρησιμοποιοῦσε ἡ Δύση. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νομισματικῆς ἐμπειρίας στὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μακρᾶς ἱστορίας της ἦταν ὁ ἐντυπωσιακὰ ἀποτελεσματικὸς κρατικὸς ἐλεγχος στὴν παραγωγή τῶν νομισματοκοπείων καὶ στὴν προσφορὰ χρήματος καί, σὲ μικρότερο ἴσως βαθμὸ, ὁ ἐλεγχος τῶν τιμῶν καὶ τοῦ ἐμπορίου εὐγενῶν μετάλλων. Ἀκόμα καὶ τὸν 14ο αἰώνα, ἡ νομισματικὴ πολιτικὴ ὑπαγορευόταν περισσότερο ἀπὸ τὰ οἰκονομικὰ συμφέροντα τοῦ κράτους καὶ λιγότερο ἀπὸ τὰ συμφέροντα τοῦ ἐμπορίου, γεγονὸς ποὺ

9 Day, «The problem of the standard». 10 Τοῦ ἴδιου, «Les monnaies de compte médiévales».

ἀναμφισβήτητα εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τὴν ἔλλειψη ἐμπορικοῦ κεφαλαίου καὶ τὴν ἀπουσία τῶν χρηματοοικονομικῶν θεσμῶν ποὺ ἀνέπτυξαν οἱ ἐμπορικοὶ ἐταῖροι τοῦ Βυζαντίου στὴ Δύση.

Ἡ κοπὴ νομισμάτων καὶ ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἀπὸ τὸν 12ο ἕως τὸν 15ο αἰώνα ἦταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἐξαρτημένες ἀπὸ τὰ εὐγενῆ μέταλλα ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὴ Δύση. ¹¹ Αὕτῃ ἡ καθαρὴ ἐκροή μεταλλικῶν ἀποθεμάτων ὀφειλόταν κυρίως, ὅπως σημειώσαμε ἤδη, στὸ μόνιμο ἔλλειμμα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ἐμποριοῦ ἰσοζυγίου. Τὰ νομίσματα καὶ τὸ ἄκοπο ἀσήμι ποὺ εἰσῆγαν οἱ ἔμποροι τῆς Δύσης καὶ οἱ σταυροφόροι ἐπέτρεψαν στὴν Ἀνατολὴ νὰ ξαναγυρίσει στὸ ἀργυρὸ νόμισμα ὕστερα ἀπὸ δύο αἰῶνες νομισματικῆς κυκλοφορίας ποὺ βασιζόταν στὸ χαλκὸ καὶ στὸ χρυσό. Μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου, τὰ πιὸ γνωστὰ εὐρωπαϊκὰ νομίσματα — τὸ γρόσσο καὶ τὸ δουκάτο τῆς Βενετίας, τὸ φλωρεντινὸ φιορίνι καὶ τὸ ναπολιτάνικο καρλίνο — χρησιμοποιήθηκαν μαζί μὲ τὰ ἰσλαμικὰ καὶ τὰ βυζαντινὰ νομίσματα, καὶ κατὰ καιροὺς τὰ ἀντικατέστησαν. «Υπῆρξε μιὰ ἐποχὴ, τὸν 14ο αἰώνα», γράφει ὁ Μάρκ Μπλόκ, «ποὺ τὰ ὑπέρπυρα ἀποτιμῶνταν σὲ δουκάτα». ¹² Ἐπομένως δὲν εἶναι περίεργο ποὺ στὰ τέλη τοῦ 14ου αἰώνα ἡ μείωση τῶν εὐρωπαϊκῶν μεταλλικῶν ἀποθεμάτων εἶχε σοβαρὲς ἐπιπτώσεις στὴν Ἀνατολή. Σύμφωνα μὲ κάποιον σύγχρονο, τὸ ἔτος 1398 σηματοδότησε τὴν ἐναρξὴ μιᾶς πραγματικῆς «πείνας» ἀργύρου στὴν Αἴγυπτο ὅπου «ἡ κοπὴ τῶν ντιρχάμ ἦταν πάρα πολὺ σπάνια, γιὰτὶ εἶχε σπαταληθεῖ πολὺ ἀσήμι γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν σέλες, ἀργυρὰ ἀντικείμενα κτλ., καὶ ἐπίσης γιὰτὶ ἔπαψε νὰ ἔρχεται ἀπὸ τὴ χώρα τῶν Φράγκων». ¹³ Ἡ κρίση τῆς παραγωγῆς νομίσματος ἐξασφάλισε τὸ θρίαμβο τοῦ βενετικοῦ δουκάτου. Ὁ αἰγύπτιος χρονικογράφος ἁλ-Μακρίζι ἀναφέρει ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ὅτι «ἡ κυκλοφορία τοῦ δουκάτου εἶχε ἐξαπλωθεῖ στίς κυριότερες πόλεις τοῦ [μουσουλμανικοῦ] κόσμου, σὲ σημεῖο νὰ γίνῃ τὸ κοινὸ νόμισμα τῶν ἐμπορικῶν συναλλαγῶν». ¹⁴ Λίγα χρόνια ἀργότερα, ἓνα βενετικὸ κείμενο ἐπιβεβαιώνει ὅτι οἱ σύριοι ἔμποροι ἐπέμεναν νὰ πληρώνονται μὲ δουκάτα καὶ ὄχι μὲ ἀσήμι. Ὡστόσο, ὑπὸ κανονικὲς συνθῆκες, τὸ ἀσήμι παρουσίαζε προσαύξηση τιμῆς στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο (γιὰ ἓνα διάστημα μάλιστα ἀποτέλεσε ἀντικείμενο κερδοσκοπικῆς «ἀνταλλαγῆς μετάλλων» μεταξὺ Βενετίας καὶ Κωνσταντινούπολης). Τὸ φαινόμενο αὐτὸ μᾶλλον ὀφείλεται, κατὰρχάς, στὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἰνδία ὑπῆρχε ἀκόρεστη ζήτηση γιὰ ἀσήμι, πράγμα

11 Παραπομπὲς στὸ J. Day, «Colonialisme monétaire en Méditerranée au Moyen Âge», στὸ *Monnaies et marchés au Moyen Âge*, 145-147. 12 M. Bloch, «Le problème de l'or au Moyen Âge», τοῦ ἴδιου, *Mélanges historiques*, Παρίσι 1963, τόμ. II, 860. 13 Day, «Colonialisme monétaire», 145-147. 14 Στὸ ἴδιο.

πού εξηγεί και τη μόνιμη έλλειψη άργυρών νομισμάτων στις ανατολικές αγορές. Ο Έρμανουήλ Πιλότι επικαλείται, στο πλαίσιο αυτό, ένα είδος νομισματικών συνόρων για την κυκλοφορία του δουκάτου: «Οί έμποροι της Βενετίας προμηθεύονται τα μπαχαρικά τους στη Δαμασκό και στην Άλεξάνδρεια γιατί ο χρυσός τους δέν περνάει στην Ίνδία ή στα Νησιά των Μπαχαρικών (τα νησιά του μαλαισιακού άρχιπελάγους)».¹⁵ Με άλλα λόγια, το μεγαλύτερο μέρος των 300.000 περίπου χρυσών δουκάτων τα όποια, υπό όμαλές συνθήκες, έφευγαν κάθε χρόνο από τη Βενετία για την Ανατολική Μεσόγειο, στη διάρκεια του 15ου αιώνα παρέμεναν στην περιοχή αυτή. Έπομένως, φαίνεται ότι ο βασιικός λόγος της έπιτυχίας του δουκάτου στις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου κατά τον ύστερο Μεσαίωνα ήταν ο εϋτελισμός —ένίοτε και ή εξαφάνιση— των τοπικών άργυρών νομισμάτων, τον όποιο προκαλούσε ή όλο και μεγαλύτερη απορρόφηση του μετάλλου αυτού στην Ίνδία και την Άπω Ανατολή. Η κίνηση αυτή, σε συνδυασμό με τη σπατάλη των αποθεμάτων μετάλλου σε περιόδους πολέμου και το «πάγωμα» τους σε άργυρά και χρυσά τεχνουργήματα, έπιδείνωση τις έπιπτώσεις που είχε στην Ανατολική Μεσόγειο ή ευρωπαϊκή κρίση μετάλλευσης και κοπής νομισμάτων.

Δεδομένης της νομισματικής εξάρτησης της Έγγυς Ανατολής από τις ευρωπαϊκές μεταλλευτικές δραστηριότητες από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα, δέν είναι παράξενο ότι οι δύο περιοχές είχαν κοινό οικονομικό πεπρωμένο, τουλάχιστον αν αποδεχθεί κανείς την άποψη του Φερνάν Μπρωντέλ ότι οι νομισματικές κινήσεις είναι ο «ιμάντας μεταφοράς» της οικονομικής συγκυρίας. Η αύξηση του πληθυσμού, ο έποικισμός, το έμπόριο, ή μεταποίηση και ο εκχρηματισμός της οικονομίας έκαναν μεγάλα βήματα τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση ήδη από την έποχή της Πρώτης Σταυροφορίας, και έπιταχύνθηκαν σημαντικά και στις δύο περιοχές στη διάρκεια του 12ου και του 13ου αιώνα. Από την άλλη, την έποχή της οικονομικής κρίσης του 14ου και του 15ου αιώνα, ή νομισματική εξάρτηση της Ανατολικής Μεσογείου από την Εύρώπη λειτούργησε άρνητικά και, αναπόφευκτα, έπισκιάστηκε από τις τουρκικές κατακτήσεις.

Μετάφραση: Μαρία Σόλμαν

¹⁵ Day, «Colonialisme monétaire», 145–147.

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

του † Νίκου Οικονομίδη

ΠΡΟΣΚΟΛΛΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ στην παράδοση χαρακτηρίζει όλες τις όψεις του κρατικού βίου, έπηρεάζει βαθύτατα τις σχέσεις του κράτους με την οικονομική ζωή και καθορίζει το βαθμό στον όποιο το πρώτο παρεμβαίνει στη δεύτερη. Βεβαίως στην παράδοση βασίζονται οι θεωρητικές αρχές, όταν όμως φτάνει ή στιγμή της εφαρμογής τους στην πράξη επικρατεί ή ρεαλιστική προσέγγιση: ή θεωρία έπιζει και έπηρεάζει, χωρίς όμως να μετατρέπει οϋσιαστικά την πραγματική κατάσταση. Οί διοικοϋντες παρεμβαίνουν συχνά και σε πολλά σημεία της οικονομικής ζωής, με βάση την παλιά άποψη πώς όλες οι δράσεις έχουν σκοπό την εύρυθμη λειτουργία της κρατικής μηχανής, της εκ Θεού αυτοκρατορίας. Στην πραγματικότητα όμως οι άλλες πού συμβαίνουν είναι βαθύτατες και πραγματοποιούνται χωρίς να τίγουν τη θεωρητική έπιφάνεια της παντοδυναμίας του κράτους, και ιδιαίτερα του αυτοκράτορα.

Είπώθηκε για το Βυζάντιο πώς είχε κατευθυνόμενη οικονομία, έπειδή ή παρέμβαση του κράτους είναι καταφανής άκόμη και σε δραστηριότητες, όπως ή έμπορική, που συνήθως ξεφεύγουν από τους έλέγχους. Ο χαρακτηρισμός έγκαταλείφθηκε, και τώρα πλέον γίνεται λόγος για τη «συγκρατημένη» (από το κράτος) βυζαντινή οικονομία, για μια οικονομία δηλαδή που λειτουργεί με βάση την έλευθερία των συναλλαγών, στην όποια όμως το κράτος παρεμβαίνει για να έμποδίσει τη μεγάλη συγκέντρωση πλούτου, τη συντριβή των άδυνάτων και την εκμετάλλευση των πολιτών/καταναλωτών. Ως προς την παρεμβατικότητα του, το βυζαντινό κράτος διαφέρει οϋσιαστικά από τα μεσαιωνικά κράτη της Δυτικής Εύρώπης, που λειτουργούσαν σε καθεστώς οϋσιώδους αποκέντρωσης.

Το άμετακίνητο χαρακτηριστικό της βυζαντινής διοίκησης είναι ο συγκεντρωτισμός: όλα περνούν από το κέντρο, όλα έλέγχονται από το κέντρο. Στο σημείο αυτό υπάρχει μια βασική αντίφαση ανάμεσα στη θεωρία και την πραγματικότητα, ή όποια συχνά παρουσιάζει φαινόμενα αποκέντρωσης. Η αντίφαση

ὅμως αὐτὴ ἀπαλύνεται χάρη στὴν προσαρμοστικότητα τῆς βυζαντινῆς διοίκησης, πού περιορίζει, στὴν ἀνάγκη, τὸν ἔλεγχό της στὰ ἀπολύτως ἀπαραίτητα. Μία σχετικὴ ἀποικέντρωση χαρακτηρίζει τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ τότε ἀκόμη τὸ κράτος διατηρεῖ τὸν ἔλεγχό του σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἀποκεντρωμένης οἰκονομίας· ἔτσι, τὸ κράτος καθορίζει τὶς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν χωρικῶν ἀκόμη καὶ στὰ κτήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν εἰσπράττει τίποτε.¹

Ἡ προσκόλληση τῶν Βυζαντινῶν στὴν παράδοση δημιουργεῖ προβλήματα, ὅταν πρόκειται κανεὶς νὰ κρίνει τὴν ἀξιοπιστία τῶν πηγῶν, ἰδιαίτερα ὅταν τὰ σωζόμενα ἀρχεῖα εἶναι ἐλάχιστα καὶ συνεπῶς κάθε φιλοδοξία συμπλήρωσης μακρῶν σειρῶν πληροφοριῶν οἰκονομικῆς φύσης εἶναι μάταιη. Τὰ βυζαντινὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὸν 7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα πού ἐπέζησαν ὡς τὶς μέρες μας δὲν ξεπερνοῦν τὶς μερικὲς χιλιάδες, ὅλα κι ὅλα, καὶ ἀφοροῦν βέβαια ὅλες τὶς ὀψεις τῆς ζωῆς. Ἐπιπλέον, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐγγράφων αὐτῶν προέρχεται ἀπὸ μοναστηριακὰ ἀρχεῖα ὀρισμένων περιοχῶν, ὅπως τὸ "Ἁγιον" Ὄρος, ἡ Πάτμος, ἡ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, ἡ Χίος, ὁ Πόντος, ἡ Θεσσαλία· ἐπίσης, παρέχουν κυρίως πληροφορίες γιὰ ὀρισμένου εἶδους οἰκονομικὲς δραστηριότητες —τὴν ἐπίμορτη, κυρίως, ἐκμετάλλευση τῆς γῆς, μιᾶς γῆς ὅμως πού ἦταν (ἢ μποροῦσε νὰ εἶναι ἢ νὰ γίνει) προνομιοῦχα, καθότι μοναστηριακή. Καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἢ ὄχι προνομίων ἔχει φυσικὰ ἀποφασιστικὴ σημασία γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ οἰκονομικοῦ ρόλου τοῦ κράτους στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία.

Εἶναι βέβαια ἀλήθεια πὼς τὰ μοναστηριακὰ ἀρχεῖα περιέχουν καὶ ἔγγραφα πού ἀφοροῦν ἰδιωτικὲς περιουσίες —συνήθως ἔγγραφα σχετικὰ μὲ κτήματα πού ἀνῆκαν σὲ κοσμικοὺς καὶ στὴ συνέχεια πέρασαν στὸ μοναστήρι, εἴτε μὲ ἀγορὰ ἢ δωρεά, εἴτε ἐπειδὴ ὁ ἰδιοκτῆτης τοὺς πῆγε νὰ μονάσει ἐκεῖ. Τὰ ἔγγραφα αὐτὰ ὅμως εἶναι σχετικὰ ὀλιγάριθμα καὶ συχνὰ προέρχονται ἀπὸ προνομιοῦχους κοσμικοὺς. Ὡς πρὸς τὸ ρόλο τοῦ κράτους στὶς ἄλλες μορφὲς οἰκονομικῆς ζωῆς (ὅπως τὸ ἐμπόριο, ἡ βιοτεχνία, ἡ ἐκμετάλλευση τῶν πρώτων ὑλῶν), ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ οὐσιαστικὰ δὲν ὑπάρχει, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα σχετικὰ ἔγγραφα πού σώζονται κυρίως σὲ ἰταλικά ἀρχεῖα καὶ τὰ ὁποῖα μόνο παρεμπιπτόντως μιλοῦν γιὰ τὸ βυζαντινὸ κράτος.

Συνεπῶς οἱ κύριες πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες θὰ μπορούσαμε νὰ ἀρυσθοῦμε πληροφορίες γιὰ τὸ ρόλο τοῦ κράτους στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς χώρας εἶναι ἐξαιρε-

¹ Στὰ παρακάτω, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀναφέρεται στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ τὴ φορολογία μέχρι τὴ μεταρρύθμιση τῶν Κομνηνῶν, κάνω εὐρεία χρῆση τῶν ὅσων ἔγραφα στὸ βιβλίο μου *Fiscalité et exemption fiscale à Byzance (IXe-XIe s.)*, Ἀθήνα 1996.

τικὰ φτωχές, σχεδὸν ἀνύπαρκτες. Σπάνια εἶναι τὰ τεχνικὰ κείμενα πού μᾶς περὶσώζουν λεπτομερεῖς καὶ ἀναμφισβήτητης ἀκρίβειας πληροφορίες γιὰ τὴ δημόσια οἰκονομία, ὅπως οἱ λεπτομερεῖς καταστάσεις ἐξόδων τῶν ἐκστρατειῶν ἐναντίον τῆς Κρήτης τὸ 911 καὶ τὸ 949.² Σὲ μεγάλο ποσοστὸ οἱ πληροφορίες μας προέρχονται ἀπὸ πηγὲς ἀφηγηματικοῦ ἢ κανονιστικοῦ χαρακτήρα.

Οἱ ἀφηγηματικὲς πηγὲς καμιά φορὰ ἀναπαράγουν τὸ τί λεγόταν γιὰ τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο μέτρο τοῦ αὐτοκράτορα —ἐνίοτε διαστρεβλώνοντάς το ἀνάλογα μὲ τὶς συμπάθειες τοῦ συγγραφέα. Οἱ πληροφορίες αὐτὲς συνήθως ἀντικατοπτρίζουν τὴν ἀντίδραση τῆς κοινῆς γνώμης (ἢ μιᾶς ὀρισμένης παράταξης) στὴ δημοσιονομικὴ πολιτικὴ, ἀλλὰ περιέχουν βέβαια καὶ πολλὰς παγίδες, διότι ἐκφράζουν ταυτόχρονα καὶ μιὰ κάποια πολιτικὴ τοποθέτηση. Τὰ μέτρα τῶν Ἰσαύρων αὐτοκρατόρων περιγράφονται ἀπὸ μοναχοὺς πού ἦταν ὀρισμένοι ἐχθροὶ τους, ὅχι τόσο γιὰ λόγους οἰκονομικοὺς ὅσο ἐξαιτίας τῆς (βασικὰ θεολογικῆς καὶ πολιτισμικῆς) διαμάχης τῶν εἰκόνων. Πάντως, ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ πολεμικὰ κείμενα μᾶς ἐπιτρέπουν συχνὰ νὰ διαγνώσουμε τὴ λογικὴ πού ὑπῆρχε πίσω ἀπὸ τὰ περιγραφόμενα δημοσιονομικὰ μέτρα. Οἱ δυσκολίες ἀνακύπτουν ὅταν, στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀπλουστεύσουν τὰ πράγματα, ἢ στὴν προσπάθειά τους νὰ τὰ ἀποδώσουν μὲ τὴ δέουσα ρητορικὴ μορφή, οἱ συγγραφεῖς τὰ ἀπλοποιοῦν, ἢ ἀντικαθιστοῦν τοὺς τεχνικοὺς ὅρους μὲ τὸ κλασικὸ λεξιλόγιο πού δὲν ἔχει οὔτε ἡλικία οὔτε σαφήνεια.

Οἱ κανονιστικὲς πηγὲς εἶναι κυρίως νόμοι, διατάγματα καὶ φοροτεχνικὰ ἐγχειρίδια δημοσιονομικῆς πρακτικῆς. Πρόκειται γιὰ σημαντικότερες πηγὲς, ἀπολύτως ἐπίσημες καὶ σαφῶς τεχνικοῦ χαρακτήρα, οἱ ὁποῖες περιγράφουν τὸ τί πρέπει νὰ γίνεται. Ὑπάρχει ὅμως τὸ πρόβλημα πὼς δὲν γνωρίζουμε μὲ βεβαιότητα πόσοι ἄλλοι νόμοι ἢ διατάγματα ὑπῆρξαν πού δὲν σώθηκαν —καὶ ἀσφαλῶς ὑπῆρξαν τέτοια κείμενα πού χάθηκαν· ἀπλῶς ἐλπίζουμε πὼς δὲν ἦσαν πολλὰ καὶ οὐσιώδη, καὶ ὅτι συνεπῶς ἡ γενικὴ μας εἰκόνα δὲν ἀλλάζει.

Ὑπάρχει καὶ ἄλλη ἀπορία, πῶς δύσκολο νὰ ἀπαντηθεῖ: κατὰ πόσον τὰ γραφόμενα στὰ κανονιστικὰ αὐτὰ κείμενα ἐφαρμόζονταν καὶ στὴν πραγματικότητα. Ἡ ἀπορία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν προσκόλληση τῶν Βυζαντινῶν στὴν παράδοση, χάρη στὴν ὁποία τὰ Βασιλικά τοῦ 10ου αἰῶνα ἀναπαράγουν κατὰ λέξη τμήματα τῆς νομοθεσίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ μὲ τὴν ἴδια ὀρολογία τοῦ 6ου αἰῶνα πού δὲν ἀνταποκρινόταν σὲ καμιά πραγματικότητα τοῦ 10ου. Παρὰ ταῦτα, οἱ νόμοι, μὲ τὴ βοήθεια μερικῶν σχολίων, ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐφαρμόζονται καὶ τὴ μεταγενέστερη ἐποχὴ, χωρὶς νὰ λαμβάνεται ὑπόψη ἡ ἀναχρονιστικὴ ὀρολογία. Ἀλλωστε, ὡς πρὸς

² Βλ. παρακάτω, 195.

τῇ δημόσια οἰκονομία, οἱ νόμοι ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρουν εἶναι κυρίως αὐτοκρατορικές νεαρές, δηλαδή νέο δίκαιο, τὸ ὁποῖο θεσμοθετοῦνταν γιὰ νὰ ἐφαρμοστεῖ.

Τὰ διοικητικά διατάγματα εἶχαν, ὅπως εἶναι φυσικό, ἀμεσότερη ἐφαρμογή. Αὐτὸ ἰσχύει φυσικά γιὰ τὸ *Ἐπαρχικὸν βιβλίον*, ποὺ εἶναι στὴν πραγματικότητα ὁ κανονισμὸς σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἔπρεπε νὰ λειτουργεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα τὸ γραφεῖο τοῦ *συμπόνου*, ποὺ ἐπιτηροῦσε, γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἐπάρχου τῆς πόλης, τὰ ἐπαγγέλματα τῆς Κωνσταντινούπολης. Περιγράφεται κυρίως ὁ ρυθμιστικὸς ρόλος τοῦ συμπόνου, καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν τὸ *Ἐπαρχικὸν βιβλίον* ἔχει περιορισμένη σημασία γιὰ τὴ δημόσια οἰκονομία καθ' ἑαυτήν. Ἀντίθετα, ἐξαιρετικά σημαντικά εἶναι τὰ φοροτεχνικά κείμενα ποὺ σώζονται, κυρίως ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, καὶ ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικά καὶ μόνο τὴ φορολογία τῆς γῆς καὶ τῶν ἀγροτῶν. Τὰ κύρια κείμενα τοῦ εἴδους αὐτοῦ ποὺ γνωρίζουμε εἶναι τὰ ἑξῆς:

(α) Τὸ μετρολογικὸ κείμενο τοῦ παρισινοῦ κώδικα (*supplément grec* 676 τοῦ 14ου αἰ.), τὸ ὁποῖο περιέχει μερικές παραγράφους μὲ σαφεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ἔγγειου καὶ τοῦ προσωπικοῦ φόρου, καθὼς καὶ τοῦ ἐνοικίου τῆς γῆς.³ Οἱ πληροφορίες τοῦ κειμένου αὐτοῦ θὰ μᾶς χρησιμεύσουν ὡς βάση γιὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς μας σχετικά μὲ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο. Πράγματι, χάρις σὲ ἐσωτερικὲς ἐνδείξεις, τὸ κείμενο πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 10ο αἰῶνα. Φαίνεται ὅμως πῶς ἐνημερώθηκε κατὰ τὸν 11ο μὲ τουλάχιστον δύο προσθήκες. Ἀφοροῦσαν τὴ μετρολογικὴ μεταρρύθμιση, μὲ φορολογικὲς ἐπιπτώσεις, ποὺ θέσπισε ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ (πιθανότατα ὁ Δ', 1034–1041⁴) καὶ ἡ ὁποία αὐξήσε τὸ μῆκος τῆς ὁργιᾶς ποὺ χρησιμοποιόταν γιὰ τὴ μέτρηση τῆς γῆς κατὰ ἓναν ἀντίχειρα (δηλαδή, κατὰ ἓνα τρίτο τῆς σπιθαμῆς), μειώνοντας ἔτσι ἀντίστοιχα τίς φορολογικὲς ὑποχρεώσεις τῶν ὑπηκόων του.

(β) Τὸ κανονιστικὸ σημείωμα τῆς Πάτμου, ποὺ ἔχει ἀντιγραφεῖ στὸ πρακτικὸ τοῦ Ἀδάμ γιὰ τὴ δωρεὰ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικο Δούκα καὶ ποὺ χρονολογεῖται στὸ 1073.⁵ Μολονότι πρόκειται γιὰ ἔγγραφο ποὺ ἀναφέρεται σὲ συγκεκριμένη δωρεὰ, ἡ παράγραφος αὐτὴ ἔχει γενικὸ κανονιστικὸ χαρακτήρα καὶ συμφωνεῖ μὲ ὅσα ἀναγράφονται καὶ στὸ μετρολογικὸ κείμενο τοῦ παρισινοῦ κώδικα.

(γ) Ἡ *Παλαιὰ λογαρικὴ*, ποὺ ἔχει ἐκδοθεῖ μὲ βάση τὸν παρισινὸ κώδικα 1670 gr (ποὺ γράφτηκε τὸ 1182/1183 ἢ λίγο ἀργότερα), εἶναι ἓνα σύντομο σύγγραμμα δημοσιονομικῶν λογιστικῶν ποὺ ἀποσκοπεῖ στὸ νὰ ἐξηγήσει πῶς πρέ-

³ Πρόσφατες ἐκδόσεις: Schilbach, *Quellen*, καὶ ἰδίως J. Lefort κ.ά. (ἐπιμ.), *Géométries du fisc byzantin*, Παρίσι 1991, 62. ⁴ Βλ. στὸ ἴδιο, 48. ⁵ Πρόσφατη ἐκδοχή: *Ἐγγραφα Πάτμου*, τόμ. Β', ἀρ. 50, στ. 312–317.

πει νὰ ὑπολογίζεται τὸ χάραγμα, δηλαδή πῶς πρέπει νὰ εἰσπράττεται ὁ βασικὸς ἔγγειος φόρος, μὲ τίς παραδοσιακὲς προσαυξήσεις του, σὲ χρυσὰ νομίσματα ἢ σὲ νομίσματα μικρότερης ἀξίας.⁶

Στὸν κώδικα 1670 σώζεται ἓνα ἐνιαῖο ἔργο ποὺ γράφτηκε ἀπὸ κάποιον νοτάριο μὲ πρόσβαση σὲ δημοσιονομικά ἀρχεῖα λίγο μετὰ τὴ φορολογικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ (ποὺ ἄρχισε τὸ 1106 καὶ ὁλοκληρώθηκε τὸ 1109/1110). Τὸ πρῶτο μέρος εἶναι ἡ *Παλαιὰ λογαρικὴ*, ποὺ περιγράφει τί γινόταν πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλέξιο Κομνηνὸ, τὸ δεύτερο εἶναι ἡ *Νέα λογαρικὴ* ποὺ περιγράφει τὸ νέο φορολογικὸ σύστημα ποὺ εἰσήγαγε ὁ αὐτοκράτορας αὐτός (βλ. παρακάτω). Ἡ *Παλαιὰ λογαρικὴ* ἀποδίδεται, σύμφωνα μὲ τὸν τίτλο τῆς, στὸν «Αὐγούστο Καίσαρα» ἀναφέρεται ὅμως στὴν πραγματικότητα σὲ πολὺ νεότερους χρόνους, γύρω στὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰῶνα, ὅταν τὴν συνέγραψε ὁ νοτάριος μὲ σκοπὸ νὰ διευκολύνει τοὺς κρατικούς ὑπαλλήλους ποὺ θὰ ἐφάρμοζαν τὴ *Νέα λογαρικὴ* νὰ καταλαβαίνουν τὰ δημοσιονομικά ἔγγραφα ποὺ εἶχαν ἐκδοθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση. Τὸ κείμενο ἀναφέρει τὸν Λέοντα Γ' τὸν Ἰσαυρο (717–741) ὡς αὐτοκράτορα τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος, γνωρίζει τὸ νομισματικὸ σύστημα τοῦ 9ου αἰῶνα καὶ ὀνόματα φόρων ποὺ πρωτοεμφανίζονται στὶς ἀρχές τοῦ 10ου αἰῶνα, ἀλλὰ ἐπιπλέον περιέχει λεπτομέρειες ποὺ δείχνουν ἐνημέρωση σχετικά μὲ τὴ διαδικασία εἰσπραξῆς ὀρισμένων δευτερευόντων φόρων κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ 11ου αἰῶνα· ἡ τελευταία χρονολογήσιμη ἐνημέρωση ποὺ βρήκαμε τοποθετεῖ τὸ περιεχόμενό της μετὰ τὸ 1095.

(δ) Ἡ *Νέα λογαρικὴ*, ποὺ δημοσιεύεται στὴ συνέχεια τῆς *Παλαιᾶς* καὶ ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο μέρος τοῦ ἴδιου συγγράμματος,⁷ περιέχει λεπτομερὴ περιγραφή τῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργοῦσε στὴν εἰσπραξὴ τῶν φόρων ἡ νομισματικὴ ἀστάθεια καὶ ἀνισορροπία, ἀποτέλεσμα τῆς νομισματικῆς κρίσης τοῦ 11ου αἰῶνα, καθὼς καὶ τῶν μέτρων ποὺ πάρθηκαν γιὰ νὰ διορθωθεῖ ἡ κατάσταση καὶ ποὺ κορυφώθηκαν μὲ τὴν τελικὴ ρύθμιση τοῦ Ἰουνίου 1109. Τὸ θέμα παραμένει τὸ ἴδιο μὲ τὴν *Παλαιὰ λογαρικὴ*, πῶς δηλαδή πρέπει νὰ γίνεται ἡ εἰσπραξὴ τοῦ φόρου καὶ τῶν παρακολουθημάτων του. Ἡ *Νέα λογαρικὴ* ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπίσημα καὶ χρονολογημένα ἔγγραφα, καὶ συνεπῶς δὲν τίθεται πρόβλημα χρονολογίας τοῦ περιεχομένου της.

(ε) Τὸ δημοσιονομικὸ συγγραμμάτιο τοῦ μαρκιανοῦ κώδικα 173 gr (τοῦ 12ου

⁶ Πρόσφατη ἐκδοχή: JGR, τόμ. Α', 326–333. Σχόλια: N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles*, Ἀθήνα / Παρίσι 1959· M. Hendy, *Coinage and Money in the Byzantine Empire, 1081–1261*, Washington, D.C. 1969, 50–64· C. Morisson, «La Logarikhè. Réforme monétaire et réforme fiscale sous Alexis Ier Comnène», *TM* 7 (1979) 419–464. ⁷ JGR, τόμ. Α', 334–340. Πβ. τὴ βιβλιογραφία τῆς σημ. 6.

αίωνα).⁸ Είναι το συστηματικότερο κείμενο που έχουμε. Ξεκινά με μετρολογικά κείμενα και συνεχίζει με όρισμούς που αφορούν τη γη και τα πιθανά καθεστώτα της, τις φορολογικές ελαφρύνσεις και την κατάργησή τους, την τεχνική των δημοσιονομικών έγγραφων, τον υπολογισμό του έγγειου φόρου, και ειδικότερα τις μεθόδους της επιβολής και της ικάνωσης, για τις οποίες θα μιλήσουμε παρακάτω. Φαίνεται πως γράφτηκε από κρατικό υπάλληλο που είχε πρόσβαση στα δημοσιονομικά αρχεία.

Το συγγραμμάτιο του μαρκιανού κώδικα χρονολογήθηκε στον 10ο αιώνα (από τον Γκέοργκ Όστρογκόρσκι) και μεταξύ 912 και 1139 (από τον Φράντς Ντέλγκερ). Έπειδή και το κείμενο αυτό φαίνεται να γνωρίζει τις αλλαγές σχετικά με την είσπραξη της συνήθειας και του έλατικου, νομίζω πως πρέπει να χρονολογηθεί μετά το 1095 και πριν από την αντιγραφή του μαρκιανού χειρογράφου, δηλαδή στο πρώτο μισό του 12ου αιώνα.

(ζ') Το δημοσιονομικό συγγραμμάτιο του κώδικα 121 της μονής 'Αγίου Νικάνορος της Ζάβορδας (σύμμεικτος κώδικας του 13ου αιώνα).⁹ Το κείμενο σώζεται ολοβό και φαίνεται πως γράφτηκε για τη διδασκαλία της φορολογικής πρακτικής, γι' αυτό και έχει τη μορφή έρωταποκρίσεων. Περιέχει κυρίως όρισμούς σχετικούς με την εκμετάλλευση της γης και τη φορολογία της.

Η χρονολογία των φύλλων που παραδίδουν το κείμενο αυτό μου φαίνεται σαφώς μεταγενέστερη από τον 11ο αιώνα (που προτείνει ο εκδότης). Τα χρονολογώ στον 12ο, ίσως μάλιστα και στις αρχές του 13ου αιώνα. Όσο για το ίδιο το κείμενο, παρατηρούμε τα εξής: γνωρίζει τις μεταλλαγές σχετικά με την είσπραξη των δευτερευόντων φόρων που έγιναν μετά το 1095· φαίνεται να περιγράφει μια κατάσταση μεταγενέστερη από τη μεταρρύθμιση του 'Αλεξίου Κομνηνού (1109/1110)· τέλος, αναφέρει τα προνοιατικά, δηλαδή γνωρίζει το θεσμό της πρόνοιας, που εμφανίζεται τον 12ο αιώνα. Λαμβάνοντας υπόψη και τη χρονολογία του χειρογράφου, συμπεραίνουμε πως πρέπει να χρονολογηθεί στον 12ο αιώνα.

(ζ') Το γνωστό ως 'Αποκοπή ψωμίων κείμενο που σώζεται στον βατικανό παλατινό κώδικα 367 (14ος αιώνας, μαζί με κείμενα που αφορούν την Κύπρο) δημοσιεύτηκε από τον Φιόντορ Ούσπένσκι και από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο,¹⁰

⁸ Πρόσφατη έκδοση: F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Μόναχο 1927, 113–123. ⁹ Δημοσιεύεται στο J. Karagiannopoulos, «Fragmente aus dem Vademecum eines byzantinischen Finanzbeamten», P. Wirth (έπιμ.), *Πολυχρόνιον. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Χαϊδελβέργη 1966, 318–334.

¹⁰ F. Uspenskii, «Vizantiiskie zemlemery», στο *Trudy VI arkhologicheskogo s"ezda v Odesse 1884* [«Βυζαντινοί τοπογράφοι», Έργασίες του 6ου αρχαιολογικού συνεδρίου, Όδησος 1884], Όδησος 1888, 306· Σ. Λάμπρος, στο *NE* 15 (1921) 345–347.

και σχολιάστηκε από τον Ντέλγκερ¹¹ και τον Σβορώνο.¹² Το σύντομο αυτό κείμενο, που δεν έχει μετρολογικό ενδιαφέρον αλλά δηλώνει μόνο πόσο πρέπει να φορολογείται η γη ανάλογα με την ποιότητά της (τα δημόσια της γης υπάρχωσιν ούτως), πρέπει να χρονολογηθεί, σύμφωνα με τον Σβορώνο, στο 1232.

Πόση είναι η αξιοπιστία των κειμένων αυτών; Νομίζω πως είναι μεγάλη, αν όχι απόλυτη. Οι οδηγίες τις οποίες παρέχουν φαίνεται πως εφαρμόζονται στα λίγα σωζόμενα έγγραφα που αφορούν κτήματα χωρίς ιδιαίτερη μεταχείριση και που δεν έμπιπτουν σε άλλη κατηγορία ή χρονολογική περίοδο από εκείνη στην οποία αναφέρεται κάθε κείμενο. Άλλα βέβαια οι περιπτώσεις που οι οδηγίες των κανονιστικών κειμένων αποδεδειγμένα ακολουθούνται πιστά είναι ολιγάριθμες. Υπάρχουν φυσικά και οι μεγαλοπρονομιούχοι, όπως η Μεγίστη Λαύρα του 'Αγίου Όρους, για τους οποίους οι κανόνες δεν έχουν πλήρη εφαρμογή.

Πρέπει, τέλος, να προστεθεί πως το Βυζάντιο είχε πάντοτε μια περίπλοκη αλλά οργανωμένη και αποτελεσματική διοίκηση που αποσκοπούσε στο να έγυθη τον έλεγχο του αυτοκράτορα σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Δεν συντρέχει λόγος να άμφισβητήσουμε ότι η διοίκηση αυτή ήταν σε θέση να εφαρμόσει τους κανόνες που το κράτος όριζε για την είσπραξη των φόρων, κυρίως άφου το κράτος ήταν εύελκτο και ρεαλιστικό ως προς το θέμα αυτό.

Το βυζαντινό κράτος έχει το μονοπώλιο κοπής νομίσματος και συνεπώς μπορεί να το χρησιμοποιεί κατά βούλησιν για την κρατική οικονομία.¹³ Άλλα βέβαια

υπάρχουν και άλλες μεταβαλλόμενες ανάγκες για 'Ο ρόλος του χρήματος στην κρατική οικονομία μετρητά, και οι δυνατότητες προσαρμογής του κράτους περιορίζονται από την πεπερασμένη ποσότητα

του διαθέσιμου πολύτιμου μετάλλου. Το κράτος είναι συνεπώς ύποχρεωμένο να παρουσιάζει εύλυγισία και προσαρμοστικότητα.

Άπο την άλλη, πρέπει να ύπογραμμιστεί πως ό εκχρηματισμός της κρατικής οικονομίας δεν σημαίνει αυτόματα τον εκχρηματισμό σε ίδιο ή ανάλογο βαθμό του συνόλου της οικονομίας. Το κράτος μπορεί να πληρώνει μισθούς και να συλλέγει τους φόρους σε χρήμα, χωρίς (ή, μάλλον, πριν) ή χρήση του χρήματος αυτού να γενικευτεί. Το χρήμα για την πληρωμή του φόρου γίνεται έτσι ένα ακόμη δυσέυρετο, και πιθανώς άκριβό, άγαθό. Μπορεί ωστόσο να συμβεί και το αντίθετο, να μειωθεί δηλαδή ό βαθμός εκχρηματισμού των κρατικών λειτουργιών παρά την εύρύτατη χρήση του χρήματος στις ανταλλαγές —όπως φαίνεται ότι

¹¹ Dölger, *Finanzverwaltung*, 56. ¹² Svoronos, *Cadastre*, 125. Πβ. έδω Λαίου, «Άγροτική οικονομία, 13ος–15ος αί.», Α', 522–525. ¹³ Πβ. έδω Morisson, «Νόμισμα», Γ', 45.

συνέβη μετά τον 11ο αιώνα στην οικονομία των Κομνηνών και των Παλαιολόγων. Όλα αυτά εξαρτώνται φυσικά από το βαθμό παρέμβασης του κράτους στην οικονομία.

Ός προς τις εισπράξεις του, το κράτος συλλέγει καταρχήν χρήμα, αλλά και συνδοσίες σε είδος ή και με τη μορφή υπηρεσιών. Και οι τρεις τρόποι φορολογίας είναι γνωστοί από την Αρχαιότητα, ο βαθμός χρήσης τους όμως διαφέρει ουσιαστικά από τη μία εποχή στην άλλη. Ανάλογα με τον τρόπο φορολογίας στον οποίο πέφτει εκάστοτε το βάρος, αλλάζει και η γενική εικόνα της κρατικής οικονομίας. Η παράλληλη χρήση των τριών τρόπων φορολογίας προσδίδει την απαραίτητη εϋλυγισία στο σύστημα, που έχει πεπερασμένα όρια, αφού η ποσότητα νομίσματος που έχει στην κατοχή του περιορίζεται ουσιαστικά από το διαθέσιμο πολύτιμο μέταλλο.

Το Βυζάντιο βγαίνει από την κρίση του 3ου αιώνα, η οποία είχε καταρρακώσει τη χρήση του (άνευ αξίας πλέον) νομίσματος και είχε βασίσει την κρατική οικονομία στο σύστημα της άννόνας σε είδος. Η κυκλοφορία και η χρήση του νομίσματος αυξάνονται τον 4ο και τους επόμενους αιώνες και, όπως θα δούμε, στο δεύτερο μισό του 8ου αιώνα επικρατεί και πάλι η εισπραξη του έγγειου φόρου σε χρυσό νόμισμα, χωρίς όμως ταυτόχρονα να έχει επεκταθεί παντού στην αυτοκρατορία η χρήση του χαλκινού νομίσματος, που είναι το κύριο εργαλείο για τις καθημερινές συναλλαγές. Είναι φανερό πως ο εκχρηματισμός της οικονομίας ξεκίνησε από κρατικές δραστηριότητες και εξυπηρέτησε πρωτίστως κρατικές ανάγκες.

Η κρατική οικονομία εμφανίζεται ευρέως εκχρηματισμένη από τον 9ο ως τον 11ο αιώνα και βασίζεται στη διαλογική σχέση φόρου / μισθοῦ (ρόγας). Οι φόροι καταβάλλονται, κατά προτίμηση, σε χρυσό νόμισμα (χάραγμα), ενώ οι εισπράξεις και τα έξοδα σε είδος ή με τη μορφή υπηρεσιών του κράτους έχουν μόνο συμπληρωματικό χαρακτήρα και επιτρέπουν διορθωτικές κινήσεις σε περίπτωση δυσκαμψίας του συστήματος. Η σημασία τους αυξάνεται κατά τον 11ο αιώνα. Από τους Κομνηνούς και μετά, σημαντικό ρόλο στην κρατική οικονομία παίζουν οι εκχωρήσεις προνομίων. Με τον τρόπο αυτόν ο βαθμός εκχρηματισμού της μειώνεται, χωρίς ποτέ να πάψει να υπάρχει.

Η κύρια πηγή εσόδων για το κράτος είναι ο φόρος της γῆς και των καλλιεργητών. Κύρια έξοδα είναι η διατήρηση της διοίκησης και του στρατού. Η άμοιβη όσων υπηρετούν το κράτος παίρνει τρεις κύριες μορφές, οι οποίες προϋποθέτουν διαφορετική χρήση μετρητών, τουλάχιστον εκ μέρους του κράτους.

(α) Η ρόγα, ο μισθός δηλαδή, συνήθως καταβάλλεται σε έτήσια βάση και πάντοτε σε μετρητά, ιδίως σε χρυσό νόμισμα. Είναι ο κύριος τρόπος με τον οποίο

το κράτος θέτει σε κυκλοφορία το νόμισμα, που στη συνέχεια θα επιδιώξει να το ξανασυγκεντρώσει με τη μορφή φόρων. Η ρόγα συμπληρώνεται συχνά από καταβολές σε είδος, συνήθως τρόφιμα ή, για τους ύψηλους αξιωματούχους, πολύτιμα μεταξωτά υφάσματα. Οι συμπληρωματικές όμως καταβολές έχουν περιορισμένη σημασία σε σύγκριση με τα μετρητά.

(β) Το προνόμιο, που συνήθως παρουσιάζεται ως (μερική ή ολική) φορολογική απαλλαγή για τα κτήματα του δικαιούχου, ή ως παραχώρηση του δικαιώματος εισπραξης (μέρους ή του συνόλου) των υποχρεώσεων που έχει προς το κράτος ένας ή περισσότεροι τρίτοι. Στην περίπτωση αυτή, η χρήση μετρητών δεν είναι απαραίτητη, μειώνονται όμως τα μετρητά που εισπράττει το κράτος.

(γ) Η ανταμοιβή του υπαλλήλου από τους πολίτες που χρησιμοποιούν τις υπηρεσίες του — οικονομική διαδικασία στην οποία το κράτος δεν παρεμβαίνει παρά μόνο ως ρυθμιστής, για να καθορίσει το δέον γενέσθαι και να αποτρέψει τυχόν υπερβολές. Η χρήση μετρητών δεν είναι απαραίτητη, αλλά παίζει όπως σδήποτε σημαντικό ρόλο, κυρίως στα αστικά κέντρα.

Όταν μιλούμε για εκχρηματισμό της κρατικής οικονομίας, πρέπει βέβαια να λαμβάνουμε υπόψη τις διαφορές που αναμφίβολα παρουσιάζονταν από μια περιοχή στην άλλη, δεν πρέπει να ξεχνάμε τον ιδιαίτερο ρόλο που διαδραμάτισε για τη βυζαντινή οικονομία, τουλάχιστον ως τον 12ο αιώνα, η Κωνσταντινούπολη και η περιοχή της, όπου επικρατούσαν οικονομικές διαδικασίες ασφαλώς πιο εξελιγμένες από οπουδήποτε αλλού.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι και οι κρατικές δαπάνες και τα κρατικά έσοδα πραγματοποιούνται με πολλούς τρόπους, οι οποίοι συνυπάρχουν εξ αρχής και καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας. Τα ποσοστά της κρατικής οικονομίας στα οποία εφαρμόζεται καθένας από τους τρόπους αυτούς μεταβάλλονται κατά εποχές, και μαζί τους αλλάζει ουσιαστικά η εικόνα της δημόσιας οικονομίας.

Αν αντιμετωπίσουμε τη βυζαντινή δημόσια οικονομία από απόσταση, και αν αποτολμήσουμε μια πολύ σχηματική παρουσίασή της, μπορούμε να διακρίνουμε δύο κύριες περιόδους. Η πρώτη αρχίζει γύρω στο 650, η δεύτερη γύρω στο 1100. Η πρώτη μπορεί να χαρακτηριστεί ως οικονομία της έπιταγῆς, στο μέτρο που το κράτος ασκεί στενούς ελέγχους και λειτουργεί ως αντίλη που διανέμει και επανασυλλέγει το χρήμα με το σύστημα ρόγας / φόρου. Η δεύτερη βρίσκεται πιο κοντά στην ελεύθερη οικονομία, και χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη αποκέντρωση και από τον σημαντικό ρόλο που παίζει στη λειτουργία της η προνομιακή μεταχείριση του ατόμου.

Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΣΚΟΤΕΙΝΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

(7ος-8ος ΑΙΩΝΑΣ)

Ἡ πρώτη περίοδος, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 7ου ὡς τὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα, χαρακτηρίζεται ἀπὸ πλήρη ἔλλειψη ἀρχειακῶν πηγῶν καὶ ἀπὸ πολὺ πενιχρὲς ἀφηγηματικές πηγές. Εἶναι συνεπῶς ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὴν ἐξέλιξη τῆς δημόσιας οἰκονομίας στὶς λεπτομέρειές της. Παραμένει ὡστόσο βέβαιο πὼς τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς δημοσιονομικῆς ὁργάνωσης πού γνωρίζουμε γιὰ τὴν ἐπόμενη χρονικὴ περίοδο εἶχαν ἤδη ἐμφανιστεῖ κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνες.

Κράτος καὶ ἀγρότης

Ἡ πτώση τοῦ συστήματος τῶν ἀρχαίων πόλεων, πού συνέπεσε χρονικὰ μὲ τις μεγάλες ἐπιδρομές, συνέτεινε στὸν ἔντονο ἐξαγροτισμὸ τῆς αὐτοκρατορίας καί, φυσικά, τῆς δημόσιας οἰκονομίας της, ἡ ὁποία, ὅπως εἶναι ἀναμενόμενο, λειτούργησε γιὰ κάμποσο σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τῆς Ὑστερης Ἀρχαιότητος. Μικρὸ μέρος της εἶχε ἐκχρηματιστεῖ, ἐνῶ βασικὸς ἔγγειος φόρος παρέμεινε ἡ ἀνὸνα, ἡ εἴσπραξη τῆς ὁποίας γινόταν σὲ εἶδος. Γιὰ νὰ ὁριστεῖ ὁ φόρος πού χρωστοῦσε ὁ καθένας, τὸ κράτος κατέφευγε στὸ σύστημα τῆς ἐπινέμησης (indictio): δηλαδή ἡ κεντρικὴ διοίκηση ὀρίζε τὸ συνολικὸ ποσὸ πού περιέμενε νὰ συγκεντρώσει γιὰ τὸ ἐπόμενο ἔτος, καὶ τὸ ποσὸ αὐτὸ κατανεμόταν στὴ συνέχεια στὶς διάφορες διοικητικὲς ὑποδιαιρέσεις τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τις μεγαλύτερες στὶς μικρότερες, μέχρι πού ἔφτανε νὰ ὁριστεῖ τὸ ποσὸ τοῦ φόρου πού ἀναμενόταν ἀπὸ κάθε φορολογούμενο, μὲ βάση μονάδες ὅπως τὸ *jugum* καὶ τὸ *caput*.¹⁴ Φόρος κατανομῆς μαρτυρεῖται γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 710.¹⁵ Ἀργότερα ὑπάρχει μόνο ὡς κατάλοιπο τοῦ φόρου κατανομῆς ἡ ἀρχὴ τῆς φορολογικῆς ἀλληλεγγύης στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κοινοτήτων τῶν μικρῶν καλλιεργητῶν, ἡ ὑποχρέωση δηλαδή τῶν

14 Γιὰ τὸ πρωτοβυζαντινὸ φορολογικὸ σύστημα, βλ. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire*, τόμ. I, Ὁξφόρδη 1964, 119-120, 206-207, 235-237, 284, 295, 444-469· J. Karagiannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, Μόναχο 1958· W. Goffart, *Caput and Colonate: Towards a History of Late Roman Taxation*, Τορόντο 1974· P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Γαλβὺ 1979, 1-26. Βλ. ἐπίσης J. Durliat, *Les rentiers d'impôt*, Βιέννη 1993. 15 Θεοφάνης, τόμ. I, 377· πρόκειται γιὰ ἑκτακτὴ φορολογία μὲ σκοπὸ τὴ χρηματοδότηση ἐκστρατείας.

χωρικῶν νὰ συνεισφέρουν στὴν καταβολὴ τυχόν φόρων πού ἄλλα μέλη τῆς κοινότητος δὲν πληρώνουν (εἴτε γιὰτὶ ἔχουν φύγει εἴτε γιὰτὶ ἀντιμετωπίζουν μεγάλα προβλήματα). Σκοπὸς τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἦταν, ὅπως καὶ στὸ φόρο κατανομῆς, νὰ ἐγγυηθεῖ πὼς τὰ ἀναμενόμενα ἔσοδα τοῦ δημοσίου ἀπὸ αὐτὴ τὴ φορολογικὴ μονάδα θὰ εἰσπραχθοῦν στὸ ἀκέραιο.

Τὸ σύστημα αὐτὸ —ἄδικο, ἐπαχθὲς καὶ συχνὰ ἀντιοικονομικὸ (ἀφοῦ δύσκολα μπορούσε νὰ ἀναθεωρηθεῖ καὶ συνεπῶς συχνὰ παρέλειπε νὰ φορολογήσει νέα ἀγαθὰ)— ἀντικαταστάθηκε σιγὰ σιγὰ μὲ ἓνα ἄλλο, στὸ ὁποῖο ὁ φόρος καθοριζόταν ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τῶν φορολογούμενων ἀγαθῶν. Πρῶτα ζητήθηκαν δηλώσεις ἐκ μέρους τῶν φορολογουμένων καὶ δόθηκε ἀναγκαστικὰ σημαντικὴ διακριτικὴ ἐξουσία στοὺς φοροεισπράκτορες πού θὰ ἐφάρμοζαν τὴ νέα μέθοδο. Καὶ βέβαια χρειάστηκε νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰδικὰ μέσα γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ἐντιμότητος καὶ τῶν μὲν καὶ τῶν δέ. Κάτι τέτοιο φαίνεται νὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν πληροφορία ὅτι ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ τοῦ αὐτοκράτορα Ἰουστινιανοῦ Β', ὁ μοναχὸς Θεόδοτος, στὴν προσπάθειά του νὰ αὐξήσει τις εἰσπράξεις τοῦ κράτους (περὶ τὸ 694/695), βασιάνιζε τοὺς φοροεισπράκτορες ἀλλὰ καὶ τοὺς πλουσίους τῆς Κωνσταντινούπολης.¹⁶ Ἡ ἄσκηση βίας στὸν τομέα αὐτὸ ἔχει νόημα μόνο ἂν τὸ κρατικὸ ἔσοδο ἀπὸ τὴ φορολογία δὲν ἦταν γνωστὸ ἐκ τῶν προτέρων (ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ φόρου κατανομῆς) ἀλλὰ ἐξακριβωνόταν μὲ δηλώσεις εἴτε τῶν φορολογουμένων πού θὰ πλήρωναν τοὺς φόρους εἴτε τῶν φοροεισπρακτῶν πού τοὺς εἶχαν εἰσπράξει.

Ἄν τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ἦταν συνάρτηση τῆς ἀξίας τοῦ φορολογούμενου ἀγαθοῦ, εἶναι πιθανὸ ἡ εἴσπραξη τοῦ φόρου νὰ γινόταν σὲ μετρητὰ. Ὅχι πὼς ἡ φορολογία σὲ εἶδος ἦταν ἀδύνατη, ἀφοῦ τὸ χρῆμα μπορούσε πάντα νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὡς λογιστικὸ μέσο γιὰ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ τί ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ μὲ τὴ μορφή καρπῶν τῆς γῆς. Ὅταν ὁμως μαθαίνουμε πὼς ὁ Λέων Γ' ἐπέβαλε προσαύξηση ἐνὸς ἀργυροῦ μιλιαρησίου γιὰ κάθε χρυσὸ νόμισμα φόρου¹⁷ (δηλαδή προσαύξηση 8,33%), μένουμε μὲ τὴν ἐντύπωση πὼς ἡ εἴσπραξη ἐνὸς μέρους τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς φόρους γινόταν σὲ χρῆμα (προφανῶς ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης). Ἀργότερα ὁμως τὰ πράγματα γενικεύτηκαν. Σύμφωνα μὲ τοὺς χρονογράφους, τὸ 769 ὁ Κωνσταντῖνος Ε', σὰν «νέος Μίδας», ἐνδιαφέρθηκε νὰ μαζέψει τὰ πολύτιμα μέταλλα· οἱ γεωργοί, πού δὲν διέθεταν χρυσὰ νομίσματα, καταστράφηκαν γιὰτὶ ἀναγκάστηκαν νὰ πουλήσουν φθινὰ τις σοδεῖές τους γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ πληρώσουν τοὺς φόρους τους· ἀντίθετα, στὶς πόλεις ὑπῆρξε ἀφθονία καὶ φθηνία.¹⁸ Εἶναι προφανὲς πὼς ὁ Κωνσταντῖνος ἀπαίτησε γιὰ

16 Νικηφόρος, 37, 39· Θεοφάνης, 367, 369. 17 Στὸ ἴδιο, 412. 18 Στὸ ἴδιο, 446· Νικηφόρος,

πρώτη φορά από όλους το φόρο σε χρυσό νόμισμα, αλλά η πρώτη αυτή απόπειρα πλήρους έκχρηματισμού της κρατικής οικονομίας συνάντησε προβλήματα, προφανώς επειδή δεν λειτουργούσαν ακόμη ικανοποιητικά οι μηχανισμοί που θα έθεταν εύκολα στη διάθεση των φορολογουμένων τα απαιτούμενα μετρητά. Έκτοτε όμως ο φόρος της γής στο Βυζάντιο πληρώνεται πάντοτε σε χρυσά νομίσματα. Ο πλήρης έκχρηματισμός της φορολογίας φαίνεται πώς είχε επιτευχθεί ήδη στα τέλη του 8ου αιώνα.

Κύρια πηγή πλούτου ήταν η γή. Ο μόνος τρόπος για να οργανωθεί αποτελεσματικά η είσπραξη των φόρων ήταν να δημιουργηθεί κτηματολόγιο και να γίνουν απογραφές των καλλιεργητών. Και το ένα όμως και το άλλο αποτελούν χρονοβόρες διαδικασίες. Συναντούμε πρώτα μαρτυρίες για απογραφές των καλλιεργητών. Τέτοιες απογραφές στην Ιταλία μαρτυρούνται για τους αυτοκράτορες Κώνσταντα Β' (†668) και Λέοντα Γ' (†741).¹⁹ Ο τελευταίος, μάλιστα, είχε διατάξει την απογραφή όλων των νεογέννητων αγοριών, τα οποία φυσικά θα ήταν οι μελλοντικοί αρχηγοί οικογενείας, που φορολογούνται με το μεσοβυζαντινό καπνικόν.²⁰ Πραγματικά, το καπνικό είσπραττόταν χρόνια πριν από τη βασιλεία της Ειρήνης της Αθηναίας (ή οποία καθαιρέθηκε το 802).²¹ Φαίνεται λοιπόν πώς ο φόρος αυτός ήταν εφεύρημα των Ισαύρων.

Η δημιουργία κτηματολογίου ήταν, φυσικά, πολύ πιο περίπλοκη. Η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία είχε δημιουργήσει συνοπτικά κτηματολόγια, στα οποία αναγράφονταν μεγάλες γεωγραφικές περιοχές με την ένδειξη του αριθμού των κτημάτων που περιείχε ή καθεμιά. Δεν είναι βέβαιο αν ο Ιουστινιανός είχε αποπειραθεί να συντάξει λεπτομερές κτηματολόγιο. Πάντως, ακόμη κι αν το δημοσιονομικό αυτό έργο αλειό είχε ήδη δημιουργηθεί, ασφαλώς δεν μπορούσε να επιζήσει με τις αναστατώσεις του τέλους του 6ου και του 7ου αιώνα. Φαίνεται πώς το κτηματολόγιο δεν είχε ακόμη συμπληρωθεί στα τέλη της βασιλείας της Ειρήνης (802), εφόσον ο Θεόδωρος Στουδίτης μιλάει ακόμη για τον όρκο που χρησιμοποιόταν ως μέσο απόδειξης της φορολογήσιμης περιουσίας. Ο διάδοχος της Ειρήνης, ο Νικηφόρος Α', διέταξε τη γενική αναθεώρηση του κτηματολογίου. Έκτοτε, και ως τον 11ο αιώνα, το βυζαντινό φορολογικό σύστημα της γής βασίζεται στο κτηματολόγιο, που ενημερώνεται συστηματικά και συνεπώς οι άντεγλήσεις για το φόρο μεταξύ κρατικών υπαλλήλων και φορολογουμένων μειώνονται δραστικά.²²

76· στο ίδιο, έκδ. C. Mango, 160· *PG*, τόμ. C, 513–516. 19 *Liber pontificalis*, έκδ. L. Duchesne, Παρίσι 1955, τόμ. I, 344· Θεοφάνης, 410. 20 Βλ. παρακάτω, 172. 21 Θεοφάνης, 487· Συνεχιστές του Θεοφάνη, 54. 22 Θεόδωρος Στουδίτης, επιστ. 7, στ. 35–41· Θεοφάνης, 486.

Η κατοχή γής γίνεται επίσης η βάση με την οποία χρηματοδοτείται μέρος των στρατιωτικών υποχρεώσεων προς το κράτος. Και αυτό εμφανίζεται ως δουλεία με χαρακτήρα φορολογικό, που γίνεται κατανοητή στο φως του τί γνωρίζουμε για το σύστημα της στρατείας από τον 9ο έως τον 11ο αιώνα.²³ Δύο κείμενα των μέσων του 8ου αιώνα, μια παράγραφος της Έκλογης των Ισαύρων και μια δικαστική απόφαση που αποδίδεται στον Λέοντα Γ' ή τον Κωνσταντίνο Ε', μιλούν για στρατιώτες που είναι ιδιοκτήτες ή συνιδιοκτήτες γής, που αγοράζουν και συντηρούν τον εξοπλισμό τους με χρήματα του κτήματός τους, και που συνεισφέρουν στον οικογενειακό προϋπολογισμό το μισθό (ρόγα) που κερδίζουν όταν πηγαίνουν σε εκστρατεία.²⁴ Πρόκειται δηλαδή για χωρικούς/στρατιώτες, ή συντήρηση των οποίων βασίζεται στην περιουσία τους — προφανώς επειδή το καθεστώς τους ως στρατιωτών τους εξασφαλίζει και κάποια προνόμια, μη μαρτυρούμενα για την εποχή αυτή αλλά γνωστά για μεταγενέστερους χρόνους.

Οι στρατιώτες που είναι ταυτόχρονα και ιδιοκτήτες γής μνημονεύονται και από τον Θεοφάνη με αναφορά στο έτος 810.²⁵ Επίσης, ο Θεόδωρος Στουδίτης κάνει λόγο, το 801, για τις χήρες των στρατιωτών, οι οποίες υποχρεώνονται να καταβάλουν μιαν έλεεινήν και απάνθρωπον εξαπαίτησιν λόγω του θανάτου του συζύγου τους — αναγκάζονται δηλαδή να πληρώσουν σε μετρητά για να εξαγοράσουν από το κράτος τη στρατιωτική υπηρεσία που ο σύζυγός τους δεν μπορούσε πλέον να προσφέρει.²⁶ Η διαδικασία είναι γνωστή από το Βίο του αγίου Ευθυμίου του Νέου, γιου στρατιωτικού· η μητέρα του, όταν χήρεψε, αναγκάστηκε να εγγράψει τον ανήλικο γιό της στο στρατό για να αποφύγει την πληρωμή της στρατείας, δηλαδή του αντισηκώματος για τη στρατιωτική υπηρεσία. Είναι φανερό πώς στις περιπτώσεις αυτές η στρατιωτική υποχρέωση δεν βαρύνει το πρόσωπο του στρατιώτη αλλά τη γή του, και κληρονομείται μαζί με αυτήν· είναι επίσης φανερό ότι η υποχρέωση αυτή μπορεί να αντικατασταθεί από ένα αντισηκώμα σε μετρητά.

Η στρατιωτική υποχρέωση θεωρείται λοιπόν άλλη μορφή φορολογίας. Η αντίληψη αυτή είχε ασφαλώς επικρατήσει στις αρχές του 9ου αιώνα, και βέβαια

23 Μελέτησα τα κείμενα που ακολουθούν στο άρθρο μου «Middle-Byzantine provincial recruits: Salary and armament», J. Duffy / J. Peradotto (επιμ.), *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink* at 75, Buffalo, N.Y. 1988, 121–136. Διαφορετική γνώμη έχει ο J. Haldon στο «Military service, military lands and the status of soldiers: Current problems and interpretations», *DOP* 47 (1993) 1–67. 24 Έκλογη νόμων, 220–222· D. Simon, «Byzantinische Hausgemeinschaftsverträge», F. Baur / K. Larenz / F. Wieacker (επιμ.), *Beiträge zur europäischen Rechtsgeschichte und zum geltenden Zivilrecht. Festgabe für Johannes Sontis*, Μόναχο 1977, 94. 25 Θεοφάνης, 486. 26 Θεόδωρος Στουδίτης, επιστ. 7, στ. 61–63.

προϋπήρχε από καιρό, δεν γνωρίζουμε όμως από πόσον καιρό. Πάντως η φορολογική θεώρηση της στρατιωτικής υπηρεσίας δεν είναι κατανοητή παρά μόνο σε μια έκχρηματισμένη οικονομία. Η προϋπόθεση αυτή εξηγεί επίσης πώς ο αυτοκράτορας Νικηφόρος συνέλαβε την ιδέα της συλλογικής στρατιωτικής υποχρέωσης: στρατολόγησε πτωχούς, και υποχρέωσε τους συχωριανούς τους να συνεισφέρουν (μέχρι 18 1/2 νομίσματα;) για να τους εξοπλίσουν και για να καλύψουν σε μόνιμη βάση την τυχόν αδυναμία τους να πληρώσουν όλο το φόρο που τους αντιστοιχοῦσε (προφανώς για την έλλιπή καλλιέργεια που συνεπαγόταν η συμμετοχή των πτωχών σε έκστρατεια).²⁷

Τὰ κρατικά έσοδα από τις άγροτικές περιοχές συμπληρώνονταν και από πολυάριθμες άλλες υποχρεώσεις των χωρικών, όπως ήταν να προσφέρουν δωρεάν εργασία στο κράτος, να έπιβαρυνθούν με τη φιλοξενία και την τροφοδοσία κρατικών υπαλλήλων ή στρατιωτικών, να συνεισφέρουν προϊόντα τους σε είδος ή να τα πουλήσουν σε καθορισμένη τιμή κ.λ. Οί έκτακτες αυτές υποχρεώσεις, γνωστές από την Αρχαιότητα, αναφέρονται μόνο συνοπτικά κατά τους σκοτεινούς αιώνες, αλλά είναι καλά γνωστές την επόμενη περίοδο και συνεπώς μπορεί κανείς να υποθέσει ότι, όπως είναι φυσικό, ποτέ δεν έπαψαν να απαιτούνται, έφόσον ανταποκρίνονταν σε μόνιμες ανάγκες του κράτους και δεν παρουσίαζαν ιδιαίτερες δυσκολίες για τον φορολογούμενο. Αυτό που θα αποτελούσε σημαντική αλλαγή θα ήταν η μετατροπή των υποχρεώσεων αυτών σε πληρωμές σε μετρητά (adaeratio): μολονότι δεν διαθέτουμε ασφαλείς μαρτυρίες για την ύπαρξη ενός τέτοιου μέτρου, υποθέτουμε πώς θα είχε αρχίσει να εφαρμόζεται μαζί με τη γενίκευση του έκχρηματισμού της κρατικής οικονομίας.

Κράτος και ανταλλαγές

Οί γνώσεις μας για την οικονομία των ανταλλαγών κατά τους σκοτεινούς αιώνες είναι στοιχειώδεις και βασίζονται κατά κύριο λόγο σε υποθέσεις. Με τον έξαγροτισμό της αυτοκρατορίας έχουμε μείωση των ανταλλαγών και έσωστρέφεια, δηλαδή τάση προς την αυτόαρκεια των οικιστικών μονάδων, με μόνη σοβαρή εξαίρεση την Κωνσταντινούπολη. Επίσης μειώνονται σημαντικά και οί διεθνείς ανταλλαγές. Πρέπει πάντως να υπογραμμιστεί έδω πώς δεν πρόκειται για διακοπή των ανταλλαγών, αλλά μόνο για μείωση της συχνότητας και της σημασίας τους.²⁸ Άλλωστε, όπως θα δοῦμε παρακάτω, το κράτος και οί εκπρόσωποί του

27 Θεοφάνης, 486. 28 Για τις ανταλλαγές, βλ. έδω Λαΐου, «Άνταλλαγές και έμπόριο, 7ος-12ος α.», Β', 471-488.

διατήρησαν αδιάκοπα τις απαιτήσεις τους από τη μειωμένη, έστω, οικονομία των ανταλλαγών.

Το κράτος έλέγχει τις ανταλλαγές μέσω των πρακτόρων του που ασχολούνται με το έμπόριο, των κομμερκιάρων.²⁹ Τον 6ο αιώνα, κομμερκιάριοι όνομάζονταν οί αυτοκρατορικοί υπάλληλοι που άγόραζαν για λογαριασμό του βυζαντινού κράτους, στο συριακό σύνορο, το μετάξι που εισαγόταν από την Άνατολή.³⁰ Γύρω στο 630 ο όρος κομμερκιάριος μεταφράζεται στη λόγια γλώσσα με την έκφραση ο της σηρικής άρχων έσθής.³¹ Στη συνέχεια ο άριθμός των κομμερκιάρων αυξάνεται σημαντικά και αποκτούν έναν ιδιαίτερο τύπο μολυβδόβουλου, με την άπεικόνιση του αυτοκράτορα, πράγμα που δείχνει πώς τα μολυβδόβουλα αυτά χρησιμοποιούνταν για να σφραγίσουν άγαθά ιδιαίτερης αξίας, όπως ήταν το μετάξι. Μερικά έχουν στην πίσω όψη τους το άποτύπωμα του τσουβαλιού στο όποιο περιεχόταν το έμπόρευμα. Οί έλάχιστοι άλλοι άξιωματούχοι που χρησιμοποιούσαν την έποχή αυτή σφραγίδες με την εικόνα του βασιλέα ήσαν όσοι διακινούσαν εξαίρετικά πολύτιμα άγαθά (χρυσά νομίσματα, πορφυρό χρῶμα κτλ.). Ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη βρίσκονταν οί άρχοντες του βλαττίου (μαρτυρούνται ως το 785/786), που συχνά ήσαν και γενικοί κομμερκιάριοι ή και εργαστηριάρχες, και που φυσικά επέβλεπαν τα αυτοκρατορικά εργαστήρια παραγωγής πορφυρών ύφασμάτων ή δερμάτων. Τα κρατικά αυτά εργαστήρια φαίνεται πώς αναδιοργανώθηκαν μετά την πυρκαγιά του 792 που τα κατέστρεψε.

Η διασπορά των κομμερκιάρων σε όλόκληρη την αυτοκρατορία μπορεί να συνδέεται με την προσπάθεια που έγινε να διαδοθεί ή παραγωγή μεταξιοῦ, όπωσδήποτε πάντως σχετίζεται με τις άγοραπωλησίες μεταξιοῦ. Από την άλλη, είναι προφανές πώς οί κομμερκιάριοι έμπορεύονταν και άλλα είδη εκτός από το μετάξι (θα ήταν φυσικά αδύνατο να φανταστεί κανείς πώς κατά την περίοδο της άνάπτυξης της μεταξοκαλλιέργειας στο Βυζάντιο, περίοδο περιορισμένου έκχρη-

29 Το βιβλίο της Έλένης Άντωνιάδη-Μπιμπίκου *Recherches sur les douanes à Byzance. L'«οσιαν», le «kommerkion» et les commerciaux*, Παρίσι 1963, συμπληρώθηκε με τη δημοσίευση πολλών νέων σφραγίδων κομμερκιάρων στο G. Zacos/A. Vegliery, *Byzantine Lead Seals*, Βασιλεία 1972. Έπακολούθησε συζήτηση, για την όποια παραπέμπω στα κύρια δημοσιεύματα, τα όποια και έλαβα υπόψη μου στα παρακάτω. Ν. Οικονομίδης, «Silk trade and production in Byzantium from the sixth to the ninth century: The seals of kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986) 33-53· Α. Dunn, «The kommerkiarios, the apotheke, the dromos, the vardarios and the West», *BMGS* 17 (1993) 3-24· πβ. επίσης έδω Λαΐου, «Άνταλλαγές και έμπόριο, 7ος-12ος α.», Β', 483-484, και σημ. 33 παρακάτω. 30 Αυτά φαίνονται καθαρά στη νεαρά περί μετάξης του 6ου α. : *Imp. Iustiniani PP.A., Novellae*, έκδ. C. E. Zachariae von Lingenthal, Λιψία 1881, τόμ. II, 293. 31 B. Flusin, *Saint Anastase le Perse et l'histoire de la Palestine au début du VIIe siècle*, Παρίσι 1992, τόμ. I, 72, σημ. 108.

ματισμού της οικονομίας, μπορεί να υπήρχαν επιχειρηματίες που έμπορεύονταν αποκλειστικά μετάξι).³² Και βέβαια για τις συναλλαγές και την αλληλογραφία τους που δεν είχαν σχέση με πολύτιμα αντικείμενα οι αξιωματούχοι αυτοί χρησιμοποιούσαν μια κοινή σφραγίδα.

Επιπλέον, οι κομμερκιάριοι φαίνεται πως βρίσκονταν επικεφαλής ενός ιδρύματος που ονομαζόταν *ἀποθήκη* συνήθως υπήρχε υπό τον έλεγχο τους ένα τέτοιο ίδρυμα κατά *ἐπαρχία* (ή και κατά *ὁμάδα ἐπαρχιῶν*). Πρόκειται λοιπόν για λέξη ἀφηρημένη που δηλώνει θεσμό (και όχι συγκεκριμένο κτίριο) και που καλύπτει μια εύρεια γεωγραφική περιφέρεια (και δεν περιορίζεται σε πόλεις ή λιμάνια ή δρόμους). Υποθέτουμε πως η διοικητική αυτή ἀποθήκη θα είχε πολλές ἀποθηκές-κτίρια, από τις οποίες και θα γίνονταν οι πραγματικές συναλλαγές, το εμπόριο ή *commercium* του κομμερκιαρίου.

Μολονότι ενεργοῦσε για λογαριασμό του αὐτοκράτορα, ο κομμερκιάριος ήταν επιχειρηματίας. Ο ἴδιος κομμερκιάριος ἐμφανίζεται να ἐλέγχει ταυτόχρονα δύο ή τρεῖς (έως και ἑπτὰ) ἀποθηκές που δεν είναι γεωγραφικά συμβατές. Συνεπώς δεν μπορεί να ήταν κρατικός υπάλληλος ἀλλὰ επιχειρηματίας που κέρδισε σὲ πλειστηριασμό τὴ διαχείριση τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν και που ἀντιπροσωπεύονταν ἐκεῖ ἀπὸ υπαλλήλους του. Συχνά συναντοῦμε δύο ή και τρεῖς κομμερκιάρχους που ὡς συνεταῖροι ἔχουν μιὰ κοινὴ σφραγίδα και που ἀναλαμβάνουν ὡς ἑταιρεῖες τὴ διαχείριση μιᾶς ή περισσότερων ἀποθηκῶν, ἐνῶ παράλληλα ὀρισμένα μέλη τῆς ἑταιρείας ἔχουν ἀναλάβει μόνοι τους ἄλλη ἀποθήκη. Μερικοὶ συνεταιρισμοὶ κομμερκιῶν παρουσιάζουν ἀξιοσημείωτη σταθερότητα, ἀφοῦ ἐπαναλαμβάνονται για πέντε ή και για περισσότερα χρόνια. Ἀπὸ τὸ 673/674 και ἐξῆς οἱ σφραγίδες τῶν κομμερκιῶν φέρουν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα, και τὴν ἰνδικτιῶνα, τὴν ἐνδειξὴ τοῦ ἔτους για τὸ ὁποῖο εἶχαν ἐκδοθεῖ. Προφανῶς με τὴν εἰσαγωγὴ τῆς χρονολόγησης τὸ κράτος ἐπιδίωξε νὰ ἐλέγξει ἀπὸ πιὸ κοντὰ τὶς δραστηριότητές τους. Για ὀρισμένα χρόνια μάλιστα, ἀπὸ τὸ 673/674 ὡς τὸ 715, συναντοῦμε και σφραγίδες με δύο συνεχεῖς ἰνδικτιῶνες, που σημαίνει ὅτι οἱ ἰδιοκτῆτες τους εἶχαν νοικιάσει τὴν ἀποθήκη για δύο συνεχόμενα χρόνια.

Οἱ κομμερκιάριοι φαίνεται πως εἶχαν ἰσχυροὺς δεσμούς με τὴν ἐξουσία. Ὀρισμένοι ἀπὸ αὐτοὺς ἐμφανίζονται ἐξαιρετικὰ δραστήριοι κατὰ τὴ βασιλεία ἐνὸς αὐτοκράτορα, και σταματοῦν τὶς δραστηριότητές τους μετὰ τὴν πτῶση του.

³² Δυσκολεύομαι νὰ δεχθῶ πως ὁ κομμερκιάριος προμήθευε με ὅπλα τοὺς βυζαντινοὺς στρατιῶτες, ὅπως προτείνει ὁ Χέντυ (Hendy, *Monetary Economy*, 624, 626–634, 654–662), ἀποψη τὴν ὁποία συµμερίζεται και ὁ Τζὸν Χῶλντον (J. F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*, Cambridge 1990). Εἶναι μιὰ ὑπόθεση που δὲν βασίζεται σὲ καμιὰ πηγή. Βλ. *Mercati e Mercanti*, 640, σημ. 13.

Υπάρχει μάλιστα και τὸ παράδειγμα δύο συνεταίρων, τοῦ πατρικίου Γεωργίου και τοῦ Θεοφύλακτου, ἐξαιρετικὰ δραστήριων κατὰ τὴν πρώτη βασιλεία τοῦ Ἰουστινιανοῦ Β' (685–695), που ἐξαφανίζονται κατόπιν για νὰ ἐπανεμφανιστοῦν κατὰ τὴ δεύτερη βασιλεία του (705–711). Ἐνας ἄλλος εὐνοούμενος τοῦ ἴδιου αὐτοκράτορα ἦταν ὁ Γεώργιος ἀπὸ ὑπάτων, που πῆρε τουλάχιστον ἑπτὰ ἀποθηκές για τὸ ἔτος 694/695, τουλάχιστον ἄλλες τέσσερις για τὸ 695/696, οἱ ὁποῖες ὁμως τοῦ ἀφαιρέθηκαν ἀμέσως μετὰ τὴν πτῶση τοῦ Ἰουστινιανοῦ και πέρασαν στὴν ἄμεση διαχείριση τοῦ κράτους —ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς σφραγίδες, ὅπου, ἀντὶ για τὸ ὄνομα κομμερκιῶν, ἀναφέρεται ἡ ἀπρόσωπη ἔκφραση τῶν βασιλικῶν κομμερκιῶν. Ὁ ἴδιος Γεώργιος ἀπὸ ὑπάτων μονοπώλησε κατὰ τὰ ἔτη 693/694 και κυρίως 694/695 ἓνα μεγάλο ξεπούλημα δούλων σλαβικῆς καταγωγῆς σὲ διάφορες ἐπαρχίες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.³³

Οἱ κομμερκιάριοι με τὴ βασιλικὴ εἰκόνα στὶς σφραγίδες τους ἐμφανίζονται ὡς τὸ ἔτος 728/729. Ἀπὸ τὸ 730/731 και ἐξῆς πραγματοποιεῖται μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ: οἱ σφραγίδες τῶν ἐπαρχιακῶν κομμερκιῶν και ἀποθηκῶν ἐξαφανίζονται, και ἀντικαθίστανται με σφραγίδες που φέρουν τὴν ἀπρόσωπη ἐπιγραφὴ τῶν βασιλικῶν κομμερκιῶν, ἀκολουθούμενη ἀπὸ τὸ ὄνομα μιᾶς ἐπαρχίας ή πόλης. Εἶναι προφανές ὅτι ἡ συνήθεια τῆς ἐνοικίασης τῶν κομμερκιῶν ἀπὸ ἰδιῶτες ἀτόνησε, και ὅτι τὰ κομμέρκια πέρασαν στὴν ἄμεση διαχείριση τοῦ κράτους. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ὀφείλεται ἀναμφίβολα στὸν Λέοντα Γ' Ἰσαυρο, ὁ ὁποῖος συστηματικὰ ἐπιδίωξε νὰ ἀποκαταστήσει τὸν κρατικὸ ἔλεγχο σὲ δραστηριότητες που κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο ἐλέγχονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ ἰδιωτικὰ συμφέροντα.³⁴

Ἐνας γενικὸς κομμερκιάριος παρέμεινε μετὰ τὸ 730/731 και εἶχε ὡς ἑδρα τὴν Κωνσταντινούπολη, ἀφοῦ συχνὰ ἦταν ταυτόχρονα και ἄρχων τοῦ βλαττίου. Παρέμειναν ἐπίσης και μερικοὶ γενικοὶ κομμερκιάριοι πόλεων: τῆς Μεσημβρίας (ὡς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 8ου αἰῶνα) και τῆς Θεσσαλονίκης (ἀπὸ τὸ 712/713 και ἐξῆς), δύο σημαντικῶν λιμανιῶν που βρίσκονταν κοντὰ στὸ βουλγαρικὸ σύνορο και μπορούσαν νὰ ἐξυπηρετήσουν τὸ εἰσγωγικὸ/ἐξαγωγικὸ εμπόριο. Στὸ εμπόριο αὐτὸ τὰ εἶδη πολυτελείας, κυρίως τὰ πορφυρὰ δέρματα, διαδραμάτιζαν σημαντικὸ ρόλο.³⁵

Ἡ τελευταία σωζόμενη σφραγίδα βασιλικῶν κομμερκιῶν με εἰκόνα τοῦ αὐτοκράτορα και με ἐνδειξὴ τῆς ἰνδικτιῶνας χρονολογεῖται τὸ 832/833. Κατὰ τὴ

³³ Βλ. και S. Bendall, «Slaves or soldiers?», *NX* 8 (1989) 41–43. ³⁴ *Ἐκλογὴ νόμων*, 166.

³⁵ Βλ. Ν. Οἰκονομίδης, «Tribute or trade? The Byzantine–Bulgarian treaty of 716», *Studia slavico-byzantina et medievalia europensia* 1 (1988) 29–31.

δεκαετία που ακολουθεί εμφανίζονται μερικές σφραγίδες με την ένδειξη αλλά χωρίς αυτοκρατορική εικόνα. Ήδη όμως επανεμφανίζονται οι κομμερκιάριοι, ως βασιλικοί κομμερκιάριοι πλέον (από το 831/832 και έξης), δηλαδή ως κρατικοί υπάλληλοι, που έχουν δικαιοδοσία σε ένα, δύο ή και τρία θέματα, αλλά κυρίως σε πόλεις-λιμάνια στη θάλασσα ή και σε ποτάμια. Είναι προφανές πως η δικαιοδοσία των κομμερκίων και των κομμερκιάρων έχει αλλάξει.

Στο μεταξύ εμφανίζεται για πρώτη φορά και το κομμέρκιον, ένα νέο κρατικό έσοδο που αναμφίβολα σχετίζεται με το εμπόριο. Ο χρονογράφος Θεοφάνης αναφέρει ότι το 785 ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος ζ' εκούφισε (απάλλαξε) το ναό του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Έφεσο από το κομμέρκιον του πανηγυριού, το οποίο ανερχόταν σε εκατό λίτρες χρυσού, δηλαδή 7.200 νομίσματα.³⁶ Στην περίπτωση αυτή το κομμέρκιον είναι σαφώς φόρος επί του πανηγυριού, δηλαδή επί της πώλησης των εμπορευμάτων, τον οποίο το κράτος εισέπραττε από τον «ιδιοκτήτη» του πανηγυριού, την εκκλησία δηλαδή, στα έδάφη της οποίας συγκεντρώνονταν οι έμποροι και προς την οποία πλήρωναν τα κάθε είδους δικαιώματα που όφειλαν για τη συμμετοχή τους στο πανηγύρι. Δεν γνωρίζουμε αν το ποσό που αναφέρει ο Θεοφάνης υπολογιζόταν κατά προσέγγιση επί των πραγματικών ανταλλαγών ή αν ήταν επιβάρυνση κατ' αποκοπήν. Και δεν γνωρίζουμε σε τί ποσοστό της αξίας των εμπορευμάτων αντιστοιχοῦσε τότε το κομμέρκιον. Από μεταγενέστερες πηγές όμως γνωρίζουμε πως το κομμέρκιον εξακολουθούσε να εισπράττεται από τα πανηγύρια και ότι συνήθως αντιστοιχοῦσε στο 10% της αξίας των ανταλλαγών.

Έξάλλου, τα λεγόμενα κομμέρκια τα πλήρωναν όσοι περνούσαν τα Στενά προς την Κωνσταντινούπολη είτε από την Άβυδο στην είσοδο των Δαρδανελίων είτε από το Ίερό στην είσοδο του Βοσπόρου — δασμολόγηση την οποία ανέστειλε ή αυτοκράτειρα Ειρήνη, για να την αποκαταστήσει ο διάδοχός της. Στις αρχές του 9ου αιώνα ο αυτοκράτορας Νικηφόρος επέβαλε αναγκαστικό δάνειο στους караβοκύρηδες της Κωνσταντινούπολης, οι οποίοι εξακολουθούσαν να υπόκεινται στην πληρωμή των συνήθων κομμερκίων.³⁷ Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η λέξη κομμέρκιον δηλώνει δασμό επί της κυκλοφορίας των αγαθών, και αποτελεί προφανώς συνέχεια του δασμού που είχε επιβάλει ο Ίουστινιανός τον 6ο αιώνα, όταν δημιούργησε τα τελωνεία της Άβυδου και του Ίερού για να ελέγξει τα εμπορεύματα που εισάγονταν στην οικονομική περιοχή της Κωνσταντινούπολης.³⁸

36 Θεοφάνης, 469-470. 37 Στο ίδιο, 475, 487. 38 Για την περιοχή της Κωνσταντινούπολης κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο και για τις δημοσιονομικές ιδιαιτερότητές της, βλ. Ν. Οικονομίδης, «The economic region of Constantinople: From directed economy to free economy, and

Οι κομμερκιάριοι είχαν και παλαιότερα ασχοληθεί με τη συλλογή φόρων. Ήδη από τον 7ο και τον 8ο αιώνα συναντούμε κομμερκιάρχους που ήταν ταυτόχρονα και διοικητάι ή γενικοί λογοθέται, δηλαδή φοροεισπράκτορες. Βρίσκουμε επίσης σφραγίδες βασιλικών κομμερκίων, ή γεωγραφική δικαιοδοσία των οποίων καθορίζεται από τα όρια μιās φορολογικής μονάδας, της διοίκησης. Οι συνδυασμοί αυτοί των τίτλων επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι από άρκετά νωρίς οι κομμερκιάριοι είχαν ασχοληθεί και με τη συλλογή φόρων για λογαριασμό του δημοσίου.

Κατά την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, ο φόρος επί της κυκλοφορίας και της πώλησης των εμπορευμάτων λεγόταν octava και αντιστοιχοῦσε στο 12,5% της αξίας τους. Μπορούμε να υποθέσουμε πως ο φόρος αυτός ή κάποιος άλλος παρόμοιος εξακολουθούσε να εισπράττεται και κατά τους σκοτεινούς αιώνες, με τη διαφορά όμως πως τώρα ή όλη διαδικασία περνούσε από τα χέρια των κομμερκιάρων, των ένοικιαστών δηλαδή της εμπορικής δραστηριότητας μιās ή περισσότερων επαρχιών για ένα ή δύο χρόνια. Η διαδικασία ιδιωτικοποιούνταν, και νέοι τρόποι και όροι επιβάλλονταν από τα πράγματα.

Ποιός ήταν, σε γενικές γραμμές, ο ρόλος του κράτους στο εμπόριο σε μιὰ εποχή οικονομικού μαρασμού που χαρακτηρίζεται από αύξημένη αὐτάρκεια σε τοπικό επίπεδο; Μπορεί κανείς να προτείνει ένα σενάριο. Με το μαρasmus της οικονομίας των πόλεων που χαρακτηρίζει τον 7ο αιώνα, οι κομμερκιάριοι, έμποροι μεταξιοῦ κατά την παράδοση, αναλαμβάνουν να εκπροσωπήσουν τα συμφέροντα του δημοσίου στις επαρχίες στις οποίες έχουν ήδη το μονοπώλιο της παραγωγής και του εμπορίου του μεταξιοῦ, διεξάγουν όμως παράλληλα και κάθε είδους άλλο εμπόριο. Διαχειρίζονται την «ἀποθήκη» και τις υποδιαίρεσεις της, όπου εμπορεύονται ευθέως, παράλληλα όμως επιβλέπουν (και φορολογοῦν) τους άλλους εμπόρους (στούς οποίους, ίσως, εκχωροῦν δικαιώματα). Η επιχείρηση είναι αναμφίβολα επικερδής, δεδομένου ότι ἀφορᾷ τουλάχιστον μιὰ ολόκληρη επαρχία και παραχωρείται από το κράτος με πλειστηριασμό για όρισμένο χρόνο. Την επιχείρηση αναλαμβάνουν μετά τον πλειστηριασμό ιδιώτες έξαιρετικά πλούσιοι, ένιοτε σχηματίζοντας εταιρείες επί τούτου· ο ανταγωνισμός είναι σκληρός και ή πολιτική υποστήριξη παίζει σημαντικό ρόλο στην ἀπόσπαση του πλειστηριασμοῦ και τη συγκέντρωση πολλών επαρχιών στα χέρια ενός ατόμου ή μιās εταιρείας. Υπάρχει δηλαδή τάση μονοπωλίου των επιχειρήσεων εκ μέρους των ευνοούμενων ιδιωτών. Το σύστημα λειτουργεί κυρίως στη Μικρά Άσία.

the role of the Italians», G. Arnaldi / G. Cavallo (έπιμ.), *Europa medievale e mondo bizantino*, Ρώμη 1995.

Με τούς 'Ισαύρους ή εικόνα αλλάζει. Οί ιδιωτες κομμερκιάριοι σχεδόν εξαφανίζονται και αντικαθίστανται από τούς κρατικούς υπαλλήλους τών βασιλικών κομμερκίων. 'Υποθέτουμε πώς οί δραστηριότητές τους εξακολουθούν να είναι παρόμοιες και γι' αυτό διατηρούν την εικόνα του αυτοκράτορα και τη χρονολογία επάνω στις σφραγίδες τους — για να διευκολύνεται ο έλεγχος σχετικά με τὸ μετάξι. Τὰ βασιλικά κομμέρκια απομακρύνονται από τη ζώνη τοῦ πολέμου με τούς 'Αραβες και συγκεντρώνονται στη δυτική Μικρά 'Ασία και στα Βαλκάνια. 'Από τὸ 730/731 και πέρα, ή δικαιοδοσία κάθε βασιλικού κομμερκίου προσδιορίζεται είτε με τὸ ὄνομα μιᾶς ἐπαρχίας είτε με τὸ ὄνομα ἑνὸς θέματος, τῆς νέας δηλαδή στρατιωτικῆς υποδιαίρεσης, πού περιλάμβανε περισσότερες ἐπαρχίες. Συναντοῦμε μάλιστα και μιᾶ σφραγίδα στρατηγού Μεσοποταμίας, ή ὁποία χρονολογείται πιθανῶς στὸ 825/826 και φέρει τὴν εικόνα τοῦ αυτοκράτορα, προφανῶς γιατί ὁ στρατηγὸς ἀσκοῦσε τότε και καθήκοντα ἀνάλογα με τοῦ κομμερκιάριου.³⁹ Πραγματικά, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὸν 10ο αἰῶνα ὁ στρατηγὸς Μεσοποταμίας εἰσέπραττε τὸ κομμέρκειο τοῦ θέματός του ἀντὶ γιὰ μισθό.

'Απὸ τὴ στιγμή πού τὸ κράτος παρεμβαίνει στὶς ἀνταλλαγές με υπαλλήλους και ὄχι με ἐπιχειρηματίες, τὸ καθαυτὸ ἐμπόριο περνᾷ φυσιολογικά στὰ χέρια τών ιδιωτῶν, ἐνῶ οί κρατικοὶ υπάλληλοι περιορίζονται κυρίως στὴ συλλογὴ τών δικαιωμάτων τοῦ κράτους πάνω στὶς ἀνταλλαγές και δὲν ἔχουν πιά τίς τόσο μεγαλοπρεπεῖς σφραγίδες τῆς προηγούμενης περιόδου. Τὰ δικαιώματα αὐτὰ ὀνομάστηκαν κομμέρκειο ἀπὸ τὸ γραφεῖο πού τὰ εἰσέπραττε, είτε με μορφή δασμῶν ἐπὶ τῆς κίνησης τών ἐμπορευμάτων είτε με μορφή φόρου ἐπὶ τῆς πώλησής τους (δὲν ὑπάρχει μεγάλη διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο, ἐφόσον ἐπιστρεφόταν τὸ κομμέρκειο στὰ ἐπανεξαγόμενα ἀπὸ τὴν 'Αβυδο ἐμπορεύματα πού εἶχαν μείνει ἀπώλητα). 'Η διαδικασία αὐτὴ εἶχε ἀσφαλῶς συμπληρωθεῖ κατὰ τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 9ου αἰῶνα.⁴⁰

Διοικητικὲς δομές

Κατὰ τούς σκοτεινοὺς αἰῶνες δημιουργοῦνται βαθμιαῖα και οί διοικητικὲς δομές τών μεσοβυζαντινῶν οἰκονομικῶν και δημοσιονομικῶν ὑπηρεσιῶν. Κύρια διοικητικὴ μεταμόρφωση εἶναι ή διάσπαση τῆς πρωτοβυζαντινῆς *praefectura praetorio per Orientem* και ή ἀντικατάστασή της ἀπὸ τὰ λογοθέσια στὴν κεντρικὴ

39 W. Brandes, «Überlegungen zur Vorgeschichte des Thema Mesopotamien», *BSI* 44/2 (1983) 171-177. 40 Πβ. ἐδῶ Λαΐου, «Ἐμπόριο και ἀνταλλαγές, 7ος-12ος αἰ.», Β', 482-488, 495-497.

διοίκηση, καθὼς και ή ἀντικατάσταση τῆς *comitiva sacrarum largitionum* και τῆς *res privata* ἀπὸ τὰ μεσαιωνικά ἀντίστοιχά τους. Τὸ ἀποτέλεσμα τών διαδοχικῶν διοικητικῶν μεταρρυθμίσεων, πέρα ἀπὸ τίς ἀλλαγές τών ὀνομάτων, ὀδήγησε στὴν κατάτμηση τών ὑπηρεσιῶν και στὴ δημιουργία μιᾶς σειρᾶς δημοσιονομικῶν γραφείων, πού ἐξαρτῶνται ἄμεσα ἀπὸ τὸν αυτοκράτορα, προέρχονται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν προσωπικὴ οἰκονομικὴ ὑπηρεσία τοῦ βασιλέως και ἀλληλοελέγχονται. Τὸ νέο διοικητικὸ σχῆμα μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πηγές τοῦ 9ου αἰῶνα και περιγράφεται παρακάτω. Πρὸς τὸ παρὸν θὰ προσπαθήσουμε νὰ παρουσιάσουμε μερικὰ στάδια τῆς ἐξελίξής του.⁴¹

'Η μεγάλη ἀναμόρφωση φαίνεται πὼς ἔγινε ἤδη ἐπὶ 'Ηρακλείου ή τών ἄμεσων διαδόχων του. 'Ο σακελλάριος, ὁ τῶν βασιλικῶν χρημάτων ταμίας, πού πιθανῶς συνδέοταν με τὴν αυτοκρατορικὴ προσωπικὴ ὑπηρεσία, μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 6ο αἰῶνα και κερδίζει σὲ σημασία κατὰ τὸν 7ο. 'Ελέγχει τίς πληρωμές και συνεπῶς και τὰ νομισματοκοπεῖα (Κωνσταντινούπολη, Ραβέννα, Καραχιδόνα, κατὰ τὸν 7ο αἰῶνα). Με τὸν καιρὸ κερδίζει σὲ σπουδαιότητα, ἀποσπᾶται ἀπὸ τὸ ταμεῖο και μετατρέπεται σὲ γενικὸ ἐλεγκτὴ τών οἰκονομικῶν τῆς αυτοκρατορίας. Οί διαδικασίες αὐτὲς φαίνεται πὼς ἔχουν συμπληρωθεῖ τὸν 8ο αἰῶνα, ἴσως και νωρίτερα. Τὸ παραδοσιακὸ κρατικὸ ταμεῖο, ή σακέλλη, εξακολουθεῖ νὰ λειτουργεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη ἑνὸς ἀπὸ τούς ὑφισταμένους του, ἑνὸς χαρτουλαρίου. 'Ενας χαρτουλᾶριος βρίσκεται ἐπίσης ἐπικεφαλῆς τοῦ (δημόσιου) βεστιαρίου, ἑνὸς δεύτερου ταμείου πού φαίνεται πὼς προέρχεται ἀπὸ τίς ὑπηρεσίες τοῦ σακελλαρίου και τὸ ὁποῖο ἐλέγχει τὸ νομισματοκοπεῖο και ἐν γένει τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα πού ἀνήκουν στὸ κράτος. 'Απὸ τὴ *res privata* προέρχεται και τὸ (ἐ)ιδικόν, ἓνα ἀκόμη ταμεῖο στὴ διάθεση τοῦ αυτοκράτορα.

Περὶσσότερη σημασία ὅμως ἔχει ή ἐμφάνιση ἑνὸς ὑψηλοῦ ἀξιωματοῦχου με τὸν τίτλο *λογοθέτης*· πρόκειται γιὰ τὸν υπάλληλο πού θα χαρακτηρίσει τὴ δημόσια οἰκονομία καθ' ὅλη τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Αὐτὸ συνέβη τὸν 7ο αἰῶνα. 'Ο τίτλος τοῦ λογοθέτη ὑπῆρχε ἀπὸ παλιὰ και δήλωνε τὸν κρατικὸν υπάλληλο πού συνέλεγε τούς φόρους. Τὸ 626 συναντοῦμε γιὰ πρώτη φορὰ ἓναν λογοθέτη (πιθανῶς τοῦ στρατιωτικοῦ) πού ἦταν ταυτόχρονα και πατρίκιος, δηλαδή ἀνήκε στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας. 'Η πρώτη σίγουρη και χρονολογημένη μνεία ἑνὸς στρατιωτικοῦ λογοθέτη ἀπαντᾷ τὸ 680, ἑνὸς γενικοῦ λογοθέτη τὸ 692, ἑνὸς λογοθέτη τοῦ δρόμου τὸ 760,⁴² ἀλλὰ και στὶς τρεῖς περιπτώσεις εἶναι φανερό ἀπὸ τὰ συμ-

41 Με βάση τὸ Haldon, *The Seventh Century*, 173 κ.έ. Πβ. και F. Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Amterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert*, Βερολίνο 1985. 42 Mansi, τόμ. XI, 209· Θεοφάνης, 365· Νικηφόρος, ἐκδ. Mango, 39.

φραζόμενα πώς ο θεσμός υπήρχε από πολύ παλαιότερα. Πρόκειται για τους επικεφαλής των τριών υπηρεσιών που καταγράφουν τους υπόλογους και καθορίζουν το ύψος των υποχρεώσεων τους προς το κράτος για το φόρο (γενικόν), τη στρατιωτική υποχρέωση (στρατιωτικόν) και την υποχρέωση συντήρησης της υποδομής των ταχυδρομείων (δρόμος). Η διοικητική αυτή μεταρρύθμιση προφανώς άντανκλα την αλλαγή του συστήματος φορολογίας που συνέβη περίπου την ίδια εποχή. Και βέβαια συνδέεται με τη νέα νοοτροπία που οδήγησε στη δημιουργία του στρατού των θεμάτων.

Είναι βέβαιο πώς η αλλαγή αυτή δεν έγινε με απόλυτο συγχρονισμό ούτε από τη μιά μέρα στην άλλη. Μερικοί γενικοί λογοθέτες ασκούν εξουσία σε συγκεκριμένες επαρχίες και συνδυάζουν τις δραστηριότητές τους με αυτές του κομμερκιάρου. Οί κύριοι όμως δημοσιονομικοί υπάλληλοι στις επαρχίες είναι οί διοικηταί, που μαρτυρούνται από πολυάριθμες σφραγίδες, άλλοτε με εξουσία σε όρισμένη περιοχή, άλλοτε γενικώς «στis επαρχίες». Η μείωση της εξουσίας τους αποδίδεται στην εξέλιξη του θεσμού των θεμάτων. Από την άλλη, η πολιτική διοίκηση των θεμάτων περνά στα χέρια των ανθυπάτων (που δυσκολεύομαι να τους ταυτίσω με τους praefecti praetorio) και των επάρχων, οί οποίοι κυριαρχούν στις δημοσιονομικές δραστηριότητες στην επαρχία κατά τον 8ο και το πρώτο μισό του 9ου αιώνα.

Πρέπει, τέλος, να σημειωθεί η συνεχής παρουσία του κουράτορος, του διαχειριστή δηλαδή της περιουσίας του στέμματος από τα τέλη του 6ου αιώνα, όποτε πρωτομαρτυρείται, ό οποίος θα όνομαστέι αργότερα μέγας κουράτωρ. Τα περιουσιακά αυτά στοιχεία άφορούν κτήματα διάσπαρτα σε όλόκληρη την αυτοκρατορία, που υπόκεινταν σε άπευθείας έκμετάλλευση για λογαριασμό του κράτους.

Γενική εικόνα

Η γενική εικόνα που προσπάθησα να παρουσιάσω φαίνεται πώς είχε συμπληρωθεί γύρω στο έτος 800, όποτε έχουμε μερικές πληροφορίες για τη δημόσια οικονομία, χάρη στις φοροαπαλλαγές που χορήγησε ή Ειρήνη ή Αθηνάια (797-802).⁴³ ή φορολογία βασίζεται στην άξία των φορολογούμενων άγαθών και καταβάλλεται σε χρυσό, συμπεριλαμβανομένου και του προσωπικού φόρου, του καπνικού. Η κίνηση των έμπορευμάτων, στην ξηρά και στη θάλασσα, επιβαρύνεται με διάφορα διόδια, τό σπουδαιότερο από τα όποια είσπραττεται, σύμφωνα με την παράδοση, στα στενά που οδηγούν στην Κωνσταντινούπολη. Η χρήση πε-

43 Γνωστές από τον Θεοφάνη και από την έπιστολή άρ. 7 του Θεόδωρου Στουδίτη.

ριουσίας του δημοσίου επιβαρύνεται με ένοίκιο, που άνέρχεται στο ένα τρίτο του προϊόντος. Η στρατιωτική υπηρεσία νοείται ως φορολογική υποχρέωση που είναι κληρονομική, άφου βαρύνει τη στρατιωτική γή.

Λεπτομερέστερες πληροφορίες έχουμε σχετικά με τις δέκα κακώσεις που επέβαλε ο διάδοχος της Ειρήνης Νικηφόρος Α' (802-811), πρώην από γενικών, στην προσπάθειά του να έξυγιάνει την κρατική οικονομία.⁴⁴ Πέρα από την άνάκληση διαφόρων φοροαπαλλαγών, όπως του καπνικού των εύγών οίκων, μαθαίνουμε πώς ο αυτοκράτορας αυτός προσπάθησε, με ένα ειδικό φορολογικό δικαστήριο, να άπαιτήσει από όλους, και ιδιαίτερα από τους πλουσίους που φοροδιέφευγαν, να πληρώσουν τό φόρο που πραγματικά τους άντιστοιχοΰσε. Η άρχή της ικάνωσης, δηλαδή της άπόσπασης από τόν ιδιώτη της γής που ξεπερνούσε ό,τι άντιστοιχοΰσε στο φόρο που πλήρωνε αυτός ό ιδιώτης, είχε πια έπιβληθεί και είχε σημαντικά άποτελέσματα έπειδή συνδυάστηκε με αύξηση της φορολογίας. Η σύνταξη νέου κτηματολογίου έδωσε άφορμή για την είσπραξη ενός έκτακτου τέλους, των χαρτιατικών, που θα μεταβληθεί σύντομα σε μόνιμη προσάύξηση του φόρου με τό όνομα δικέρατον. Η εύρεση θησαυρού φορολογήθηκε σύμφωνα με την παράδοση κατά 50%, όπως φορολογήθηκαν και ό αίφνίδιος πλουτισμός και οί άγοραπωλησίες δούλων. Οί μικροί καραβοκύρηδες της επαρχίας υποχρεώθηκαν να άγοράσουν γή προκειμένου να ένταχθούν στο πολεμικό ναυτικό, ενώ οί μεγάλοι καραβοκύρηδες της Κωνσταντινούπολης υποχρεώθηκαν να συνάψουν έπαχθές άναγκαστικό δάνειο και να έντατικοποιήσουν ως έκ τούτου τις δραστηριότητές τους, διευρύνοντας έτσι τό ρόλο που έπαιζαν στη γενική οικονομία της αυτοκρατορίας.

Η εικόνα της κρατικής οικονομίας τό 800 σημειώνει τό τέλος μιās περιόδου και την άρχή μιās άλλης. Η εξέλιξη των οικονομικών θεσμών, που ξεκίνησε έπι Ηρακλείου ή και παλαιότερα, έχει πια συμπληρωθεί. Υπάρχουν ήδη όλα τα χαρακτηριστικά της κρατικής οικονομίας της μέσης βυζαντινής περιόδου, που μάς είναι καλύτερα γνωστή χάρη στην ύπαρξη περισσότερων πηγών.

44 Θεοφάνης, 486, 487, 488, 489, 492. Πβ. Ζωναράς, τόμ. ΙΙΙ, 306-307. Οί δέκα κακώσεις του Νικηφόρου μελετήθηκαν συστηματικά από την Α. Χριστοφιλοπούλου στο «Η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική του αυτοκράτορος Νικηφόρου Α'», στο Τόμος εις μνήμην Κωνσταντίνου Αμάντου, Αθήνα 1960, 413-431. Πβ. της ίδιας, Βυζαντινή Ιστορία, Αθήνα 1981, τόμ. Β': 610-867, 166-171.

Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΤΑΓΗΣ (9ος-11ος ΑΙΩΝΑΣ)

Κατά την περίοδο αυτή⁴⁵ η κρατική οικονομία φαίνεται πώς έχει εκχρηματιστεί σχεδόν πλήρως, τουλάχιστον όσον αφορά τους βασικούς φόρους (δηλαδή τὸν ἔγγειο καὶ τὸ φόρο ἐπὶ τῶν προσώπων) καὶ τὸ κύριο μέρος τῶν ἀνταμοιβῶν γιὰ ὑπηρεσίες ἐκ μέρους τοῦ κράτους, δηλαδή τὴ ρόγα. Ἡ διάδοση τῆς χρήσης τοῦ νομίσματος μαρτυρεῖται ἄλλωστε καὶ ἀπὸ τὰ κείμενα καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Στὸ βυζαντινὸ κράτος δὲν σημειώνονται πιά ἀναστατώσεις ἐξαιτίας τῆς ἀπαίτησης τοῦ φόρου σὲ χρυσό. Ἀντίθετα, στὴ Βουλγαρία ὁ φόρος πληρωνόταν σὲ εἶδος. Μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Βουλγαρίας καὶ τῆς Σερβίας (1018), τὸ σύστημα φορολογίας διατηρεῖται ἀρχικὰ ἀναλλοίωτο, ἀργότερα ὅμως θὰ προκληθεῖ ἡ ἐπανάσταση τοῦ Πέτρου Δελεάνου (1040), ὅταν ἡ κυβέρνηση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀποπειραθεῖ νὰ εἰσπράξει τὸν ἔγγειο φόρο σὲ χρῆμα, προφανῶς γιὰτὶ οἱ νεοκατακτημένες αὐτὲς περιοχὲς βρίσκονταν σὲ διαφορετικὸ ἐπίπεδο ἀνάπτυξης ἀπὸ τὶς παλαιᾶς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας.⁴⁶ Ὑποθέτει κανεὶς πὼς ἀντίστοιχα φαινόμενα θὰ πρέπει νὰ ἐκδηλώθηκαν καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς στὴν ἀπομακρυσμένη περιφέρεια.

Διοικητικὲς δομὲς

Ἡ βασικὴ ὀργάνωση τῶν δημοσιονομικῶν ὑπηρεσιῶν κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ παραμένει ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 9ου αἰώνα, ἀλλὰ βέβαια ἐξελίσσεται. Τὰ διάφορα γραφεῖα ἐπανδρώνονται ἀπὸ ὑπάλληλους ποὺ συντάσσουν τὰ ἔγγραφα καὶ κρατοῦν τὰ λογιστικά. Διατηροῦν τὶς ὑστερορωμαϊκὲς τοὺς ὀνομασίες: *νοτάριοι* / *notarii* (μερικοὶ ἀποκαλοῦνται καὶ *βασιλικοὶ νοτάριοι*), *χαρτουλάριοι* / *chartularii* ἢ *καγκελλάριοι* / *cancellarii*. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἔχουν ἀγοράσει τὴ θέση τοὺς καταβάλλοντες μεγάλα ποσά.⁴⁷ — συνεπῶς πρέπει νὰ εἶχαν ὑψηλὰ εἰσοδήματα ποὺ προέρχονταν κατευθεῖαν ἀπὸ τοὺς πολίτες. Ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ οἱ ἀγγελιοφόροι (*μανδάτορες*) τῶν ὑπηρεσιῶν, μὲ ἕναν πρωτομανδάτορα ἐπικεφαλῆς τοὺς. Εἰδικὴ θέση κατέχουν οἱ ἐπισκεπτῆται, ποὺ εἶναι οἱ δια-

45 "Ὅσα ἀκολουθοῦν βασίζονται στὸ βιβλίο μου *Fiscalité*. Σὲ πολλὰ σημεῖα διαφωνῶ μὲ τὸ βιβλίο τοῦ W. Treadgold, *The Byzantine State Finances in the Eighth and Ninth Centuries*, Νέα Ὑόρκη 1982, τὸ ὁποῖο κατακρίθηκε καὶ ἀπὸ τὸν R.-J. Lilie στὸ «Die byzantinischen Staatsfinanzen im 8./9. Jahrhundert», *BSI* 48 (1987) 49-55. 46 Σκυλιτζής, 412. 47 Βλ. παρακάτω, 186 κ.έ.

χειριστὲς κτημάτων (*ἐπισκέψεων*), τῶν ὁποίων τὸ εἰσόδημα ἔχει παραχωρηθεῖ στὴ μία ἢ τὴν ἄλλη κρατικὴ ὑπηρεσία.

Ἡ διοίκηση τῆς δημόσιας οἰκονομίας κατὰ τὸν 9ο καὶ τὸν 10ο αἰώνα βρισκόταν συγκεντρωμένη στὴν Κωνσταντινούπολη, στὰ διάφορα γραφεῖα ποὺ θὰ ἀπαριθμήσουμε παρακάτω. Τὶς ἐπαρχίες συνήθως τὶς ἐπισκέπτονταν κρατικοὶ ὑπάλληλοι ὅταν χρειάζοταν ἢ σὲ ταχτὰ διαστήματα (ἡ τακτικὴ ἀναγραφή τῆς γῆς γινόταν, φαίνεται, κάθε τριάντα χρόνια). Στὰ θέματα παρέμεναν μόνιμα οἱ *χαρτουλάριοι τοῦ γενικοῦ*, ποὺ ἐνημέρωναν τὸ κτηματολόγιο τοῦ θέματος (*χαρτουλάριοι τῶν ἀρχαίων*), οἱ ἐπόπται, ποὺ ἀναθεωροῦσαν τὸ κτηματολόγιο, οἱ *διοικηταί*, ποὺ εἰσέπρατταν τὸν ἔγγειο φόρο, καὶ οἱ κομμερκιάριοι, ποὺ εἰσέπρατταν τοὺς ἔμμεσους φόρους. Ἐπίσης στὴν ἐπαρχία κατοικοῦσαν οἱ *πρωτονοτάριοι* τῶν θεμάτων (ὑφιστάμενοι τοῦ ταμείου τῆς σακέλλης), ποὺ ἦσαν καὶ οἱ πολιτικοὶ διοικητὲς καὶ φρόντιζαν γιὰ τὴν ἐπιβολὴ καὶ τὴν εἰσπραξὴ τῶν ἑκτακτῶν φορολογιῶν. Ἀπὸ τὸ σέκρετο τοῦ στρατιωτικοῦ, μόνον οἱ *χαρτουλάριοι* τῶν θεμάτων ἔμεναν μόνιμα στὴν ἐπαρχία καὶ κρατοῦσαν τὰ κατὰστιχα τῶν στρατιωτικῶν κτημάτων. Οἱ *παραπάνω* λειτουργίες, οἱ ὁποῖες ἔφερναν, λίγο πολύ, τὸν ὑπάλληλο σὲ ἀπευθείας ἐπαφὴ μὲ τὸν φορολογούμενο καὶ μὲ τὴ συλλογὴ τῶν φόρων, ἦσαν πηγὲς εἰσοδήματος, συχνὰ σημαντικοῦ, ἐφόσον τοῦ ἐξασφάλιζαν τὴν εἰσπραξὴ διαφόρων *κανισκίων*, *συνηθειῶν* καὶ *προσοδίων*, πέρα ἀπὸ τὰ κέρδη ποὺ θὰ τοῦ ἀπέφερε τυχὸν ἐνοικίαση μέρους τῶν φόρων. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος ποὺ οἱ ὑπάλληλοι τῆς κεντρικῆς διοίκησης ἐπιζητοῦσαν τὶς θέσεις τῆς οἰκονομικῆς διοίκησης τῆς ἐπαρχίας, ὅπως φαίνεται ὀλοκάθαρα στὰ *μολυβδόβουλα*.

Στὴν ἐπαρχία κατοικοεδρεύουν ἐπίσης οἱ διάφοροι διαχειριστὲς κτημάτων ἢ ἄλλων περιουσιακῶν στοιχείων ποὺ ἀνήκουν στὸ κράτος ἢ στὸ στέμμα (ὅπως οἱ *κουρατωρεῖς*, οἱ *ἐπισκέψεις* κτλ.). Καὶ στὸν τομέα ὅμως αὐτὸν θὰ πρέπει κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι ὅταν τέτοιες (προσοδοφόρες) ἐπιχειρήσεις ἀναλαμβάνονταν ἀπὸ ὑψηλὰ ἱσταμένους, ἡ ἐπιτόπου διαχείριση θὰ περνοῦσε στὰ χέρια ἐνδιάμεσων προσώπων ἐμπιστοσύνης.

Στὴ συνέχεια θὰ παρουσιάσουμε τὰ μεγάλα γραφεῖα τῆς πρωτεύουσας, μὲ βάση τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ γίνῃ τὸ διάγραμμα τῆς διοίκησης τῶν οἰκονομικῶν ὑπηρεσιῶν.⁴⁸

48 Οἱ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὶς μεσοβυζαντινὲς ὑπηρεσίες τῆς δημόσιας οἰκονομίας βρίσκονται συγκεντρωμένες στὰ παρακάτω δημοσιεύματα, στὰ ὁποῖα παραπέμπεται ὁ ἀναγνώστης: N. Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, 312-319· τοῦ ἴδιου, «L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM* 6 (1976) 135-141· τοῦ ἴδιου, *Fiscalité*, 273 κ.έ.· V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, Παρίσι 1981, τόμ. II, ὅπου παρατίθεται σημεῖωμα γιὰ κάθε ἀξίωμα ποὺ

Ὁ σακελλάριος ἀσκει τὸν ἔλεγχον σὲ ὅλες τὶς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες, στὶς ὁποῖες εκπροσωπεῖται ἀπὸ ἓναν νοτάριό του. Μὲ τὸν καιρὸ ὅμως, πιθανῶς ἀπὸ τότε πού τῇ θέσῃ κατέλαβε ὁ Νεοκαισαρείας Μιχαήλ (λίγο μετὰ τὸ 1071), μετατρέπεται σὲ γραφεῖο μὲ δικαιοδοσία μόνο στὰ πλοῖα καὶ τὶς σκάλες. Ἀναφέρεται ὅλο καὶ σπανιότερα ὡς τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα.

Τὸ λογοθέσιον τοῦ γενικοῦ, μὲ τοὺς χαρτουλαρίους του, ἐνημερώνει τὸ κτηματολόγιο (κώδικες τοῦ γενικοῦ), τὸ ὁποῖο ἀναθεωροῦν οἱ ἐπόπτες, καὶ ὀρίζει τὸν ἔγγειο φόρο, τὸν ὁποῖο θὰ εἰσπράττουν οἱ διοικητές. Ἐχει στὴ δικαιοδοσία του καὶ τοὺς κομμερικίους, πού εἰσπράττουν τὸ κομμέριο, καθὼς καὶ ὑπαλλήλους ὅπως ὁ οἰκιστικὸς καὶ ὁ ἐπὶ τῆς κουρατωρείας, οἱ ὁποῖοι ἀσχολοῦνται μὲ κτήματα πού ἔχουν προνόμια ἢ πού περιέρχονται στὸ κράτος. Στὴν κουρατωρεία προστίθενται τὰ κτήματα πού ἀποσπῶνται ἀπὸ ἰδιῶτες καὶ μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ πωλοῦνται γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κράτους σὲ ὅσους τὰ χρειάζονται γιὰ νὰ δημιουργήσουν μιὰ ἀγροτικὴ οἰκονομικὴ βάση.⁴⁹ Δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε καὶ μιὰ χωριστὴ ὑπηρεσία πού συγκέντρωνε σιτηρὰ ἀπὸ ὅλη τὴν αὐτοκρατορία.⁵⁰ Τὸν 11ο αἰώνα, ὅμως, ἡ ὑπηρεσία τοῦ γενικοῦ παρακμάζει διότι οἱ ὀλοένα αὐξανόμενες γαῖες τοῦ δημοσίου ξεφεύγουν ἀπὸ τὸν ἔλεγχό της. Ὁ οἰκιστικὸς θὰ ἀποτελέσει ἀνεξάρτητη ὑπηρεσία.

Ἐπιπλέον ἐμφανίζεται τὸ σέκρετον τῶν οἰκειακῶν (πρὶν ἀπὸ τὸ 1032), τὸ ὁποῖο, ἀπὸ εἰδικὸ ταμεῖο τοῦ γενικοῦ (972/973), ἀποκτᾷ τὸν ἔλεγχον ὅλων τῶν γαιῶν τοῦ δημοσίου, εἰσπράττει τοὺς φόρους γῆς καὶ καλλιεργητῶν ἀπὸ αὐτὲς τὶς γαῖες, καὶ ἐλέγχει ὅλη τὴν ἔκτακτη φορολογία καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐργασία στὴν αὐτοκρατορία. Ἡ δημιουργία τῆς νέας ὑπηρεσίας συμπίπτει μὲ τὴν ἡθελημένη πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Β' καὶ τῶν διαδόχων του, οἱ ὁποῖοι αὐξήσαν τὶς γαῖες τοῦ δημοσίου καὶ τὸ πραγματικὸ βάρος τῆς δευτερεύουσας φορολογίας. Ἐτσι, τὸ σέκρετον τῶν οἰκειακῶν θὰ γίνῃ, τὸν 12ο αἰώνα, ἡ κύρια ὑπηρεσία εἰσπραξῆς τῶν εἰσοδημάτων τοῦ δημοσίου στὶς ἐπαρχίες.

Τὸ λογοθέσιον τοῦ στρατιωτικοῦ ἀσχολεῖται μὲ τὴ στρατολογία καὶ τὴ χρηματοδότηση τῶν ἐνόπλων δυνάμεων κρατᾷ ἐπίσης τοὺς στρατιωτικὸς κώδικες, στοὺς ὁποῖους ἀναγράφονται τὰ κτήματα πού ὑπόκεινται στὴ στρατεία. Οἱ χαρτουλάριοι τοῦ στρατιωτικοῦ εκπροσωποῦν τὴν ὑπηρεσία τους σὲ κάθε στρατιωτικὸ σῶμα. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ συστήματος στρατολογίας, ἡ ὑπηρεσία παρακμάζει καὶ οὐσιαστικὰ ἐξαφανίζεται μετὰ τὸ 1088.⁵¹

μνημονεύεται σὲ σφραγίδες. Στὶς σημειώσεις πού ἀκολουθοῦν παρέχουμε μόνο μερικὲς παραπομπές σὲ πηγὲς καὶ σὲ συμπληρωματικὴ βιβλιογραφία. ⁴⁹ Θεοφάνης, 487. ⁵⁰ Βλ. J. Haldon, «Comes Honorem – Comes tes Lamias», *BMGS* 10 (1986) 203–209. ⁵¹ Ὁ λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ ἐπανεμφανίζεται τὸν 14ο αἰ., ἀλλὰ πρόκειται τότε γιὰ τιμητικὸ τίτλο.

Τὸ λογοθέσιον τοῦ δρόμου ἐλέγχει, διὰ τῶν χαρτουλαρίων του, τὶς συνεισφορὲς ὀρισμένης κατηγορίας πολιτῶν πού συντηροῦν τὸ ὁδικὸ δίκτυο καὶ ἐνισχύουν μὲ τὴν προσωπικὴ τους ἐργασία τὸ κρατικὸ ταχυδρομεῖο. Τὸ λογοθέσιο αὐτὸ ἔχει ἐπίσης ἀρμοδιότητες σχετικὲς μὲ τοὺς ξένους πρεσβευτές, οἱ ὁποῖες ὑπερβαίνουν τὴν ἀπλὴ οἰκονομικὴ ὑποχρέωση. Ὁ δεῦτερος αὐτὸς προσανατολισμὸς τῆς ὑπηρεσίας θὰ τῆς ἐπιτρέψει νὰ ἐπιζήσει, παρὰ τὴν ἐξαφάνιση τῶν δημοσιονομικῶν της δραστηριοτήτων τὸν 11ο αἰώνα.

Πέρα ἀπὸ τὶς ὑπηρεσίες πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν εἰσπραξὴ τῶν εἰσοδημάτων τοῦ δημοσίου, ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ταμεῖα γενικότερου ἢ εἰδικότερου χαρακτήρα. Ἡ σακέλλη (ἢ τὸ σακέλλιον) εἶναι τὸ κατεχορὴν κρατικὸ ταμεῖο, πού ἐλεγχόταν ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν σακελλάριο, ἐμφανίζεται ὅμως ὡς ἀνεξάρτητη ὑπηρεσία τὸν 9ο αἰώνα ὑπὸ τὸν χαρτουλάριο τοῦ σακελλίου (ἢ τὸν ἐπὶ τοῦ σακελλίου). Ἐχει εἰδικούς ὑπαλλήλους γιὰ τὴ ζύγιση (ζυγοστάται) καὶ τὴν καταμέτρηση (μετρηταί) τῶν χρημάτων, ἀνάλογα μὲ τὸ ὕψος τοῦ ποσοῦ. Στὶς ἐπαρχίες εκπροσωπεῖται ἀπὸ τοὺς πρωτονοταρίους τῶν θεμάτων (τοὺς πολιτικὸς διοικητὲς τοῦ θέματος), πού ἐπιβάλλουν καὶ τὶς ἔκτακτες ἀπαιτήσεις σὲ αὐτό, ὅταν χρειαστεῖ. Στὴ σακέλλη καταλήγουν οἱ πιὸ πολλές κρατικὲς εἰσπράξεις καὶ ἀπὸ τὴ σακέλλη γίνονται οἱ πιὸ πολλές πληρωμές. Συντηρεῖ καὶ ὀρισμένα ἔργα εὐποιίας (ξενοδοχεῖα, γηροκομεῖα). Μὲ τὸν περιορισμὸ τοῦ ἐκχρηματισμοῦ τῆς κρατικῆς οἰκονομίας, ἡ σακέλλη παρακμάζει καὶ ἐξαφανίζεται μετὰ τὸ 1145.

Τὸ εἰδικόν (ἢ ἰδικόν, οἱ γινῶμες δίστανται) εἶναι ἓνα ἀκόμη χωριστὸ ταμεῖο, τὸ ὁποῖο πληρώνει τὶς ρόγες τῆς συγκλήτου (καὶ πιθανῶς εἰσπράττει τὶς «τιμὲς τῶν ἀξιωματῶν», βλ. παρακάτω), ἀποθησαυρίζει τὰ κεκωλυμένα προϊόντα τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐργαστηρίων, τῶν ὁποίων ἡ κυκλοφορία ἐλεγχόταν πολὺ στενὰ (ὑφάσματα καὶ ἐνδύματα μεταξωτὰ ἐξαιρετικὰ ὑψηλῆς ποιότητος, μεταξωτὲς χορδὲς τόξων), καὶ ἄλλα εἰδικὰ ἀντικείμενα (ὅπως ἀραβικὲς στολὲς γιὰ τοὺς κατὰσκοπούς). Ἀπὸ τὸ εἰδικὸ ἐξαρτῶνται οἱ ἄρχοντες τῶν ἐργοδοσίων (ὁ ἄρχων τοῦ ἁρμαμέντου, ὁ ἄρχων τοῦ χρυσοχείου κ.ἄ.) καὶ οἱ μειζότεροι τῶν ἐργοδοσίων, δηλαδὴ οἱ προϊστάμενοι τῶν αὐτοκρατορικῶν ἐργαστηρίων. Ἡ κρίση τοῦ 11ου αἰώνα προκάλεσε τὴν ἀλλαγὴ τῆς σύνθεσης τῆς συγκλήτου καὶ τὴν χρεοκοπία τοῦ συστήματος ἐπένδυσης/ρόγας γιὰ τὰ ἀξιώματα, καὶ ὀδήγησε στὴν παρακμὴ τῆς ὑπηρεσίας, ἡ ὁποία μνημονεύεται γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1088.

Τὸ (δημόσιο) βεστιάριον (διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ προσωπικὸ βεστιάριο τοῦ αὐτοκράτορα) εἶναι ἓνα ἄλλο ταμεῖο πού εἰσπράττει συχνὰ τὰ πρόστιμα, ἐλέγχει πιθανῶς τὸ νομισματοκοπεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ ἀποθησαυρίζει τὰ ἀναγκαῖα γιὰ τὸν ἐξοπλισμὸ τοῦ στόλου (ἓνας ὑπάλληλός του λέγεται ἐξαρτιστής). Κατὰ τὸν 12ο αἰώνα γίνονται τὸ κύριο κρατικὸ ταμεῖο. Παράλληλα ἐξε-

λίσσεται ένα άλλο ταμείο από το οικειαικόν βασιλικόν βεστιάριον, ο φύλαξ (το όνομα προέρχεται από το κτίριο του Μεγάλου Παλατίου όπου στεγαζόταν), που αρχικά είναι ένα προσωπικό θησαυροφυλάκιο του αυτοκράτορα και τον συνοδεύει στις εκστρατείες (τέλη 10ου αιώνα), σταδιακά όμως μετατρέπεται σε πραγματικό σέκρετο, δηλαδή σε δημόσια υπηρεσία.

Δίπλα στις καθαυτό οικονομικές υπηρεσίες πρέπει να σημειωθούν και οι υπηρεσίες διαχείρισης της περιουσίας του δημοσίου, όπως ο λογοθέτης των αγελών, επικεφαλής των δύο μεγάλων ιπποφορβείων της Ασίας και της Φρυγίας, τα οποία παρείχαν υψηλής ποιότητας αλογα και μουλάρια για το στρατό.

Κυρίως όμως πρόκειται για τη διαχείριση της περιουσίας του στέμματος. Ο (μέγας) κουράτωρ, που μαρτυρείται από τον 6ο αιώνα ως το 1012, ήταν ο κύριος διαχειριστής της περιουσίας αυτής — κτημάτων, επισκέψεων, ξενοδοχείων (όπως του Σαγγάριου, των Πυλών και της Νικομήδειας) —, αλλά και των εκτός της Κωνσταντινούπολης ανακτόρων, που συντηρούνταν από τα κτήματα αυτά. Μια νέα παρόμοια υπηρεσία, το *κουρατωρίκιον* των Μαγγάνων (στην Κωνσταντινούπολη), ιδρύθηκε στις αρχές του 9ου αιώνα και αναδιοργανώθηκε από τον Βασίλειο Α' (867–886). Τέλος, μια μεγάλη ανάλογη υπηρεσία ήταν το όρφανοτροφείο του Αγίου Παύλου, ιδιωτικό ίδρυμα του 6ου αιώνα, που περιήλθε στο κράτος και αναδιοργανώθηκε το 1032 και ξανά επί 'Αλεξίου Α' Κομνηνού.

Με τις κατακτήσεις του 10ου αιώνα αυξάνεται σημαντικά ο αριθμός των κουρατωρειών και των επισκέψεων στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας. Το μέγα κουρατωρίκιον καταργείται και αντικαθίσταται από έναν επιθεωρητή, τον *εφορο* των βασιλικών κουρατωρειών. Ορισμένες κωνσταντινουπολίτικες υπηρεσίες συγχωνεύονται με τα Μάγγανα και δημιουργείται τώρα, πιθανώς από τον Κωνσταντίνο Μονομάχο (1042–1055), το νέο κουρατωρίκιο 'Ελευθερίου και Μαγγάνων, που μαρτυρείται ως το 1088. Έχουμε δηλαδή μια ουσιαστική αποκέντρωση των οικονομικών μονάδων, πάνω στις οποίες το κράτος ασκεί απλό έλεγχο.

Κατά τον 10ο και κυρίως κατά τον 11ο αιώνα αναπτύσσονται και οι *εὐαγείς οἵκοι*, που αρχικώς χρηματοδοτούνταν από ιδιώτες.⁵² Τα *εὐαγή* αυτά ιδρύματα απέκτησαν σημαντικά εισοδήματα και χρησιμοποιήθηκαν για να χρηματοδοτήσουν μέλη της υψηλής αριστοκρατίας για λογαριασμό του κράτους — γι' αυτό αποκαλούνται και *εὐαγή σέκρετα*. Έδω υπάρχει αποκέντρωση εὐθὺς ἐξαρχῆς, και ἔδω γίνεται απόπειρα να επιβληθεῖ κάποιος ἔλεγχος ἐκ μέρους τοῦ κράτους διὰ τοῦ οἰκονόμου τῶν εὐαγῶν οἰκῶν, ὁ ὁποῖος μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 11ου αἰῶνα ὡς τὸ 1088.

52 Βλ. παρακάτω, 184–185.

Τὸν 11ο αἰῶνα δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση πὺς τὸ κράτος ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιὰ τὸν διαχειριστικὸ ἔλεγχο στὶς οικονομικὲς τοῦ υπηρεσίες. Νέοι ὑπάλληλοι, οἱ *λογαριασταί*, ἐμφανίζονται τὸ 1012 στὶς υπηρεσίες τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς ἐπαρχίας, στὰ κτήματα τόσο τοῦ αυτοκράτορα ὅσο καὶ ιδιωτῶν. Κεντρικὴ ὑπηρεσία ἐλέγχου ὅμως δὲν θὰ δημιουργηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ αἰῶνα. Ὁ 'Αλέξιος Κομνηνὸς θὰ ιδρύσει τὰ δύο μεγάλα *λογαριαστικά* ἢ *λογαριαστικά σέκρετα*. Ὁ μέγας *λογαριαστής* τῶν *σεκρέτων*, πὺς ἐμφανίζεται τὸ 1094, ἔχει τὸν λογιστικὸ ἔλεγχο στὶς δημοσιονομικὲς υπηρεσίες (ἀντικαθιστᾷ δηλαδὴ τὸν *σακελλάριο*, ὑποθέτουμε μὲ πιὸ προχωρημένες μεθόδους). Ὁ μέγας *λογαριαστής* τῶν *εὐαγῶν σεκρέτων* ἀσκεῖ τὸν λογιστικὸ ἔλεγχο στὰ ἰδρύματα πὺς σχετίζονται μὲ τὴν περιουσία τοῦ στέμματος καὶ ἀντικαθιστᾷ, φαίνεται, τὸν *κουράτωρα* τῶν *Μαγγάνων* καί, κυρίως, τὸν οἰκονόμο τῶν *εὐαγῶν οἰκῶν*.

Στὴ νέα κρατικὴ οἰκονομία τῶν Κομνηνῶν, τὴν ὁποία θὰ ἐξετάσουμε παρακάτω, διατηρεῖται βέβαια ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὰ *εἰσοδήματα* τοῦ δημοσίου καὶ τὰ *εἰσοδήματα* τοῦ στέμματος. Οἱ ὑπηρεσίες ὅμως ἔχουν θεαματικὰ ἀπλοποιηθεῖ καὶ ἀποκεντρωθεῖ — καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ ἀποκορύφωμα μιᾶς διαδικασίας πὺς πραγματοποιεῖται καθ' ὅλο τὸν 11ο αἰῶνα. Ἡ ἀπλοποίηση καὶ ἡ ἀποκέντρωση ἐξηγούνται, νομίζω, ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ στὴν κρατικὴ οἰκονομία: τὸ κράτος, πὺς ἦταν πρὶν ἡ κινήτρια δύναμη καὶ ἐπέβαλλε τὴν κυκλοφορία τοῦ νομίσματος, ἀποσύρεται τώρα ἐν μέρει ἀπὸ τὴν κυκλοφορία αὐτὴ καὶ στρέφεται πρὸς τὴν παραχώρηση προνομίων. Αὐτομάτως, ἓνα σημαντικό μέρος τῆς κρατικῆς οἰκονομίας λειτουργεῖ μὲ ἐγγραφές στὰ χαρτιά, χωρὶς νὰ ἀλλάζουν χέρια πραγματικὰ νομίσματα.

Κράτος καὶ ἀγρότης

Κύρια πηγὴ ἐσόδων γιὰ τὸ κράτος εἶναι ἀναμφίβολα ἡ ἀγροτικὴ οἰκονομία, ἡ φορολόγηση τῆς ὁποίας βασίζεται, τουλάχιστον ὡς τὸν 11ο αἰῶνα, στὸ κτηματολόγιο, πὺς ἐνημερώνεται ἀπὸ τοὺς ἀναγραφεῖς κάθε τριάντα χρόνια ἢ καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπόπτες συχνότερα. Τὸ ὅλο φορολογικὸ σύστημα ἀποβλέπει στὸ νὰ ἐγγυηθεῖ τὴν τακτικὴ εἰσροὴ τῶν κρατικῶν εἰσοδημάτων χρόνο μὲ τὸ χρόνο. Ἐπίσης ἀποβλέπει στὸ νὰ συγκεντρώσει ὅσο γίνεται περισσότερα χρυσὰ νομίσματα καὶ νὰ τὰ ἐπιστρέψει στὸ κρατικὸ ταμεῖο. Ὁ φόρος τῆς γῆς, ὁ φόρος τῶν προσώπων καὶ οἱ προσαυξήσεις τοὺς πληρώνονται πάντοτε μετρητοῖς σὲ χρυσὸ νόμισμα. Ὅταν ἡ συνολικὴ φορολογικὴ ὑποχρέωση περιλαμβάνει καὶ ἓνα κλάσμα τοῦ νομίσματος, τὸ κλάσμα μποροῦσε νὰ πληρωθεῖ μὲ ἀργυρὰ ἢ χάλκινα νομίσματα· ἂν τὸ κλάσμα ξεπερνοῦσε τὰ δύο τρίτα, ὁ φορολογούμενος ἔπρεπε νὰ πληρώσει ἓνα ὁλόκληρο

χρυσό νόμισμα και να πάρει τα ρέστα του σε φιλά. Η διαδικασία αυτή, που αφορᾷ τὸν τρόπο πληρωμῆς τοῦ φόρου, ὀνομαζόταν *χάραγμα* και ἐπέτρεπε στὸ κράτος νὰ παίρνει πίσω τὸν μεγαλύτερο δυνατὸ ἀριθμὸ χρυσῶν νομισμάτων.⁵³

Ὁ φόρος εἶναι δικαίωμα τοῦ αὐτοκράτορα· εἰσπράττεται ἀπὸ τὶς γαῖες ποὺ ἀνήκουν σὲ ἰδιῶτες ἢ σὲ ἰδρύματα. Τὸ ὕψος τοῦ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ δημοσιονομικὴ ἀξία τῆς φορολογούμενης περιουσίας, ἀξία ποὺ καθοριζόταν μὲ βάση τὴν ἔκταση καὶ τὴν ποιότητα τῆς γῆς: ὁ μὸδιος γῆς πρώτης ποιότητας (χωράφι ποτιστικό) ἐκτιμοῦνταν πρὸς ἓνα χρυσὸ νόμισμα, ὁ μὸδιος δεύτερης ποιότητας (ἀρόσιμη γῆ) πρὸς μισὸ νόμισμα καὶ ὁ μὸδιος τρίτης ποιότητας (βοσκή) πρὸς ἓνα τρίτο τοῦ νομίσματος. Οἱ συμβατικές αὐτὲς τιμὲς βρίσκονταν, φαίνεται, ἀρκετὰ κοντὰ στὶς πραγματικὲς τιμὲς τῆς γῆς ποὺ γνωρίζουμε γιὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο. Καὶ φαίνεται πὼς ἡ ἀξία (καὶ ἡ φορολογία) τῶν ἀμπελιῶν ἦταν τριπλάσια ἀπὸ τὴν ἀξία τῆς γῆς πρώτης ποιότητας.⁵⁴

Ὁ φόρος ἀντιστοιχοῦσε στὸ 1/24 τῆς συνολικῆς ἀξίας τοῦ κτήματος — μὲ ἄλλα λόγια, τὸ κράτος εἰσέπραττε ἓνα χρυσὸ νόμισμα γιὰ κάθε εἴκοσι τέσσερις μὸδιους πρώτης ποιότητας, γιὰ κάθε σαράντα ὀκτῶ δεύτερης ποιότητας κ.ο.κ.⁵⁵ Πρέπει βέβαια νὰ σημειωθεῖ πὼς ἡ παραπάνω ἀντιστοιχία παρουσίαζε οὐσιώδεις διαφορὲς κατὰ περιοχὲς καὶ κατὰ ἐποχές, οἱ ὁποῖες γίνονταν ἐμφανεῖς στὰ μέτρα ποὺ χρησιμοποιοῦνταν κατὰ περίπτωσιν. Γιὰ τὴ μέτρηση τῆς γῆς στὰ εὐφορα θέματα, δηλαδὴ σὲ ὁλόκληρα τὰ Βαλκάνια καὶ στὴ δυτικὴ καὶ νότια Μικρὰ Ἀσία (Θρακησίων, Κιβυρραιωτῶν), χρησιμοποιοῦσαν συνήθως τὸ *σχοινίον* τῶν 10 ὀργυῶν (μέτρο μήκους, περίπου 21,30 μ.). στὰ ὑπόλοιπα ὅμως θέματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας χρησιμοποιοῦσαν τὸ *σχοινίον* τῶν 12 ὀργυῶν (25,30 μ.). Ἐπιπλέον, στὰ θέματα τῶν Βαλκανίων ἐξέπιπτε ἓνα 10% ἀπὸ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μέτρησης πρὶν ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸ τῆς ἐπιφάνειας. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ἓνα ὑποθετικὸ τετράγωνο πραγματικῆς ἐπιφάνειας 45.369 τ.μ. θὰ ἀντιστοιχοῦσε σὲ 50 μὸδιους εὐφορῆς γῆς, σὲ 40,5 μὸδιους στὰ Βαλκάνια ἢ σὲ 35 μὸδιους στὴν Ἀνατολή. Ἐπιπλέον γνωρίζουμε πὼς ὁ αὐτοκράτορας Μιχαὴλ Δ' (1034–1041),

53 Svoronos, *Cadastre*, 110 κ.έ. 54 J.-C. Cheynet/E. Malamut/C. Morrisson, «Prix et salaires à Byzance, X^e–XVe siècle», στὸ *Hommes et Richesses*, τόμ. II, 344 κ.έ. Γιὰ τὴν ἀξία τῶν ἀμπελιῶν, πβ. ἐδῶ Cheynet/Morrisson, «Τιμὲς καὶ ἀμοιβές», Β', 643. Ἐξαιρετικὰ ὑψηλὴ δημοσιονομικὴ ἐκτίμηση (τριπλάσια ἀπὸ τὴ γῆ πρώτης ποιότητας) ἀναφέρεται καὶ γιὰ τὸ *λιβάδιον χορτοκοπούμενον*, τὸ ὁποῖο παρήγε μεγάλες ποσότητες ζωοτροφῆς χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται ἐργασία ἄλλη ἀπὸ τὸν κατὰ καιροὺς θερισμὸ καὶ τὴν ἀποθήκευσιν τῆς σοδειᾶς γιὰ τὸ χειμῶνα.

55 Τὸ σύστημα καὶ οἱ ἰδιαιτερότητές του περιγράφονται ἀναλυτικὰ στὸ μετρολογικὸ κείμενο τοῦ παρισινοῦ κώδικα· βλ. Lefort κ.έ. (ἐπιμ.), *Géométries du fisc*, 62. Τὸ θέμα ἔχει μελετηθεῖ ἀπὸ πολλοὺς εἰδικούς, μεταξὺ τῶν ὁποίων οἱ Ντέλγκερ, Ὁστρογκόρσκι, Σβορώνος, Σίλμπαχ, Λιτάβριν. Πβ. ἐδῶ Lefort, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία, 7ος–12ος αἰ.», Α', 473–478.

προκειμένου νὰ ἀνακουφίσει τοὺς φορολογούμενους, θέσπισε μιὰ μικρὴ αὐξηση τοῦ μήκους τοῦ σχοινίου. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς ἦσαν λοιπὸν οὐσιώδεις καὶ ἐπηρέαζαν σημαντικὰ τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ποὺ θὰ βάρυνε κάθε κτῆμα. Σημαντικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ ἀρχὴ ποὺ ὑποτάσσει τὴ γεωμετρία στὴ φοροτεχνική.

Ἄν ἐπρόκειτο γιὰ κτῆμα μὲ ἓναν ἰδιοκτήτη, ἡ ἐγγραφή ἦταν ἀπλή. Ὅταν ἐπρόκειτο ὅμως γιὰ χωριὸ ἀποτελούμενο ἀπὸ πολλοὺς μικροῖδιοκτήτες, κάθε ἰδιοκτησία ἀναγραφόταν χωριστὰ σὲ ἓνα στίχο, ὁ ὁποῖος ἀρχίζε μὲ τὸ ὄνομα τοῦ φορολογούμενου καὶ τελείωνε μὲ τὸ ποσὸ τοῦ φόρου ποὺ αὐτὸς ὀφείλε (ἀκρόστιχον). Τὸ ἄθροισμα τῶν ἀκροστίχων ἀποτελοῦσε τὴ ρίζα τοῦ χωριοῦ, δηλαδὴ τὸ ποσὸ γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ ὁποῖου ὑπῆρχε συλλογικὴ εὐθύνη τῶν χωρικῶν.

Ἔως τὸν 11ο αἰῶνα ὁ βασικὸς αὐτὸς φόρος δεχόταν ὀρισμένες προσαυξήσεις, ποὺ εἶχαν προστεθεῖ σὲ διάφορες περιόδους κατὰ τὸ παρελθόν. Ἀρχικὰ ἐπρόκειτο γιὰ δοσίματα ποὺ κάλυπταν τὰ ἔξοδα τῶν φοροεισπρακτόρων, βαθμιαῖα ὅμως μετατράπηκαν σὲ τακτικὲς προσαυξήσεις τοῦ ἐγγείου φόρου, τὶς ὁποῖες οἱ Βυζαντινοὶ ἀποκαλοῦσαν *παρακολουθήματα* (ἢ *sequentiae*).

Τὸ ἀρχαιότερο ἀπὸ αὐτὰ ἦταν τὸ *δικέρατον*, μιὰ ἐπιβάρυνση δύο κερατίων (2/24 τοῦ νομίσματος) γιὰ κάθε νόμισμα φόρου (προσαύξηση τοῦ βασικοῦ φόρου κατὰ 1/12) ἡ ὁποία προστέθηκε, φαίνεται, ὡς τακτικὴ ἐπιβάρυνση ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Α', μὲ σκοπὸ νὰ καλύψει τὰ *χαρτιατικά*, δηλαδὴ τὰ ἔξοδα τῆς ἀπογραφῆς τῶν περιουσιῶν. Ἀκολουθεῖ τὸ *ἐξάφολλον*, ἔξι φόλλεις (6/288 τοῦ νομίσματος) γιὰ κάθε νόμισμα πάνω ἀπὸ ἓνα ὀρισμένο ποσὸ (προσαύξηση 1/48), ποὺ πιθανότατα πρωτοαπαιτήθηκε ἀπὸ τὸν Λέοντα ζ'. Τὸν 11ο αἰῶνα, ὅμως, καὶ οἱ δύο αὐτὲς προσαυξήσεις εἶχαν προστεθεῖ στὸ φόρο, καὶ ὁ φοροεισπράκτορας ἀπαιτοῦσε πιά τὴ συνήθεια γιὰ τὸν ἑαυτοῦ (1/12 νομίσματος γιὰ κάθε νόμισμα φόρου, μὲ ἀνώτατο ὄριο τὰ ἐννέα νομίσματα γιὰ κάθε φορολογούμενο), καὶ τὸ *ἐλατικόν*, ἀμοιβὴ τῶν ἐνόπλων τῆς συνοδείας του, ποὺ κυμαινόταν ἀπὸ 1/24 ἕως 1 νόμισμα ἀνὰ φορολογούμενο. Ἡ συνήθεια καὶ τὸ ἐλατικὸ ἐνσωματώθηκαν στὸ φόρο κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνα. Ἡ συνολικὴ πρόσθετη ἐπιβάρυνση γιὰ τὸν φορολογούμενο ἦταν τῆς τάξης τοῦ 24%. Τὸ ἄθροισμα τοῦ ἐγγείου φόρου καὶ τῶν παρακολουθημάτων ἀποτελοῦσε τὸ *ἀρίθμιον*, ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβληθεῖ σὲ μετρητά.⁵⁶

Ἡ πληρωμὴ τοῦ ἐγγείου φόρου εἶχε καὶ σημαντικὲς νομικὲς συνέπειες. Ὑπόλογος γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου αὐτοῦ ἦταν μόνον ὁ ἰδιοκτήτης τῆς γῆς, καί, δεδομένου τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο ὑπολογιζόταν ὁ φόρος, τὸ καταβαλλόμενο ποσὸ ἔπρεπε θεωρητικὰ νὰ βρίσκεται σὲ ἀπόλυτὴ ἀντιστοιχία πρὸς τὴν ἀξία

56 Ἀναλυτικοὺς πίνακες γιὰ τὸ ὕψος τῶν παρακολουθημάτων καὶ τὸν τρόπο εἰσπραχῆς τους περιέχει ἡ *Παλαιὰ λογαρικὴ* (πβ. παραπάνω, 144–145).

(δηλαδή την ποσοτική και ποιοτική εκτίμηση του φορολογητέου κτήματος). Συνεπώς η πληρωμή του φόρου αποτελούσε την καλύτερη απόδειξη ιδιοκτησίας επί όλου του κτήματος. Αντίθετα, αν διαπιστωνόταν ότι ο φόρος που πλήρωνε ένας ιδιοκτήτης ήταν χαμηλότερος από αυτόν που αντιστοιχοῦσε στην «ἀξία» του κτήματός του, το κράτος θεωρούσε πώς είχε γίνει καταπάτηση περιουσίας του δημοσίου και συνεπώς δήμιε το υπερβάλλον μέρος του κτήματος. Αυτή η διαδικασία, γνωστή ως *ικάνωσις*, σκοπό είχε να ἐλέγξει κατά πόσον κάθε κτήμα πλήρωνε όλο το φόρο που πραγματικά του αντιστοιχοῦσε· νομίζω πώς μαρτυρείται για πρώτη φορά στα πρώτα χρόνια του 9ου αιώνα, σε μία από τις καώσεις του Νικηφόρου Α',⁵⁷ και παρέμεινε σε ισχύ τουλάχιστον ως τα τέλη του 12ου αιώνα.

Στο φόρο της γῆς ἐρχόταν να προστεθεῖ ο φόρος επί των καλλιεργητῶν και των μέσων παραγωγῆς που διέθεταν. Το *καπνικόν*, που βάρυνε κάθε ἐστία καλλιεργητῆ, είτε ἦταν ιδιοκτήτης της γῆς είτε πάροικος, ἀνερχόταν τὸν 9ο αῖώνα σε δύο μιλιάρησια για κάθε σπιτικό,⁵⁸ ἀργότερα όμως ἀυξήθηκε σε τρία μιλιάρησια, και σε ἑξι για τὰ σπιτικά που διέθεταν γάιδαρο.⁵⁹ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ *συνωνή* —ἀρχικά ἡ ὑποχρέωση τοῦ παραγωγῶ να πουλάει τὰ προϊόντα του στο κράτος σε ὀρισμένη τιμή— ἔχει μετατραπεῖ, τὸν 9ο αῖώνα, σε ἐτήσια κατ' ἀποκοπὴν συνεισφορά σε εἶδος (ἑξι μῶδιοι σίτου για κάθε ἄνδρα).⁶⁰ τὸν 11ο αῖώνα ἔχει μετατραπεῖ σε κατ' ἀποκοπὴν συνεισφορά σε χρῆμα ἐκ μέρους τῶν πιὸ εὐπορῶν καλλιεργητῶν, ὧν διέθεταν ἓνα ἢ δύο ζευγάρια βόδια για τὴν καλλιέργεια (ζευγαράτοι).⁶¹ Ἀναφέρεται καὶ συνωνὴ ὕψους ἑνὸς νομίσματος.⁶²

Οἱ προσωπικοὶ φόροι εἶχαν αὐτὴ τὴν ἱστορία. Τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αῖώνα, ὅμως, ἡ φορολογία τῶν καλλιεργητῶν γινόταν με τὴν ἴδια ἀρχὴ ὅπως καὶ τῆς γῆς. Κάθε καλλιεργητῆς εἶχε μιὰ δημοσιονομικὴ «ἀξία», φυσικὰ θεωρητικὴ. Ὑπολογίζεται ὅτι ὁ ζευγαράτος ἀξίζει εἴκοσι τέσσερα νομίσματα, ὁ βοϊδάτος (πὺ ἔχει μόνο ἓνα βόδι) δώδεκα νομίσματα, καὶ ἑξι νομίσματα ὁ ἀκτῆμων (πὺ δὲν ἔχει βόδι). Συνεπῶς, ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο τοῦ 1104, ἓνας χωρικὸς ζευγαράτος ἀντιστοιχεῖ πρὸς δύο βοϊδάτους καὶ πρὸς τέσσερις ἀκτῆμονες.⁶³ Ὁ προσωπικὸς φόρος τους ἀνέρχεται λοιπὸν στο 1/24 τῆς ἀξίας τους καὶ ἀντιστοιχεῖ για τὸν ζευγαράτο σὲ μισὸ νόμισμα καπνικὸ καὶ μισὸ συνωνή, για τὸν βοϊδάτο σὲ μισὸ νόμισμα καπνικὸ καὶ για τὸν ἀκτῆμονα σὲ 1/4 νο-

57 Oikonomidēs, *Fiscalité*, 26–28· βλ. ἐπίσης παραπάνω, 163. 58 Συνεχιστὲς τοῦ Θεοφάνη, 54. 59 *Ἐγγραφα Πάτμου*, τόμ. Β', ἀρ. 50. 60 Μ. Γεδεών, *Νέα βιβλιοθήκη ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἰδίᾳ τῶν καθ' ἡμᾶς*, τόμ. Α'.1, Κωνσταντινούπολη 1903, 7–8. 61 *Ἐγγραφα Πάτμου*, τόμ. Β', ἀρ. 50, στ. 312 κ.ε. 62 *Codice diplomatico Barese*, τόμ. IV, 45 (τὸ 1032 στὴν Ἰταλία). 63 *Actes de Lavra I*, ἀρ. 56.

μίσματος καπνικὸ. Ὑπάρχουν καὶ διακυμάνσεις κατὰ περιοχὲς στὸν προσωπικὸ αὐτὸ φόρο.⁶⁴

Τέλος, πρέπει νὰ σημειωθεῖ καὶ ἡ καταβολὴ τοῦ *καμισκίου*, μιᾶς συνδοσίας σὲ εἶδος πὺ ἀποσκοποῦσε στὸ νὰ προσφέρει τὰ τρόφιμα τοῦ φοροεισπράκτορα (διοικητοῦ), τῆς συνοδείας του καὶ τῶν ζώων του. Ἔχουμε πληροφορίες για τὸν 11ο αῖώνα: για κάθε μικροκτηματία (με βασικὸ φόρο, για παράδειγμα, ἀπὸ μισὸ ἕως τρία νομίσματα), τὸ καμισκίον ἦταν ἓνα ψωμί, ἓνα κοτόπουλο, μισὸ μέτρο κρασί (περίπου τέσσερα λίτρα) καὶ ἓνας μῶδιος κριθάρι (περίπου δώδεκα κιλά). Για τοὺς μεγαλοκτηματίες (πὺ πλήρωναν, για παράδειγμα, φόρο σαράντα τρία νομίσματα), ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ τριπλασιαζόταν.

Τακτικὰ φορολογοῦνται καὶ τὰ οἰκόσιτα ζῶα πὺ παρέχουν εἰσόδημα. Τὸ *ἐννόμιον*⁶⁵ εἶναι ἡ τακτικὴ ἐπιβάρυνση για τὰ ζῶα αὐτὰ καὶ ἐμφανίζεται ὡς καταβολὴ χρημάτων για τὸ δικαίωμα βοσκῆς, ἡ ὁποία γίνεται πάνω σὲ γῆ τοῦ δημοσίου ἢ τῆς κοινότητος. Για τὰ πρόβατα (καί, ὑποθέτω, για τὰ κατσίκια) ἀπαιτοῦσαν τὸν 10ο καὶ τὸν 11ο αῖώνα ἓνα χρυσὸ νόμισμα για τὰ ἑκατὸ κεφάλια, για τὰ βόδια καὶ τὰ βουβάλια 1/3 (ἢ 1/12) τοῦ νομίσματος κατὰ κεφαλὴν. Σὲ ἄλλα κείμενα τὸ ἐννόμιον ἀποκαλεῖται καὶ *δεκατεία* (δηλαδή ἐνοίκιο για τὴ χρῆση τῆς βοσκῆς), καὶ ἐνίοτε γίνεται διάκριση ἀνάμεσα στὴ χειμερινὴ καὶ τὴ θερινὴ δεκατεία, πὺ βαρύνει ὅλα τὰ οἰκόσιτα ζῶα ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ζευγάρια, καὶ πὺ εἰσπράττεται ἀπὸ τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ κράτους ἢ ἀπὸ τὸν ιδιοκτήτη τοῦ βοσκότοπου. Πάντως, με τὸν καιρὸ τὸ ἐννόμιον ἐμφανίζεται ὅλο καὶ περισσότερο ὡς φόρος για τὰ οἰκόσιτα ζῶα, καὶ βαρύνει ἀκόμη καὶ τὶς μέλισσες (*μελισσοενομόμιον*, πρώτη μνεία τὸ 1152).

Ὑπάρχουν καὶ μιὰ σειρά συμπληρωματικοὶ φόροι, σχετικοὶ με τοὺς παραπάνω, οἱ ὁποῖοι εἶναι μὲν γνωστοὶ κυρίως τὸν 11ο αῖώνα καὶ ἀργότερα, ἐμφανίζονται ὅμως καὶ παλαιότερα.⁶⁶ Τὸ *ἀερικόν* ἀρχικὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν βασικὸ ἔγγειο φόρο, βαρύνει τὰ ζῶα καὶ καταβάλλεται ἄλλοτε σὲ χρῆμα καὶ ἄλλοτε σὲ εἶδος.⁶⁷ ἀργότερα ὁ ὅρος *ἀερικόν* καὶ κυρίως ὁ ὅρος *ἀήρ* ἀποκτᾶ τελείως ἄλλη σημασία καὶ δηλώνει ἓνα εἶδος προστίμου.⁶⁸ Τὸ *οἰκομόδιον* εἶναι φόρος πὺ φαίνεται ὅτι εἰσῆχθη ἀπὸ τὴν κατακτημένη Βουλγαρία μετὰ τὸ 1018· συνίσταται στὴν τακτικὴ καταβολὴ πρὸς τὸ κράτος ὀρισμένης ποσότητος σιτηρῶν ἐκ μέρους κάθε ιδιοκτήτη γῆς. Οἱ ἐξαρτῶμενοι χωρικοὶ καταβάλλουν, ἀνάλογα με τὴν

64 Βλ. *Actes d'Hyron I*, ἀρ. 30, καὶ II, ἀρ. 48, ὅπου ἀναφέρονται ζευγαράτοι πὺ πληρώνουν 43/48 τοῦ νομίσματος, βοϊδάτοι πὺ πληρώνουν 22/48–26/48, καὶ ἀκτῆμονες πὺ πληρώνουν 4/48–7/48 τοῦ νομίσματος. 65 Oikonomidēs, *Fiscalité*, 72 κ.ε. 66 Στὸ ἴδιο, 80 κ.ε. 67 Για διαφορετικὴ ἐτυμολογία καὶ ἐρμηνεία, βλ. J. Haldon, «Aerikon/aerika: A reinterpretation», *JÖB* 44 (1994) 135–142. 68 Βλ. παρακάτω, 226.

παντός είδους γεννημάτων αλλά και ζώων πρὸς χρήση τοῦ κράτους — ιδιαίτερα ἡ ἀποστολὴ τροφίμων σὲ ἓνα φρούριο (σιτάρκησις κάστρου) καὶ ἡ παραχώρηση ἑνὸς ἀλόγου ἢ μουλαριοῦ γιὰ τὸ στρατὸ (μονοπρόσωπον), ποὺ βαρύνει μόνο τοὺς οἰκονομικὰ εὐρωστους.

Ἀγγραεῖα⁷³ (καὶ παραγγραεῖα, δευτερεύουσα δηλαδὴ ἀγγραεῖα) εἶναι ἡ κάθε εἰδους ὑποχρεωτική, μὴ ἀμειβόμενη ἐργασία· στὴν ὑστερορωμαϊκὴ ἐποχὴ ἦταν συνδεδεμένη μὲ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν ἐπικοινωνιῶν τοῦ κράτους (δρόμος), στὸ Βυζάντιο ὅμως εἶναι κάτι γενικότερο, καὶ περιλαμβάνει καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐργασία τῶν παροίκων γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ἀφέντη τους. Εἰδικὲς ἀγγραεῖες εἶναι τὸ κόψιμο καὶ ἡ μεταφορὰ ξυλείας, ἡ κατασκευὴ σανίδων, τὸ ζύμωμα καὶ τὸ ψήσιμο ψωμιοῦ γιὰ τὶς κρατικὲς ἀνάγκες (ψωμοζημία). Οἱ σημαντικότερες ὅμως ἀγγραεῖες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι καὶ πιὸ δύσκολο νὰ ἀπαλλαγεῖ κανεὶς, εἶναι ἡ παροχὴ προσωπικῆς ἐργασίας (ἢ ἡ ἀντικατάστασή της μὲ χρηματικὸ ἀντιστήκωμα) γιὰ τὴν κατασκευὴ ἢ ἐπισκευὴ ἑνὸς δρόμου, μιᾶς γέφυρας ἢ ἑνὸς φρουρίου (δόστρωσις, γεφυροκτισίς, καστροκτισίς), ἢ ἀκόμη γιὰ τὴν κατασκευὴ πολεμικῶν πλοίων (καρaboποιία, κατεργοκτισίς), πράγμα ποὺ γινόταν ιδιαίτερα ἐπαχθὲς ἀφοῦ ἡ ὑπαρξὴ τῶν νέων αὐτῶν πλοίων συνεπαγόταν καὶ τὴν ἄμεση καὶ ὑποχρεωτικὴ στρατολογία ναυτῶν ἀπὸ τὴν περιοχὴ.

Ἡ ὑποχρεωτικὴ στρατολογία καὶ ὁ ἐξοπλισμὸς ἐλαφρῶν στρατιωτῶν ἐνόψει ὀρισμένων ἐπιχειρήσεων εἶναι μιὰ ἄλλη ἐπὶ πλείονος. Οἱ στρατιῶτες αὐτοί, ποὺ καμιὰ φορὰ ὑπηρετοῦν σὲ τοπικὲς φρουρὲς (ταξῆτοι), μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πλοῖμοι (ναῦτες), κονταρῆτοι, τοξόται, ἵπποτοξόται, ματζουκῆτοι ἢ μαλάρτοι (δηλαδὴ ὀπλισμένοι μὲ ρόπαλα) καὶ ἔχουν βοηθητικὸ ρόλο στὸ στράτευμα. Βοηθητικὸ ρόλο ἔχουν καὶ οἱ σιδηρουργοὶ (καωμοδρόμοι) ποὺ συνοδεύουν τὰ ἐκστρατευτικὰ σώματα καὶ στρατολογοῦνται στὰ χωριά, τὰ ὁποῖα ἔτσι μένουν χωρὶς τὸν σιδερά τους.

Οἱ ἔκτακτες αὐτὲς ἐπὶ πλείονος βαρύνουν ὅλους τοὺς μὴ προνομιοῦχους φορολογουμένους, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες κατηγορίες, ποὺ ἔχουν ιδιαίτερες ὑποχρεώσεις.⁷⁴ Ἡ σπουδαιότερη τέτοια κατηγορία εἶναι οἱ στρατιῶτες τῶν θεμάτων, οἱ κάτοχοι δηλαδὴ στρατιωτικῶν κτημάτων ποὺ συντηροῦν δικό τους ὀπλισμὸ καὶ ἄλογο, καὶ ποὺ μετέχουν μὲ πληρωμὴ στὶς ἐκστρατεῖες, εἶναι ὅμως ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ ὅλες τὶς ἐπὶ πλείονος. Σὲ περίπτωσιν ποὺ ἀδυνατοῦν νὰ συμμετάσχουν στὴν ἐκστρατεία, εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξαγοράσουν τὴν ὑπηρεσίαν τους πληρώνοντας τὴν στρατεία (τέσσερα ἕως ἑξὶ χρυσὰ νομίσματα γιὰ κάθε ἐκστρατεία). Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ περνᾷ μαζί μὲ τὴ γῆ στοὺς κληρονόμους τους.

⁷³ Oikonomides, *Fiscalité*, 105 κ.ε. (μὲ βιβλιογραφία).

⁷⁴ Στὸ ἴδιο, 117 κ.ε. (μὲ βιβλιογραφία).

Δεύτερη κατηγορία εἶναι ἡ λεγόμενη *δρομικὴ στρατεία* ἢ *ἐνοχὴ τοῦ δρόμου*· ἡ ὑποχρέωση δηλαδὴ γιὰ ὀρισμένους χωρικοὺς νὰ φροντίζουν δωρεὰν τὰ ἄλογα καὶ τοὺς ταχυδρόμους τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ταχυδρομείου μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἀπαλλαγὴν τους ἀπὸ τὶς ἀγγραεῖες καὶ τὶς ἐπὶ πλείονος. Ἡ κατηγορία αὕτη εἶναι ὀλιγόριθμη καὶ δὲν ἀναφέρεται συχνὰ στὶς πηγές. Τελείως περιθωριακοὶ ἀπὸ ἀποψη ἀριθμητικὴ εἶναι οἱ ἀλιεῖς τῆς πορφύρας (κογχύλη), ποὺ καὶ αὐτοὶ ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὶς ἔκτακτες φορολογίες.

Ποιὰ ἡ ἐπιβάρυνση ἀπὸ τὸ φόρο; Μὲ βάση τὰ παραπάνω στοιχεῖα, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποπειραθεῖ νὰ ἐκτιμήσει πόσο ἐπιβαρυνόταν τὸ εἰσόδημα τοῦ ἀγρότη ἀπὸ τὴ φορολογία.⁷⁵ Ἡ ἐκτίμησις αὕτη θὰ ἀφορᾷ κυρίως τὸ εἰσόδημα τοῦ ἰδιοκτητῆ τῆς γῆς, ὁ ὁποῖος καὶ ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν καταβολὴ τοῦ φόρου. Δεδομένου ὅτι ἡ ἐκμετάλλευσή τῆς γῆς γινόταν συνήθως μὲ τὴ μορφὴ ἐνοικίας, πρέπει ἐπιπλέον νὰ ἔχει κανεὶς ὑπόψιν πὼς τὸ ἐνοίκιο τῆς γῆς καταβαλλόταν μὲ δύο τρόπους: εἴτε ὡς προκαθορισμένο ποσό, συνήθως σὲ μετρητὰ (πάκτον, δηλαδὴ ἓνα χρυσὸ νόμισμα γιὰ δέκα μύδιους γῆς πρώτης ποιότητος⁷⁶), ὅποτε ὁ καλλιεργητὴς ἀντιμετώπιζε μόνος του ὅλα τὰ ρίσκα τῆς καλλιέργειας· εἴτε ὡς ποσοστὸ τῆς συγκομιδῆς, συνήθως τὸ ἓνα τρίτο (μορτή),⁷⁷ ὅποτε τὰ ρίσκα μοι-

⁷⁵ Πβ. στὸ ἴδιο, 122 κ.ε. (μὲ βιβλιογραφία). ⁷⁶ *Ἐγγραφα Πάτμου*, τόμ. Β', ἀρ. 50 (1073, δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία): *Actes d'Initon* III, ἀρ. 67, στ. 35 (1295, Μακεδονία). Ὑπάρχουν καὶ ἔμμεσες μαρτυρίες ποὺ ἐπικυρώνουν αὐτὴ τὴν πληροφορίαν τῶν πηγῶν γιὰ τὸ πάκτο. Εἶναι ἀλήθεια πὼς τὸ μετρολογικὸ κείμενο τοῦ παρισινοῦ κώδικα τοῦ 10ου αἰ. (βλ. παραπάνω, 144) ἀναφέρει πὼς τὸ εἰσόδημα τῆς νοικιασμένης κρατικῆς γῆς πρέπει νὰ ὑπολογίζεται στὸ διπλάσιο τοῦ φόρου· δηλαδὴ, γιὰ γῆ πρώτης ποιότητος, σὲ ἓνα χρυσὸ νόμισμα γιὰ 12 μύδιους γῆς (Lefort κ.ε. [ἐπιμ.], *Géométries du fisc*, 62, στ. 32-34). Καὶ ἐξηγεῖ πὼς αὐτὸ συμβαίνει ἐπειδὴ ἡ ἐκμετάλλευσή τῆς γῆς συνεπάγεται καὶ ἐξοδα. Τὴν ἴδια πληροφορίαν παρέχει καὶ ὁ *Νόμος γεωργικὸς* (6ος-8ος αἰ.) καὶ τὸ δημοσιονομικὸ συγγραμμάτιο τοῦ Μαρκιανοῦ κώδικα (12ος αἰ., βλ. παραπάνω, 145-146), τὸ ὁποῖο προσθέτει πὼς τὰ παρακολουθήματα πρέπει νὰ ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ εἰσοδήματος, αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ ἔμενε στὸν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς (Dölger, *Finanzverwaltung*, 123, στ. 1-8). Ὑποθέτω πὼς αὐτὰ τὰ «ἐξοδα» ἐξηγοῦν τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν πληροφορίαν αὕτη (εἰσόδημα ἑνὸς νομίσματος γιὰ 12 μύδιους γῆς πρώτης ποιότητος) καὶ τὴ μαρτυρίαν τῶν δύο ἐγγράφων ποὺ μνημονεύτηκαν παραπάνω καὶ τὰ ὁποῖα μιλοῦν γιὰ πάκτο ἑνὸς νομίσματος γιὰ 10 μύδιους γῆς πρώτης ποιότητος. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ — ποὺ ἔχει σχετικὰ περιορισμένη πρακτικὴ σημασία, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψιν τὸν γενικόλογον καὶ ὑποθετικὸν χαρακτήρα ὅλων τῶν ὑπολογισμῶν μας — ἐξηγεῖ ἐν μέρει καὶ τὶς διαφορὰς ἀνάμεσα στοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ στοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Lefort, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία, 7ος-12ος αἰ.», ἐδῶ, Α', 474-479. ⁷⁷ Ἡ ἐνοικίαση χωραφίων ἐναντι τοῦ ἑνὸς τρίτου τῆς παραγωγῆς τῶν γεωργικῶν μαρτυρεῖται σὲ ἓναν τύπον συμφωνίας τοῦ 14ου αἰ. (Σάβας, *MB*, τόμ. ΣΤ', 622) καὶ εἶναι συνηθισμένη τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα. Πρωτομνημονεύεται, νομίζω, στὰ τέλη τοῦ 11ου αἰώνα, ὅταν ἀναφέρονται *τριτωταὶ* ἀνάμεσα στοὺς κρατικοὺς ὑπαλλήλους ποὺ εἰσπράττουν γιὰ τὸ δημόσιο. P. Gautier, «*Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Comnène*», *REB* 28 (1970) 31. Πβ. ἐδῶ Λαΐου, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία, 13ος-15ος αἰ.», Α', 531-532.

ράζονταν ανάμεσα στον καλλιεργητή και τον ιδιοκτήτη. Δεδομένου ότι το ένοίκιο σε είδος παρείχε στον καλλιεργητή αναμφισβήτητα πλεονεκτήματα σε σχέση με το πάκτο (μερική εξασφάλιση από κακή σοδειά και αποφυγή της υποχρέωσης να πληρώσει το ένοίκιο σε μετρητά), είναι προφανές ότι το πρώτο θα πρέπει να ήταν πιο αποδοτικό από το δεύτερο. Όπως φαίνεται πιθανό για τη μέση βυζαντινή περίοδο, θεωρούμε ότι στη γη πρώτης ποιότητας ή μέση απόδοση είναι τέσσερα με πέντε μέρη καρπός για κάθε ένα μέρος σπόρου.⁷⁸

Τα παραπάνω στοιχεία επιτρέπουν την εξέταση κατανομή του εισοδήματος του ιδιοκτήτη: με βάση το πρακτικό της Μίλητου του 1073, το πάκτο που ο ιδιοκτήτης εισπράττει από τους παρόικους του αντιστοιχεί προς το δέκατο (12/120) της αξίας του κτήματος που τους νοίκιασε. Το ποσό αυτό αναλύεται ως εξής:

2/120 (περίπου): έξοδα διαχείρισης

5/120: έγγειος φόρος (1/24 της αξίας)

1/120 (περίπου): παρακολουθήματα

4/120 (περίπου): εισόδημα του ιδιοκτήτη μετά τους φόρους.

Κάποια τέτοια κατανομή πρέπει να είχε κατά νοῦ και ο Ευστάθιος Βοΐλας όταν έγραφε στη διαθήκη του (1059) την αξία των κτημάτων που άφησε στις δύο κόρες του και το εισόδημα που ή καθεμιά τους θα είχε μετά την πληρωμή των φόρων.

Κτήμα Α'. Αξία: 2.160 νομίσματα (σύν μια βοσκή άγνωστης αξίας). εισόδημα: 80 νομίσματα. Σύμφωνα με τον υπολογισμό που προτείνουμε παραπάνω, το πάκτο θα ήταν 216 νομίσματα, ποσό που αναλύεται ως εξής: 36 νομίσματα έξοδα διαχείρισης, 90 νομίσματα έγγειος φόρος, 13 1/3 1/24 νομίσματος παρακολουθήματα σύμφωνα με την Παλαιά λογαρική. Μένουν 76 15/24 νομίσματα, στα οποία θα πρέπει να προστεθούν άλλα 3 9/24 νομίσματα από το έννομο της βοσκής (που δεν περιλαμβάνεται στον υπολογισμό αυτόν λόγω έλλειψης στοιχείων) για να συμπληρωθούν τα 80 νομίσματα που αναφέρει ο Βοΐλας.

78 Η εκτίμηση αυτή βασίζεται σε μερικές πληροφορίες που δεν είναι απόλυτα σίγουρες αλλά μου φαίνονται αληθοφανείς. Π.χ. θεωρώ πως αν στο Βίο του αγίου Νικολάου Σιών αναφέρεται ότι με παρέμβαση του αγίου ή συγκομιδή ενός κτήματος ήταν πενταπλάσια από το σπόρο, ή απόδοση 1:5 πρέπει να θεωρηθεί ύψηλη. Υπάρχουν όμως άλλες μαρτυρίες που μιλούν για υψηλότερες αποδόσεις σε άλλα μέρη. Έτσι, το ποσοστό που χρησιμοποιεί ο Ζάκ Λεφόρ για την απόδοση των σιτηρών είναι 1:5,6 (βλ. έδω Lefort, «Αγροτική οικονομία, 7ος-12ος αι.», Α', 475). Εφόσον δεν έχουμε έκτενεις αρχαικές μαρτυρίες, είμαστε υποχρεωμένοι να βασιζόμαστε σε εκτιμήσεις: δεν υπάρχει τρόπος να αποδείξει κανείς ποιά ήταν η πραγματική απόδοση έστω και μιας σποράς σταριού στο Βυζάντιο, και ακόμη λιγότερο ποιά ήταν η μέση απόδοση, που μάς ενδιαφέρει έδω. Πάντως, όλοι οι υπολογισμοί που προτείνουμε βασίζονται σε μια εκτίμηση της παραγωγικότητας που μπορεί να διαφέρει, και οι διαφορές αυτές θα επηρεάσουν ανάλογα την εκτίμησης μας για το επίπεδο ζωής των χωρικών.

Κτήμα Β'. Αξία: 1.440 νομίσματα. εισόδημα: 50 νομίσματα. Σύμφωνα με τον παραπάνω υπολογισμό, το πάκτο θα ήταν 144 νομίσματα, ποσό που αναλύεται ως εξής: 24 νομίσματα έξοδα διαχείρισης, 60 νομίσματα έγγειος φόρος, 10 1/4 νομίσματα παρακολουθήματα σύμφωνα με την Παλαιά λογαρική. Απομένουν 49 3/4 νομίσματα, τα οποία προφανώς ο Βοΐλας στρογγυλοποίησε στα 50.⁷⁹

Για να γίνουν σαφείς οι επιπτώσεις της φορολογίας της γης πάνω στον μέσο φορολογούμενο θα χρησιμοποιήσουμε ως παράδειγμα ένα φανταστικό κτήμα 360 μωδίων γης πρώτης ποιότητας στη δυτική Μικρά Ασία που καλλιεργείται αποκλειστικά με σιτάρι. Τέτοιες μονοκαλλιέργειες πιθανότατα δεν υπήρξαν ποτέ, αλλά αυτή η προσέγγιση διευκολύνει τους υπολογισμούς καθώς μάς απαλλάσσει από τα άσταθμητα εισοδήματα των έντατικών καλλιεργειών. Άλλωστε οι υπολογισμοί που προτείνουμε παρακάτω έχουν μόνο στατιστική αξία. Επίσης, στους υπολογισμούς αυτούς δεν θα λάβουμε καθόλου υπόψη την αγροανάπαυση, τις υπαλλακτικές καλλιέργειες και τις τυχόν διπλές σπορές την ίδια χρονιά. Αυτά τα μέτρα, που αποσκοπούν στη βελτίωση της αποδοτικότητας της γης, αγνοούνται πλήρως από τα δημοσιονομικά κείμενα, και προφανώς δεν λαμβάνονταν καθόλου υπόψη για τον καθορισμό του φόρου. Υποθέτουμε πως ο φορολόγος ξεκινούσε από τη βάση πως όλη η γη καλλιεργούνταν κάθε χρόνο, χωρίς να λαμβάνει υπόψη τις βελτιώσεις που μπορούσαν να επιφέρουν τα παραπάνω μέτρα. Για το λόγο αυτόν τις αγνοούμε κι εμείς, και υπολογίζουμε πως όλη η γη δεχόταν κάθε χρόνο μόνο μία σπορά.⁸⁰

Πρώτη περίπτωση: Ο ιδιοκτήτης έχει νοικιασμένη όλη τη γη του, συνεπώς αποκομίζει από αυτήν ένα εισόδημα που δεν απαιτεί καμιά επένδυση και κανέναν κόπο από μέρους του. Κάπως έτσι θα εκμεταλλευόταν τη γη του ένας μεγαλοκτηματίας, ο οποίος θα πλήρωνε και όρισμένα έξοδα διαχείρισης στον επιστάτη του, έξοδα που δεν λαμβάνω υπόψη έδω.

(α) Αν εισπράττει πάκτο 36 νομίσματα, ξεδεύει 19 27/48 νομίσματα για το φόρο και τα παρακολουθήματα, δηλαδή ο φόρος αντιπροσωπεύει περίπου 54% του εισοδήματος.

(β) Αν εισπράττει μορτή, παίρνει το ένα τρίτο της μέσης παραγωγής, δηλαδή 480-600 μωδίους σιτάρι, συνολικής αξίας το 1073 στη Μίλητο 50-40 νομί-

79 Πβ. Oikonomidēs, *Fiscalité*, 126-127. 80 Στο σημείο αυτό υπάρχει ουσιαστική διαφορά με τον Λεφόρ, ο οποίος εκτιμά πως μόνο 5/8 της γης καλλιεργούνταν κάθε χρόνο, υπολογίζει όμως για τη γη αυτή αυξημένη αποδοτικότητα, όπως θα συνέβαινε αν γινόταν αγροανάπαυση (βλ. έδω Lefort, «Αγροτική οικονομία, 7ος-12ος αι.», Α', 475).

σματα,⁸¹ από τα όποια πληρώνει το φόρο των 19 27/48 νομισμάτων, δηλαδή 39–49% του εισοδήματος.

Στους παραπάνω υπολογισμούς δεν λαμβάνονται υπόψη οι έκτακτες φορολογίες και οι άγγραφεϊς, οι οποίες όμως βαρύνουν κυρίως τους καλλιεργητές και όχι τον ιδιοκτήτη της γής. Συνεπώς η παράλειψη αυτή είναι αμελητέα.

Δεύτερη περίπτωση: Ο ιδιοκτήτης εργάζεται στη γή ο ίδιος με μέλη της ευρύτερης οικογένειάς του. Έχει εισόδημα σε είδος 1.440–1.800 μόδιους σιτάρι το χρόνο, από το οποίο πρέπει να αφαιρεθούν 360 μόδιοι ως σπόρος της επόμενης χρονιάς. Μένουν 1.080–1.440 μόδιοι, που αξίζουν 90–120 νομίσματα, από τα όποια ο ιδιοκτήτης θα πληρώσει 19 27/48 νομίσματα έγγειο φόρο και 3 νομίσματα για τον προσωπικό φόρο των τριών χωρικών ζευγαράτων τους όποιους χρειάζεται για να καλλιεργήσει αυτή τη γή. Ο φόρος ανέρχεται σε 22,5 νομίσματα, δηλαδή σε 18,75–25% του εισοδήματος.

Και εδώ δεν λαμβάνονται υπόψη οι έκτακτες φορολογίες και οι άγγραφεϊς που βαρύνουν τον καλλιεργητή και οι όποιες δεν μπορούν να εκτιμηθούν καθ' έαυτές. Γνωρίζουμε όμως πώς οι καλλιεργητές μπορούσαν να απαλλαγούν από όλες αυτές τις πρόσθετες επιβαρύνσεις αν ήσαν στρατιώτες: γνωρίζουμε επίσης πώς η στρατιωτική υποχρέωση μπορούσε να εξαγοραστεί με την καταβολή ενός αντισηκώματος τεσσάρων έως πέντε νομισμάτων (στρατεία). Υποθέτουμε λοιπόν πώς στα μάτια των Βυζαντινών του 11ου αιώνα η «αξία» των έκτακτων φορολογιών και άγγραφεϊών θα μπορούσε να εκτιμηθεί γύρω στα τέσσερα με πέντε νομίσματα το χρόνο. Άλλωστε, τόσο αποτιμώνται, τέσσερα νομίσματα το χρόνο, όλες οι άγγραφεϊς των χωρικών της Λαμψάκου το 1219.⁸² Συνεπώς, αν προσθέσουμε τα πέντε αυτά νομίσματα στα 22,5 του έγγειου και του προσωπικού φόρου, καταλήγουμε σε μια συνολική φορολογική επιβάρυνση της τάξης του 23–30% επί του εισοδήματος της γής που καλλιεργείται από τον ιδιοκτήτη της.

Στους παραπάνω υπολογισμούς πήραμε ως βάση το ποσό που απέμενε στον ιδιοκτήτη της γής μετά την αφαίρεση των βασικών εξόδων καλλιέργειας (μερίδιο παροίκων στην πρώτη περίπτωση, σπόρος για την επόμενη χρονιά στη δεύτερη⁸³) —έχουμε, δηλαδή, τη σχέση ανάμεσα στο ποσό που εισπράττει το κράτος και την αγροτική προστιθέμενη αξία. Αν, για λόγους απλοποίησης,

81 Η τιμή του σιταριού στη Μίλητο το 1073 μαρτυρείται στο πρακτικό του έτους αυτού: βλ. *Εγγραφα Πάμμου*, τόμ. Β', αρ. 50, στ. 318. 82 Tafel/Thomas, *Urkunden*, τόμ. II, 219.

83 Ο σπόρος αποτελεί τη σοβαρότερη επιβάρυνση, όχι όμως και τη μοναδική, εφόσον πρέπει να υπολογίσουμε και την απόσβεση εργαλείων, βοδιών κτλ. Τα συμπληρωματικά αυτά έξοδα δεν συνυπολογίζονται εδώ.

ομοιομορφίας και εύκολότερων συγκρίσεων, υπολογίσουμε το ποσοστό του φόρου σε σχέση με το σύνολο της σοδειάς πριν από την αφαίρεση οίονδήποτε εξόδου, έχουμε το εξής αποτέλεσμα: Ο έγγειος φόρος με τα παρακολουθήματά του και τον προσωπικό φόρο αντιπροσωπεύει 15–18,75% του συνόλου της σοδειάς αν προστεθεί σε αυτόν και η αξία των έκτακτων φορολογιών και άγγραφεϊών, ή συνολική φορολογική επιβάρυνση του καλλιεργητή αντιστοιχεί στο 18,33–22,91% της σοδειάς (δοσίματα/ακαθάριστη παραγωγή).⁸⁴ Πρέπει βέβαια να υπογραμμιστεί πως από το εισόδημα που εισέπραττε το κράτος με τον τρόπο αυτόν τα τέσσερα πέμπτα πληρώνονταν αναγκαστικά σε μετρητά και μόνο το ένα πέμπτο πληρωνόταν σε είδος ή υπό μορφή υπηρεσιών —και γι' αυτό το ένα πέμπτο υπήρχε η συνεχής τάση να μετατραπεί σε πληρωμή τοίς μετρητοίς. Το φορολογικό αυτό σύστημα ήταν, με τα μεσαιωνικά μέτρα, απόλυτα έκρηματισμένο.

Άλλο χαρακτηριστικό του φορολογικού συστήματος είναι ο τρόπος συλλογής που αποβλέπει στην εξασφάλιση των εσόδων του κράτους. Οι φορολογούμενοι αντιμετωπίζονται ως οικονομικές μονάδες μιας κάποιας σημασίας, είτε ως μεγαλοκτηματίες είτε ως χωρία, δηλαδή ομάδες μικροϊδιοκτητών που κατοικούν στον ίδιο τόπο. Καθεμιά από αυτές τις μονάδες πρέπει να αποδώσει το ποσό που της έχει καθοριστεί, ακόμη και αν ένα μέρος της αντιμετωπίζει προβλήματα. Υπάρχει δηλαδή υποχρεωτική αλληλεγγύη των μελών της κοινότητας του χωριού απέναντι στον φοροεισπράκτορα. Τα μέλη της δεν είναι μόνον υποχρεωμένα να συνεισφέρουν στην πληρωμή των κοινών φορολογικών βαρών (όπως τα τέλη που επιβαρύνουν τις βοσκές και την εκμετάλλευση του κοινοτικού δάσους), αλλά και να συμπληρώσουν τον ατομικό φόρο των μελών της κοινότητας που δεν πληρώνουν για λόγους ανώτερης βίας. Βεβαίως, για να αποφευχθεί ή υπερβάρυνση των χωριτών —που θα κινδύνευαν έτσι να καταστραφούν και να αναγκαστούν να μετακινήσουν, όποτε θα χανόταν όλος ο φόρος— το κράτος στέλνει τους υπαλλήλους του (έποπται), οι όποιοι διαπιστώνουν αν υπάρχει μόνιμο πρόβλημα και παραχωρούν στον φορολογούμενο (ή στην κοινότητα) τον αντίστοιχο *κουφισμό* (μερική απαλλαγή) ή τη *συμπάθεια* (όλικη απαλλαγή) από το φόρο που δεν καταβάλλεται επειδή, για παράδειγμα, ένας χωρικός έφυγε ή πέθανε χωρίς κληρονόμους. Σε περίπτωση, άλλωστε, που το πρόβλημα επανορθωθεί, οι κρατικοί υπάλληλοι αποκαθιστούν το φόρο (όρθωσις) στον παλαιό υπόλογο ή στον αντικαταστάτη του. Συχνά μάλιστα θεωρείται πως ο αντικαταστάτης αυτός, ιδίως όταν ήταν γεί-

84 Πβ. εδώ τους υπολογισμούς του Λεφόρ στο «Αγροτική οικονομία, 7ος–12ος αι.», Α', 477 κ.ε.

τονας, ἐκμεταλλεύονταν σιωπηρὰ τὰ ἐγκαταλελειμμένα χωράφια καὶ στὸ παρελθόν, καὶ ἀπαιτεῖται ἀπὸ αὐτὸν ἡ ἀναδρομικὴ καταβολὴ φόρου τριῶν ἐτῶν (ὀπισθοτέλεια).

Τὸ κράτος ὡς γαιοκτήμονας

Τὸ κράτος εἶναι ὁ μεγαλύτερος γαιοκτήμονας. Τοῦ ἀνήκει ὅλη ἡ γῆ ποὺ δὲν ἀνήκει σὲ ιδιώτη ἢ σὲ ἱδρυμα. Ἡ γῆ ποὺ μένει ἐγκαταλελειμμένη καὶ δὲν πληρώνει φόρο ἐπὶ τριάντα χρόνια ἀνακηρύσσεται κλάσμα καὶ περιέρχεται στὸ κράτος. Στὸ κράτος ἐπίσης ἀνήκει ἡ γῆ ποὺ προέρχεται ἀπὸ κατάκτηση, ἐφόσον ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὸν ιδιοκτήτη της. Βεβαίως, τὰ πραγματικὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς γενικῆς καὶ ἀπεριόριστης κρατικῆς ιδιοκτησίας περιορίζονταν ἀπὸ τὶς πολυάριθμες καὶ μὴ ἐλεγχόμενες καταπατήσεις, οἱ ὁποῖες νομιμοποιούνταν ὕστερα ἀπὸ τριάντα χρόνια λόγω τῆς χρησιμότητάς καὶ τῆς παραγραφῆς. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ προσπάθησε νὰ τὸ ἀντιμετωπίσει τὸ 996 ὁ Βασίλειος Β', ὁ ὁποῖος νομοθέτησε πὺς ἡ παραγραφή γιὰ τὴν κρατικὴ γῆ μπορούσε νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἀναδρομικὰ ἀπὸ τὸ κράτος ὡς τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου Καίσαρος.⁸⁵ Ἀλλὰ βέβαια, ὅπως καὶ στὸ παρελθόν, ἡ δυσκολία νὰ περισταλεῖ ἡ καταπάτηση τῶν δημόσιων γαιῶν ὀφειλόταν πρωτίστως στὶς ἐγγενεῖς ἀδυναμίες μιᾶς διοικητικῆς μηχανῆς ποὺ ἐπανδρωνόταν ἀπὸ ἀριστοκράτες καὶ ἔπρεπε νὰ στραφεῖ ἐναντίον ἀριστοκρατῶν. Συνεπῶς, τὸ κύριο μέσο μὲ τὸ ὁποῖο ἐλεγχόταν ἂν ὑπῆρχε ἢ ὄχι καταπάτηση ἦταν ἡ *ικάνωσις*, ἡ ἐξακρίβωση δηλαδὴ ἂν ὁ φόρος ποὺ πληρώνει κάποιος γιὰ τὴν ιδιοκτησίαν τοῦ ἀντιστοιχοῦσε πρὸς αὐτὸ ποὺ ὀφείλε νὰ πληρώνει μὲ βάση τὴν ἀξία της. Ἄν διαπιστωνόταν πὺς ὑπῆρχε περίσσεια, τὸ περίσσειμα αὐτὸ δημευόταν καὶ γινόταν περιουσία τοῦ κράτους. Πίσω ἀπὸ τὴ διαδικασία αὕτη ὑπάρχει βέβαια ἡ ἰδέα πὺς ὁ ιδιώτης παρανόμως καταπάτησε κρατικὴ περιουσία καὶ συνεπῶς δὲν ἀρκοῦσε νὰ τοῦ αὐξήσει κανεὶς τὸ φόρο — ἔπρεπε νὰ τοῦ ἀποσπάσει τὴν ιδιοκτησίαν ποὺ εἶχε παρανόμως ἰδιοποιηθεῖ (καὶ ὄχι νὰ τοῦ τὴν ἐπικυρώσει, ὅπως θὰ ἔκανε ἂν ἐπέβαλλε μεγαλύτερο φόρο).

Στὴν περίπτωσιν τῶν κλασματικῶν γαιῶν, τῶν κτημάτων δηλαδὴ ποὺ περιέρχονταν στὸ κράτος ὕστερα ἀπὸ ἐγκατάλειψιν τριάντα ἐτῶν, υἱοθετήθηκαν, ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα, οἱ ἐξῆς πολιτικῆς:⁸⁶

- (α) Ἐὰν τὸ κτῆμα βρισκόταν σὲ κατοικημένο χωριὸ (καὶ συνεπῶς κάπως καλλιεργούνταν ἀπὸ γείτονες ἢ ἐνοικιαστές), τότε τὸ κράτος τὸ ἐκχωροῦσε σὲ ἕναν γείτονα, ὁ ὁποῖος πληρωνε ἀρχικὰ μειωμένο φόρο καὶ κατόπιν τὸν πλήρη φόρο, καὶ γινόταν ιδιοκτήτης χωρὶς νὰ ἀγοράσει τὴ γῆ· ἢ τὸ πουλοῦσε στὴν πραγματικὴ τιμὴ καὶ ἐπιβαρυνόταν μόνο μὲ τὸ 1/12 τοῦ κανονικοῦ φόρου. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς διακανονισμὸς συνέφερε μόνο τοὺς δυνατοὺς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν διαθέσιμα μετρητὰ.
- (β) Ἐὰν τὸ κτῆμα βρισκόταν σὲ ἐγκαταλελειμμένη περιοχή (*πετίτον*), συνεπῶς ἔμενε ἀκαλλιεργητὸ, καὶ ἂν βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ δυνάμει καλλιεργητές, τὸ κράτος ἀναγκάζονταν νὰ τὸ πουλήσει σὲ ἰδιαίτερα χαμηλὴ τιμὴ καὶ νὰ ἀπαιτήσῃ μόνο τὸ 1/24 τοῦ κανονικοῦ φόρου, μὲ τὴν προοπτικὴ νὰ διπλασιάσει αὐτὸν τὸν φόρο ὕστερα ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια γιὰ νὰ τὸν φέρει στὸ ἐπίπεδο τοῦ λιβελλικοῦ δημοσίου, δηλαδὴ στὸ 1/12 τοῦ κανονικοῦ φόρου, ποὺ συνήθως βάραινε τὶς κλασματικὰς γαῖες.

Αὐτὰ συνέβαιναν ὡς τὸν Βασίλειο Β'. Ὁ αὐτοκράτορας αὐτὸς ἐπιδίωξε νὰ αὐξήσει τὴν περιουσίαν τοῦ κράτους εἰσάγοντας μιὰ νέα πολιτικὴ, ἡ ὁποία θὰ παρέμενε σὲ ἰσχὺ ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ κράτος ἔχει πλέον τὴν τάση νὰ κρατᾷ γιὰ τὸν ἑαυτοῦ καὶ νὰ ἐκμεταλλεύεται ἄμεσα ὅποια παραγωγικὴ γῆ πέσει στὰ χέρια του, εἴτε ὡς κλάσμα εἴτε ἁπλῶς. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐνῶ τὸ κράτος ὡς τὸν 10ο αἰῶνα ἐπιζητοῦσε νὰ δώσει τὴ γῆ σὲ ὑπηκόους του γιὰ νὰ εἰσπράξει τὸ φόρο, ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς τὴν κρατᾷ καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ τὴν ἐκμεταλλευτεῖ ἄμεσα, νοικιάζοντάς τὴν σὲ παροίκους τοῦ δημοσίου. Μὲ τὴν νέα μέθοδο τὸ εἰσόδημα τοῦ κράτους ἀναμφίβολα αὐξάνεται, ἀλλὰ ἡ κοινωνικὴ σύνθεσις τῆς ὑπαίθρου μεταβάλλεται οὐσιαστικὰ καθὼς πληθαίνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐξαρτημένων χωρικῶν, τῶν παροίκων. Ὑπάρχει δηλαδὴ τάση νὰ μεγιστοποιηθοῦν τὰ οἰκονομικὰ ὀφέλη τοῦ κράτους σὲ βάρος τῆς κοινωνικῆς δομῆς τῶν ἐπαρχιῶν — μὲ ἄλλα λόγια, τὸ κράτος ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια πολιτικὴ ποὺ ἀκολουθοῦν καὶ οἱ ιδιώτες μεγαλοκτηματίες, οἱ δυνατοί.⁸⁷

Εἶναι πρακτικὰ ἀδύνατον νὰ γίνῃ ἀπόλυτη διάκρισις μεταξὺ ἑγγείας περιουσίας τοῦ δημοσίου καὶ ἑγγείας περιουσίας τοῦ στέμματος. Σὲ γενικὲς γραμμὰς, ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀποκομίζουμε εἶναι πὺς στὸ στέμμα ἀνήκουν κυρίως ὀργανωμένα ἀγροκτήματα, ἐνῶ στὸ δημόσιο ἀνήκουν σκόρπια κομμάτια γῆς, συχνὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κοινοτήτων χωρίου. Ἀλλὰ καὶ ἡ γενικὴ αὕτη διάκρισις, ποὺ ὀφείλεται συνήθως στὴν ἱστορίαν τῶν γαιῶν, παρουσιάζει πολλὰς ἐξαιρέσεις. Πάντως, τὸ

85 N. Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, ἐπιμ. P. Gounaridis, Ἀθήνα 1994, 212–213. 86 N. Oikonomides, «Das Verfalland im 10.–11. Jahrhundert. Verkauf und Besteuerung», *FM* 7 (1986) 161–168.

87 Πβ. ἐδῶ Lefort, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία, 7ος–12ος αἰ.», Α', 446 κ.έ., 455 κ.έ.

κύριο χαρακτηριστικό είναι πώς το δημόσιο απαιτεί τουλάχιστον το φόρο από τις γαίες που υπάγονται σε αυτό, ενώ οι επιχειρήσεις του στέμματος εισπράττουν το ένοικιο (και φυσικά δεν πληρώνουν φόρο προς το δημόσιο). Το 1044, για παράδειγμα, το κλάσμα της Εύχειας ήταν αντικείμενο διεκδίκησης ανάμεσα στο δημόσιο και στο κουρατωρίκιο των Μαγγάνων. Το πρώτο απαιτούσε φόρο, το δεύτερο απαιτούσε πάκτο. "Όταν το κτήμα δόθηκε στη Νέα Μονή της Χίου, το πάκτο του κουρατωρικού καταργήθηκε, αφού ιδιοκτήτης ήταν πλέον η μονή, η οποία όμως εξακολούθησε να καταβάλλει φόρο στο δημόσιο.⁸⁸

Η εκμετάλλευση των σκόρπιων αγροτεμαχίων που περιέρχονται στο κράτος γίνεται πάντοτε με ένοικίαση, κυρίως με πάκτωση εκ μέρους των κρατικών υπαλλήλων στους ενδιαφερόμενους γείτονες. Στα αγροκτήματα όμως, όπως στην επίσκεψη Άλωπεκων το 1073, η εκμετάλλευση γινόταν εν μέρει άμεσα, από δούλους και ζευγάρια που άνηκαν στο αγρόκτημα, και εν μέρει από πάκτωση των κτημάτων σε χωρικούς μικροϊδιοκτήτες της περιοχής, που γίνονταν και πάροικοι του αγροκτήματος. Η μέθοδος της πάκτωσης φαίνεται πώς επιβλήθηκε τελικά, αναμφιβόλως επειδή ήταν οικονομικά πιο συμφέρουσα, καθώς απαιτούσε μικρότερη επένδυση και δεν περιέκλειε ρίσκα. Ούτως ή άλλως, φαίνεται πώς η διαχείριση αυτών των επισκέψεων ήταν προσιτή και σε επιχειρηματίες, οι οποίοι μπορούσαν να τις ένοικιάσουν και συχνά αντιμετώπιζαν δυσκολίες από την εντόπια αριστοκρατία.⁸⁹ Τα αγροκτήματα του στέμματος απέδιδαν εισόδημα σε χρήμα αλλά και σε είδος.

Πέρα από την παραδοσιακή κτηματική περιουσία του στέμματος, κουρατωρείες και επισκέψεις δημιουργήθηκαν επίσης στις γαίες που κατακτήθηκαν από τους Άραβες τον 10ο και τον 11ο αιώνα. Στη Μελιτηνή, στην Ποδανδό, στην Ταρσό, στο Άρτάχ, στην Κύπρο, στα Άρμενικά θέματα και αλλού εμφανίζονται νέες οικονομικές μονάδες, του ενός ή του άλλου τύπου, που αποδίδουν στο θρόνο ύψηλα εισοδήματα σε χρήμα και σε είδος.⁹⁰ Είναι προφανές πώς δημιουργήθηκαν σε γαίες που εγκαταλείφθηκαν από τους Άραβες και συνεπώς πέρασαν αυτόματως στην περιουσία του στέμματος.⁹¹

Στους δύο αυτούς τρόπους εκμετάλλευσης της γης από το κράτος, που ήταν μάλλον δυσκίνητοι, προστέθηκε τον 10ο και κυρίως τον 11ο αιώνα ένας ακόμη, εμπνευσμένος από την ιδιωτική πρακτική και ως εκ τούτου πολύ πιο εύλυγιστος

88 JGR, τόμ. Α', 616, 617. 89 Kaplan, *Les Hommes et la Terre*, 323. 90 J.-C. Cheynet, «Episkeptai et autres gestionnaires des biens publics», *Studies in Byzantine Sigillography* 7 (2002). 91 Πβ. M. Kaplan, «Maisons impériales et fondations pieuses. Réorganisation de la fortune impériale et assistance publique de la fin du VIIIe siècle à la fin du Xe siècle», *Byzantion* 61 (1991) 340-364.

—ή δημιουργία εύαγών οίκων, που λειτουργούσαν με τις ίδιες αρχές όπως και τα μοναστήρια. Ο αυτοκράτορας (ή ένας ιδιώτης) δημιουργεί ένα έργο ευποιίας, που συνδέεται με μοναστήρι, το οποίο προικίζει με περιουσιακά στοιχεία για τη συντήρησή του. Ως κτήτωρ έχει βέβαια το δικαίωμα να διαθέτει όπως νομίζει κάθε περίσσειμα από τη διαχείριση του εύαγους οίκου. Ο εύαγής οίκος λειτουργεί λοιπόν ως αυτόνομος οργανισμός, ή περιουσία του οποίου αυξάνεται συνεχώς, δεδομένου ότι από τη φύση του προσελκύει δωρεές εκ μέρους ιδιωτών. Από τη διαχείριση της περιουσίας αυτής προκύπτει και ένα περίσσειμα, το οποίο πλέον παραχωρείται από τον αυτοκράτορα σε κάποιο μέλος της οικογένειάς του. Ως παραδείγματα μπορεί να αναφέρει κανείς το Πετρίον, που ίδρυσε η Ελένη, σύζυγος του Κωνσταντίνου Ζ' το Μυρέλαιον, που ίδρυσε ο Ρωμανός Λακαπηνός το Έβδομον, που ίδρυσε ο Βασίλειος Β' το σέκρετον του Τροπαιοφόρου, που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος Μονομάχος τον Χριστό Αντιφωνητή, που ίδρυσε η αυτοκράτειρα Ζωή. Τον τρόπο λειτουργίας και την καθαρά οικονομική διάσταση των ιδρυμάτων αυτών γνωρίζουμε χάρη σε έναν ιδιωτικό εύαγη οίκο, του Μιχαήλ Άτταλειάτη, που μελετήθηκε καταλεπτώς με βάση το σωζόμενο τυπικό του.⁹²

Το κράτος εκμεταλλευόταν εύθως και το υπέδαφος, αγνοούμε όμως την οικονομική σημασία και τον τρόπο εκμετάλλευσης των όρυχείων.⁹³

Κράτος και ανταλλαγές

Ο κύριος έμμεσος φόρος παραμένει το κομμέριο, 10% σε μετρητά επί της τιμής των εμπορευμάτων που μεταφέρονταν για να πουληθούν σε μια αγορά.⁹⁴ Για την περιοχή της Κωνσταντινούπολης, η είσπραξη αυτού του φόρου γινόταν στην Άβυδο και το Ίερό, τα δύο σημεία έλέγχου των Στενών, ενώ για την υπόλοιπη αυτοκρατορία γινόταν στις αγορές και τα πανηγύρια ή ίσως και στα σύνορα. Οι ανεπίσημες αγοραπωλησίες φαίνεται πώς δεν βαρύνονταν με το κομμέριο, και αυτό εξηγεί τη δημιουργία δορυφορικών αγορών γύρω από την περιοχή της Κωνσταντινούπολης για όσους δεν επιθυμούσαν να μεταφέρουν την πραγματεία τους στην αγορά της πρωτεύουσας.⁹⁵ Με άλλα λόγια, το κομμέριο δεν ήταν δασμός αλλά μάλλον επιβάρυνση για όποιον χρησιμοποιούσε την αγορά. Ωστόσο, για λόγους πρακτικούς, η είσπραξή του γινόταν κατά την εισαγωγή, με τη δυνατότητα να επιστραφεί όταν εξάγονταν όσα εμπορεύματα δεν είχαν πουληθεί.

Δεν υπάρχει τρόπος να εκτιμηθεί η σημασία του κομμερίου για τον κρατικό

92 Lemerle, *XIe siècle*, 67-112. 93 Βλ. *edw Matschke*, «Μεταλλεία», Α', 205-213. 94 Βλ. *παραπάνω*, 160. 95 N. Oikonomides, «The economic region of Constantinople».

προϋπολογισμό. Πολλοί υπέθεσαν πώς οι εισπράξεις του κράτους θα ήταν μεγάλες, αλλά δεν διαθέτουμε τεκμηριωμένα στοιχεία. Τα λίγα σωζόμενα κείμενα υποδεικνύουν μάλλον πώς το σύνολο των αγοραπωλησιών που γίνονταν, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, ήταν σχετικά περιορισμένο, τουλάχιστον ως τον 10ο αιώνα. Έπιπλέον, ένα επίσημο κείμενο του 911/912 μ.α. αφήνει να καταλάβουμε πώς το κομμέριο της Μεσοποταμίας απέδιδε περί τις είκοσι λίτρες χρυσού (1.440 νομίσματα) το χρόνο, ενώ της Χαλδίας απέδιδε τα μισά.⁹⁶ Αλλά λάβει κανείς υπόψη ότι και η μία και η άλλη επαρχία ήταν απολήξεις των δύο μεγάλων δρόμων που οδηγούσαν από την Περσία στη Μικρά Ασία, άπορεί για το πόσο μικρός ήταν ο κύκλος εργασιών των εισαγωγών από την Ανατολή. Το ποσό είναι πολύ μικρό, ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι δεν άφορούσε παρά μόνο τα εμπορεύματα που καταναλίσκονταν τοπικά, και όχι εκείνα που στέλνονταν προς το κέντρο και πλήρωναν κομμέριο όταν έφταναν στην περιοχή της Κωνσταντινούπολης.

Δεν υπάρχει αμφιβολία πώς η κίνηση των εμπορευμάτων επιβαρυνόταν και από άλλα δασίματα που άφορούσαν την κυκλοφορία προσώπων και αγαθών, τα μέσα μεταφοράς και την πώληση εμπορευμάτων. Τα δασίματα αυτά μαρτυρούνται κυρίως σε μεταγενέστερες περιόδους και θα αναφερθούν παρακάτω, δεδομένου μάλιστα πώς η οικονομική σημασία τους ήταν σχετικά περιορισμένη.

Περιορισμένη σημασία είχαν επίσης και μερικά ακόμη έσοδα του κράτους, που απλώς θα αναφέρουμε εδώ. Τα πρόστιμα πληρώνονταν κατευθείαν στο βασιλικό βεστιάριο (ή τη σακέλλη).⁹⁷ το κράτος διεκδικούσε και συχνά έπαιρνε το μισό από κάθε θησαυρό που έβρισκε ένας ιδιώτης.⁹⁸ ο αυτοκράτορας κρατούσε για τον έαυτό του το ένα τρίτο και αργότερα το ένα πέμπτο της λείας πολέμου. Δεν μπορεί όμως να γίνει καμιά εκτίμηση της σημασίας των εσόδων αυτών για το κράτος — μολονότι όλοι υποθέτουν πώς η σημασία αυτή θα ήταν περιθωριακή.

Πώληση διακρίσεων και επιδομάτων

Σημαντικότερο έσοδο για το κράτος ήταν η προσέλκυση ιδιωτικού κεφαλαίου με βάση το σύστημα των ισόβιων διοικητικών θέσεων και τιμητικών τίτλων. Το σύστημα είναι γνωστό για τον 10ο αιώνα χάρη σε μερικά κείμενα του *Περί της βασιλείου τάξεως*⁹⁹ και γνωρίζουμε πώς έμεινε αναλλοίωτο ως τον 11ο αιώνα,

96 *De cer.*, τόμ. I, 697. Πβ. *ἔδω* Λαίου, «Ἀνταλλαγές και εμπόριο, 7ος-12ος αἰ.», Β', 525-526.

97 Στη σακέλλη το 897, στο βεστιάριο από το 1001 κ.έ. (*Actes de Laura I*, ἀρ. 1, στ. 29, και *Actes d'Iviron I*, ἀρ. 12, στ. 29). 98 C. Morisson, «La découverte des trésors à l'époque byzantine. Théorie et pratique de l'événement», *TM* 8 (1981) 321-343. 99 *De cer.*, τόμ. I, 692-694.

τότε πέρασε βαθιά κρίση και καταργήθηκε. Διακρίνουμε δύο κύριους τρόπους λειτουργίας του συστήματος, ανάλογα με το αν προβλεπόταν ή όχι η καταβολή ρόγας από το κράτος.¹⁰⁰

Διοικητικές θέσεις χωρίς ρόγα. Ορισμένες ισόβιες διοικητικές θέσεις, κυρίως στις οικονομικές υπηρεσίες, μπορούσαν να αγοραστούν από τους ενδιαφερομένους έναντι ενός εξαιρετικά ύψηλου τιμήματος. Τον 10ο αιώνα το τίμημα της αγοράς μιᾶς θέσης νοταρίου ή χαρτουλαρίου σε ένα κωνσταντινουπολίτικο σέκρετο κυμαινόταν ανάμεσα στα 1.440 (νοτάριος του στρατιωτικού) και τα 4.680 χρυσά νομίσματα (χαρτουλάριος του γενικού).¹⁰¹ Οι θέσεις αυτές δεν είχαν κατά τα φαινόμενα μισθό, είχαν όμως ύψηλά εισοδήματα από δασίματα των πολιτών που χρησιμοποιούσαν τις υπηρεσίες των υπαλλήλων αυτών. Με άλλα λόγια, η υπηρεσία που παρείχαν οι υπάλληλοι αυτοί άποτελοῦσε μία ακόμη έμμεση φορολογία για τους πολίτες: το κράτος προεισέπραττε εν μέρει το προϊόν αυτής της φορολογίας, το οποίο κατόπιν χρησίμευε για τη συντήρηση και τον πλουτισμό των ίδιων των υπαλλήλων.

Θέσεις ή τίτλοι με ρόγα. Θέσεις που προϋποθέτουν ρόγα είναι κυρίως στην αυτοκρατορική γραμματεία (ἀσηκρητεία) ή στον βασιλικό κλήρο, και, βέβαια, οι τιμητικοί τίτλοι, ή τουλάχιστον όρισμένοι από αυτούς, που δήλωναν αρχικά έναν προσωπικό υπηρέτη του αυτοκράτορα, όπως ο *μανδάτωρ* (ἀγγελιαφόρος), ο *στράτωρ* (σταβλίτης), ο *σπαθάριος*, ο *σπαθαροκανιδάτος* και ο *πρωτοσπαθάριος* (σωματοφύλακες διαφόρων βαθμίδων), καθώς και οι αντίστοιχοι τίτλοι των ευνούχων. Οι τίτλοι αυτοί εξασφάλιζαν μιᾶ θέση στην ύψηλη κοινωνία και καθόριζαν το βαθμό οίκειότητας του ατόμου με τον αυτοκράτορα. Ο ύψηλότερος από αυτούς, ο τίτλος του πρωτοσπαθαρίου, εξασφάλιζε και συμμετοχή στη σύγκλητο. Ήσαν λοιπόν περιζήτητοι για την κοινωνική διάκριση που εξασφάλιζαν. Έπιπλέον, λόγω της προϊστορίας τους, εξασφάλιζαν για τον φέροντα και μισθό. Για να τους αποκτήσει όμως κανείς ήταν συχνά υποχρεωμένος να καταβάλει στο κράτος ένα πολύ σημαντικό ποσό, την τιμή του αξιώματος, το οποίο δεν έπιστρεφόταν ποτέ. Πρέπει βέβαια να υπογραμμιστεί πώς η αγορά του τίτλου δεν ήταν ελεύθερη και ότι έπρεπε να έγκριθε από τον αυτοκράτορα. Συνεπώς είναι πιο σωστό να μιλούμε για εκχώρηση τίτλων και αξιωμάτων έναντι ανταλλάγματος, και όχι για πώληση των αξιωμάτων αυτών. Έξάλλου, γνωρίζουμε πώς συχνά οι

μελετήθηκε σε βάθος στο P. Lemerle, «Roga et rente d'Etat aux Xe-XIe siècles», *REB* 25 (1967) 77-100. 100 Πβ. και τις γενικές παρατηρήσεις παραπάνω, 148-149. 101 Τον 10ο αιώνα μιᾶ θέση νοταρίου αγοράζόταν προς 20-55 λίτρες χρυσού (ανάλογα με την υπηρεσία στην οποία ήταν προσκολλημένος), μιᾶ θέση χαρτουλαρίου προς 20-65 λίτρες. Ύπρχαν όμως και θέσεις νοταρίων και χαρτουλαρίων που δεν αγοράζονταν. Πβ. *De cer.*, τόμ. I, 694.

αυτοκράτορες —κυρίως με την ευκαιρία της ανάρρησής τους ή κάποιας άλλης γιορτής ή για να ευχαριστήσουν έναν υπήκοό τους ή για να ανταμείψουν μια αξιοσημείωτη πράξη— παραχωρούσαν δωρεάν έναν τίτλο ή μια προαγωγή που συνεπαγόταν και μεγαλύτερο μισθό. Άλλα και τα χαρίσματα αυτά δεν μπορούσαν να σείσουν τα θεμέλια του συστήματος, που είχε κατασκευαστεί για να εξυπηρετεί την κρατική οικονομία.

Από καθαρά οικονομική άποψη, η επένδυση σε τίτλο, μολονότι συνεπαγόταν την εξασφάλιση μιας ετήσιας ρόγας εγγυημένης από το κράτος, δεν συνέφερε τον πολίτη για τους εξής λόγους:

- (α) Η ρόγα που εξασφαλιζόταν με μια τέτοια επένδυση είχε χαμηλή απόδοση —συνήθως γύρω στο 2,5–3,5% επί του κεφαλαίου, δηλαδή σημαντικά χαμηλότερη από τον συνήθη τόκο, που κυμαινόταν γύρω στο 6%. Μόνο σε μερικές περιπτώσεις υψηλότερων αξιωματούχων (πρωτοσπαθαρίων), που φυσικά ήταν και άτομα μεγαλύτερης ηλικίας, αφού είχαν περάσει από τα κατώτερα αξιώματα, μπορούσε να φτάσει ως το 5,55% ή και το 8,33%.
- (β) Το κεφάλαιο της επένδυσης δεν μπορούσε ποτέ να αποσυρθεί και συνεπώς χανόταν οριστικά για τον επενδυτή.
- (γ) Η ρόγα ήταν ισόβια και όχι κληρονομική· συνεπώς η απώλεια του κεφαλαίου και του εισοδήματος σε σύντομο χρόνο δεν ήταν απίθανη σε μια εποχή που οι διάφορες μολύνσεις και ασθένειες μείωναν δραστικά την προοπτική μακροβιότητας των ατόμων.

Είναι σαφές πώς για να λειτουργεί το σύστημα με επιτυχία έπαιζαν ρόλο άλλα κίνητρα. Για τις διοικητικές θέσεις, προφανώς υπήρχαν επιπλέον εισοδήματα —μπορούμε, λόγου χάρι, να υποθέσουμε πώς όσοι εργάζονταν στη γραμματεία του αυτοκράτορα είχαν και πολλά τυχερά. Για τους τιμητικούς τίτλους υπήρχαν βέβαια τα κοινωνικά κίνητρα, τόσο σπουδαία ώστε οι ματαιόδοξοι άνθρωποι παραμέριζαν τις καθαυτο οικονομικές σκέψεις. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος μάς περιγράφει πώς ένας πάμπλουτος κληρικός έδωσε στον Λέοντα ζ' εξήντα λίτρες χρυσού για να αποκτήσει τον τίτλο του πρωτοσπαθαρίου, που θα του απέδιδε μία λίτρα το χρόνο· πέθανε τον δεύτερο χρόνο, αφού πρόλαβε να εισπράξει μόνο δύο λίτρες ως ρόγα.¹⁰²

Το σύστημα ήταν τόσο προσοδοφόρο για το κράτος ώστε έγινε και απόπειρα να προσφερθούν κίνητρα καθαρά οικονομικά. Οι αξιωματούχοι που είχαν ήδη επενδύσει πολύ σημαντικά ποσά σε τίτλους με χαμηλή οικονομική απόδοση είχαν

¹⁰² *De adm. imp.*, κεφ. 50, στ. 236 κ.έ.

τη δυνατότητα να αγοράσουν επιπλέον ρόγα με ευνοϊκότερους οικονομικά όρους: κατά αναλογία της ρόγας αναβιβάζεσθαι και το τίμημα (έπτα νομίσματα ετήσιας ρόγας για κάθε λίτρα που επενδυόταν στο κράτος).¹⁰³ Το προσφερόμενο επιτόκιο για τη νέα αυτή επένδυση ήταν σημαντικά υψηλότερο: 9,72%, πολύ μεγαλύτερο δηλαδή από τον ελεύθερο τόκο. Για να μπορέσει όμως να αγοράσει κανείς ελεύθερα κάποια ρόγα με υψηλό επιτόκιο, έπρεπε προηγουμένως να έχει αγοράσει τίτλους, δηλαδή έπρεπε να έχει ήδη επενδύσει σημαντικά ποσά στο κράτος με χαμηλό επιτόκιο και να προσθέσει σε αυτά άλλα μεγάλα ποσά που θα του απέδιδαν ικανοποιητικά. Συνεπώς, αναγκαστικά η επένδυση έφτανε σε υπέρογκα ποσά, και παρέμενε το μειονέκτημα πώς η ρόγα ήταν για περιορισμένο χρόνο (ισόβια) ενώ το κεφάλαιο χανόταν για πάντα.

Το σύστημα λειτούργησε κανονικά ως τον 11ο αιώνα, και υποπτεύομαι πώς η διαχείριση ήταν επικεντρωμένη στο σέκρετο του είδικου, το οποίο πλήρωνε τις ρόγες της συγκλήτου.¹⁰⁴

Κρατικά έξοδα

Το κύριο μέρος των εξόδων του κράτους (ή ρόγα) καταβαλλόταν σε μετρητά, συνήθως σε χρυσό νόμισμα, αλλά και στίς άργυρες ή και χάλκινες υποδιαίρέσεις του.¹⁰⁵ Στα μετρητά προστίθενται ορισμένες συμπληρωματικές καταβολές σε είδος, κυρίως μεταξωτά υφάσματα, που έχουν γενικά αναγνωρισμένη μεγάλη αξία. Το βυζαντινό παλάτι διατηρεί το μονοπώλιο κατασκευής μεταξωτών υψηλής ποιότητας, και ιδιαίτερα όσων ήταν βαμμένα με πορφύρα, και τα μοιράζει με μεγάλη προσοχή και επιλεκτικότητα· όσο καλύτερη ή ποιότητα των μεταξωτών, τόσο υψηλότεροι οι αξιωματούχοι που δικαιούνται να τα πάρουν, ενώ οι χαμηλόβαθμοι αξιωματούχοι των οικονομικά υπανάπτυκτων ανατολικών επαρχιών αρκούνται σε φτηνά υφάσματα, τα οποία ο αυτοκράτορας προμηθεύεται από την ελεύθερη αγορά της Κωνσταντινούπολης. Με άλλα λόγια, το μετάξι λειτουργεί ως υποκατάστατο του νομίσματος (καμιά φορά μάλιστα αντικαθίσταται και από καταβολή σε χρῆμα). Όντας ανανεώσιμο αγαθό, προσδίδει μια κάποια εύλυγισία στην κρατική οικονομία· νομίζω όμως πώς η συνολική σημασία του για την οικονομία δεν ήταν πολύ μεγάλη, δεδομένου ότι για να διατηρηθεί ή μεγάλη ζήτηση δεν μπορούσε να κατασκευαστεί και να διανεμηθεί σε μεγάλες ποσότητες.

¹⁰³ *De cer.*, τόμ. I, 692. ¹⁰⁴ Lemerle, «Roga», 95–96. ¹⁰⁵ Πβ. N. Oikonomides, «Title and income at the Byzantine court», H. Maguire (επιμ.), *Byzantine Court Culture from 829 to 1204*, Washington, D.C. 1997, 199–215.

Οἱ λοιπὲς ἀνταμοιβὲς σὲ εἶδος ἦσαν περιορισμένες καὶ σχετικὰ ἀσήμαντες γιὰ τὸν κρατικὸ προϋπολογισμό, δεδομένου ὅτι στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τους ἦσαν παραφορολογικὲς ἐπιβαρύνσεις ποὺ οἱ ὑπῆκοοι τοῦ κράτους κατέβαλλαν ἀπευθείας στοὺς δικαιούχους χωρὶς παρέμβαση τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων, καὶ ἀκόμη λιγότερο τῆς κεντρικῆς διοίκησης. Ὅπως θὰ δοῦμε, μόνον ὅσοι ὑπηρετοῦσαν στὴν Κωνσταντινούπολη φαίνεται πὼς εἰσέπρατταν ἀπὸ τὸ κράτος κάτι σὲ εἶδος.

Τὸ κύριο κρατικὸ ἔξοδο εἶναι βέβαια οἱ μισθοί, μέσω τῶν ὁποίων τὸ νόμισμα διοχετεύεται πρὸς τὸ κοινό. Ὅλοι οἱ ὑψηλόβαθμοι ἀξιωματοῦχοι καὶ στρατιωτικοὶ διοικητές, οἱ περισσότεροι κάτοχοι τιμητικῶν τίτλων, πολλοὶ κρατικοὶ ὑπάλληλοι καὶ ὅλοι οἱ στρατιωτικοὶ ποὺ βρίσκονταν σὲ κάποια κινητοποίηση εἰσέπρατταν ἓναν ὑψηλότερο ἢ χαμηλότερο μισθὸ (ρόγα), τὸν ὁποῖο τοὺς διένειμε ὁ αὐτοκράτορας ἢ ὁ ἐκπρόσωπός του, συνήθως τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων καὶ τὴ Μεγάλῃ Ἑβδομάδῃ. Ἡ διανομὴ αὐτὴ ὑπογράμμιζε τὴν προσωπικὴ σχέση τοῦ μισθοδοτοῦμένου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε θεωροῦσε δικαίωμά του νὰ μεταβάλλει τὸ ποσὸ τῆς ρόγας ἂν παρουσιαζόταν κάποια ἀνάγκη ἢ μιὰ εἰδικὴ περίσταση.

Ὁ ἐπίσκοπος Κρεμόνας Λιουτπράνδος, ὁ ὁποῖος παρακολοῦθησε αὐτὴ τὴν διανομὴ τὴν Κυριακὴ τῶν Βαΐων τοῦ 950, ἀναφέρει πὼς ὁ μισθὸς ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χρυσὰ νομίσματα καὶ σκαραμάγγια (δηλαδὴ μεταξωτὰ ἐνδύματα) καὶ μαρτυρεῖ πὼς οἱ πῖο ὑψηλόβαθμοι ἀξιωματοῦχοι δυσκολεύονταν νὰ μεταφέρουν μόνον τοὺς τὸ ποσὸ ποὺ εἰσέπρατταν λόγω τοῦ βάρους. Ὁ δομέστικος τῶν σχολῶν καὶ ὁ δρουνγγάριος τοῦ πλοῖμου, δηλαδὴ οἱ ἀρχηγοὶ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου, χρειάστηκαν βοήθεια γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ σύρουν τὰ σακουλία μὲ τὸ μισθὸ τους. Οἱ μάγιστροι εἰσέπρατταν, ἀναφέρει, 24 λίτρες χρυσὰ νομίσματα, δηλαδὴ 1.728 νομίσματα, ποὺ ζύγιζαν 7,68 κιλά. Ὅσο οἱ μισθοδοτούμενοι κατέρχονταν στὴν ἱεραρχία, τόσο μειώνονταν τὰ ποσὰ τῶν μισθῶν.

Ἐχομε καὶ ἀπόλυτα ἀξιόπιστες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τῶν μισθῶν βυζαντινῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων. Ὅταν ὁ Κωνσταντῖνος Θ' Μονομάχος ἱδρυσε μὲ νόμο τὴ θέση τοῦ καθηγητῆ τῶν νομικῶν στὴν Κωνσταντινούπολη, τοῦ νομοφύλακος, ὅρισε καὶ τὰ εἰσοδήματά του: ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ αὐτοκράτορα θὰ ἔπαιρνε κάθε χρόνο μιὰ ρόγα 288 χρυσῶν νομισμάτων (τεσσάρων λιτρῶν), ἓνα μεταξωτὸ ὕφασμα (βλαττίον) καὶ ἓνα ἀκόμη συμβολικὸ δῶρο ἀξίας (βαῖον). Ἀπὸ τὸ κράτος θὰ ἔπαιρνε καὶ ὁρισμένα τρόφιμα γιὰ τὴ συντήρησή του, ἡ συνολικὴ ἀξία τῶν ὁποίων δὲν φαίνεται νὰ ἦταν σημαντικὴ.¹⁰⁶

¹⁰⁶ A. Salac, *Novella Constitutio saec. XI medii*, Πράγα 1954, 25· πβ. Oikonomides, «Title and

Αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο στοιχεῖο ἀφορᾷ ἓναν ὑψηλόβαθμο ἀξιωματοῦχο, χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερα ἔξοδα παραστάσεως. Ἄλλοι ὑπάλληλοι εἶχαν μεγαλύτερους μισθοὺς, ὅπως ὁ ὑπέρτιμος, ποὺ τὸ 1082 δικαιούνταν εἴκοσι λίτρες χρυσὰ νομίσματα (ποὺ εἶχαν ὅμως, στὸ μεταξὺ, χάσει τὰ δύο τρίτα τῆς πραγματικῆς τους ἀξίας), καὶ οἱ δικαστὲς ἐπὶ Ἀνδρόνικου Α', οἱ ὁποῖοι, γιὰ νὰ παραμένουν ὑπὲρ ἄνω κάθε ὑποψίας, εἰσέπρατταν σὲ ἀσημένιο νόμισμα τὸ ἀντίστοιχο τῶν 13–26 λιτρῶν χρυσοῦ.¹⁰⁷

Σὲ ἄλλῃ κλίμακα κυμαίνονταν οἱ μισθοὶ τῶν ἐπαρχιακῶν στρατιωτικῶν/πολιτικῶν διοικητῶν, τῶν στρατηγῶν, ποὺ μᾶς εἶναι γνωστοὶ ἀπὸ ἓναν κατάλογο τοῦ ἔτους 911/912.¹⁰⁸ Οἱ στρατηγοὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας εἰσέπρατταν 40–20 λίτρες τὸ χρόνο, οἱ τῶν ναυτικῶν θεμάτων 10 λίτρες, οἱ κλεισουργοὶ, ποὺ δὲν ἦσαν στρατηγοί, μόνο 5 λίτρες. Εἴκοσι λίτρες εἰσέπραττε καὶ ὁ στρατηγὸς τοῦ Ταρῶν τὸν 10ο αἰώνα.¹⁰⁹ Ὁ στρατηγὸς Μεσοποταμίας εἰσέπραττε ἀντὶ μισθοῦ τὸ κομμέριο τῆς περιοχῆς του, ἐνῶ ὁ στρατηγὸς Χαλδίας εἰσέπραττε τὸν μισθὸ του μισθό, καὶ τὸν ἄλλο μισθὸ ἀπὸ τὸ κομμέριο. Ἐπιπλέον, κανένας ἀπὸ τοὺς στρατηγοὺς τῶν δυτικῶν θεμάτων, ἀπὸ τὸν Στρυμόνα μέχρι τὴν Ἰταλία, δὲν εἶχε μισθὸ ἀλλὰ εἰσέπραττε συνήθειες ἀπὸ τὰ κάστρα τῆς ἐπαρχίας του.¹¹⁰ ὑποθέτουμε πὼς ἦσαν ποσὰ ἀνάλογα μὲ αὐτὰ τῶν συναδέλφων τους τῆς Ἀνατολῆς, μόνο ποὺ τὰ χρήματα αὐτὰ οὔτε ἔμπαιναν στὸ ταμεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης οὔτε ἔβγαιναν ἀπὸ αὐτό, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὰ κομμέρια τῆς Χαλδίας καὶ τῆς Μεσοποταμίας. Ἀκόμη καὶ στὸν τομέα τῆς δημόσιας διοίκησης, ποὺ φαίνεται νὰ βασίζεται κυρίως στὴ ρόγα, διαπιστώνουμε τὴν ὑπαρξὴ μηχανισμῶν ἄμεσης συλλογῆς εἰσοδημάτων τοῦ δημοσίου στὴν περιφέρεια καὶ τὴν ἰδιοποίησή τους ἀπὸ τοὺς κρατικοὺς ἀξιωματούχους ἀντὶ μισθοῦ. Εἶναι προφανὲς πὼς οἱ μηχανισμοὶ αὐτοί, πῖο εὐκαμπτοί, προσέδιδαν εὐλογισία στὸν δημοσιονομικὸ τομέα.

Οἱ μισθοὶ τῶν στρατηγῶν μπορεῖ νὰ φαίνονται μεγάλοι, συνεπάγονταν ὅμως καὶ σημαντικὰ ἔξοδα. Κάθε στρατηγὸς εἶχε νὰ χρηματοδοτῇ τὴν προσωπικὴ του φρουρὰ καὶ τὸ προσωπικὸ του διοικητικὸ προσωπικό, καθὼς καὶ τοὺς ὑπηρετὲς του καὶ τὴ συντήρησή τοῦ παλατιοῦ του. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ρόγα ἐνὸς στρατηγοῦ ἦταν οὐσιαστικὰ ἓνας ἐτήσιος προϋπολογισμὸς ποὺ συμπεριλάμβανε τὴν ἀμοιβή τοῦ στρατηγοῦ. Στὸ μισθὸ αὐτὸν θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ τὰ

income». Γιὰ ἄλλους χαμηλότερους ἀξιωματούχους τοῦ 10ου αἰ. γνωρίζουμε πὼς τοὺς παραχωροῦνταν, γιὰ τὴ συντήρησή τους, περὶ τὰ εἴκοσι πέντε κιλὰ σιτάρη τὸ μῆνα (JGR, τόμ. Α', 227). ¹⁰⁷ JGR, τόμ. Α', 369· Νικ. Χωνιάτης, 330. ¹⁰⁸ De cer., τόμ. I, 696–697. ¹⁰⁹ De adm. imp., κεφ. 43, στ. 68–69. ¹¹⁰ Βλ. παραπάνω, 174–175.

διάφορα «τυχερά» που ο στρατηγός μπορούσε να αποσπάσει άπευθείας από τους κατοίκους του θέματός του. Αυτά όμως, μολονότι μπορεί να αποτελούσαν σημαντικό έσοδο για τον ίδιο και τους ανθρώπους του, δεν εμφανίζονται πουθενά στα βιβλία της επίσημης κρατικής οικονομίας.

Οί μισθοί των στρατηγών που ο αυτοκράτορας πλήρωνε αυτοπροσώπως κάθε χρόνο ανέρχονταν σε 26.640 χρυσά νομίσματα, και αποτελούσαν ύπολογισμο μέρος των μόνιμων κρατικών εξόδων δεδομένου ότι κάλυπταν τα έξοδα των μισών διοικητών των επαρχιών και του άμεσου προσωπικού τους. Την ίδια περίπου εποχή, σύμφωνα με το *Κλητορολόγιον* του Φιλόθεου (που γράφτηκε το 899) υπήρχαν συνολικά εξήντα άνώτατοι κρατικοί υπάλληλοι επικεφαλής μεγάλων υπηρεσιών, από τους οποίους μόνον είκοσι πέντε ήταν στρατηγοί. "Αν ύπολογίσουμε πώς οί μη στρατηγοί, που υπηρετούσαν όλοι στην Κωνσταντινούπολη, πληρώνονταν με ρόγα (πράγμα που είναι πιθανό), ότι οί πιό πολλοί από αυτούς δεν είχαν να συντηρήσουν ιδιωτική «αύλη» (έκτός βέβαια από τους στρατιωτικούς) και συνεπώς ότι το επίπεδο του μισθού τους θα πρέπει να ήταν λίγο πολύ ίδιο με του νομοφύλακα, μπορούμε να υποθέσουμε πώς το σύνολο των μισθών των εξήντα κορυφαίων υπαλλήλων και αξιωματικών της αυτοκρατορίας δεν ξεπερνούσε τα 60.000-80.000 χρυσά νομίσματα το χρόνο (δηλαδή γύρω στα 300-350 κιλά χρυσού). Στο ποσό αυτό θα πρέπει να προστεθούν και οί μισθοί των τιμητικών τίτλων, που ήταν αναμφίβολα σημαντικά πολυαριθμότεροι, αλλά και κατά μέσο όρο χαμηλότεροι. Μπορούμε λοιπόν να φανταστούμε τον αυτοκράτορα και τους βοηθούς του να μοιράζουν κάθε χρόνο, την Κυριακή των Βαΐων και τη Μεγάλη Εβδομάδα, έναν περίπου τόνο χρυσού στην αίθουσα των Δεκαεννέα Άκκουβίτων.

"Εως εδώ πρόκειται για τους μισθούς της ύψηλης κοινωνίας. "Όσο κατεβαίνουμε την κλίμακα των κοινωνικών βαθμίδων, οί μισθοί ήταν άσφαλώς χαμηλότεροι αλλά ο αριθμός των μισθοδοτούμενων πολλαπλασιώς μεγαλύτερος· συνεπώς πρόκειται για ποσά πολύ μεγαλύτερα. Δεν γνωρίζουμε τί κόστιζε ο στρατός ενός θέματος σε καιρό ειρήνης. Οί στρατιώτες πιθανώς δεν έπαιρναν τίποτε, διότι ή συντήρησή τους εξασφαλιζόταν από τα δικά τους στρατιωτικά κτήματα και πληρώνονταν μόνον όταν κινητοποιούνταν, μιá φορά στα τέσσερα χρόνια.¹¹¹ Οί αξιωματικοί και οί υπαξιωματικοί τους όμως, που ήταν μόνιμοι, κάτι θα έπαιρναν. Για τον πρώιμο 9ο αιώνα γνωρίζουμε πώς ή ρόγα του όλου θέματος των Άρμενιων, την οποία άρπαζαν οί Άραβες στη διάρκεια μιáς επιδρομής, ανερχόταν σε 1.300 λίτρες χρυσού (93.600 νομίσματα), ενώ ή ρόγα που άρπαζαν

¹¹¹ Αυτό μαρτυρείται σε ένα κείμενο του *De cer.*, τόμ. I, 493-494. Προσπάθησα να το έρμηνεύσω στο *Oikonomides, «Middle-Byzantine provincial recruits»*, 121-130.

οί Βούλγαροι στον Στρυμόνα (προφανώς του θέματος Μακεδονίας) ανερχόταν σε 1.100 λίτρες (79.200 νομίσματα).¹¹² Οί δύο αριθμοί, που περιγράφουν τί εισέπραττε ένα θέμα σε περίπτωση κινητοποίησής του, έχουν διαφορετική προέλευση και είναι συγκρίσιμοι, συνεπώς φαίνονται αξιόπιστοι. Το ύψος τους δεν πρέπει να εκπλήσσει, γιατί είναι αλήθεια πώς στις άρχες του 9ου αιώνα τα θέματα ήταν ακόμη πολύ μεγάλα και αντιστοιχοϋσαν σε τέσσερα θέματα των άρχων του 10ου αιώνα. "Αν λάβει κανείς υπόψη ότι στα ποσά αυτά περιλαμβάνονταν και οί μισθοί όλων των αξιωματικών και υπαξιωματικών, μπορεί να συμπεράνει πώς ακόμη και ή άπλή κινητοποίηση ενός θέματος ήταν μιá εξαιρετικά πολυέξοδη επιχείρηση.

"Αλλα σημαντικά ποσά άφορούσαν τους μισθούς των μόνιμων στρατιωτικών της πρωτεύουσας, εκείνων που υπηρετούσαν στην αυτοκρατορική σωματοφυλακή (*έταιρείαι*) και στα επίλεκτα τάγματα της αυτοκρατορικής φρουράς (μόνο τέσσερα στις άρχες του 10ου αιώνα: *σχολαί*, *εξκούβιτοι*, *αριθμός*, *ικανάτοι*· άργότερα θα προστεθούν, μεταξύ άλλων, και οί *στρατηλάται*, οί *σατράπαι*, οί *εθνάρχαι*). Πρόκειται για μερικές χιλιάδες άνδρες, βαριά όπλισμένους, για τους όποιους γνωρίζουμε πώς σε περίπτωση έκστρατείας πληρώνονταν πέντε έως δέκα φορές περισσότερο από ό,τι οί στρατιώτες των θεμάτων.¹¹³ Συνεπώς και ή ρόγα τους θα ήταν καλή και θα άποτελούσε μιá μεγάλη επιβάρυνση για το κρατικό ταμείο.

Δεν έχουμε κανένα στοιχείο για να εκτιμήσουμε τη σημασία των μισθών που καταβάλλονταν στους πολιτικούς υπαλλήλους, υποθέτουμε όμως πώς δεν θα ήταν πολύ μεγάλη, δεδομένου ότι πολλοί από αυτούς άμείβονταν —συνολικά ή εν μέρει, πάντως πλουσιοπάροχα¹¹⁴— από τους πολίτες που χρησιμοποιούσαν τις υπηρεσίες τους. Πρόκειται για τα ύποχρεωτικά δασίματα σε χρήμα ή/και σε είδος, συχνά ανάλογα προς το ποσό της ύπό εξέταση ύπόθεσης· τα δασίματα αυτά έδιναν πολλές φορές άφορμή για ύπερβολές, τις όποιες το κράτος επανειλημμένα προσπάθησε να περιστείλει.

Οί πληροφορίες που έχουμε ως προς την καταβολή της ρόγας δείχνουν πώς γινόταν μιá φορά το χρόνο, παρά τη δυσκαμψία που αυτό δημιουργούσε και τη μακροχρόνια άκινήσία στην όποία καταδίκιζε σημαντικές ποσότητες χρυσών

¹¹² Θεοφάνης, 482, 489. ¹¹³ Πβ. *De cer.*, τόμ. I, 668-669: ή ρόγα των ταγμάτων (αξιωματικών και στρατιωτών) που έλαβαν μέρος στην έκστρατεία κατά της Κρήτης ήταν, κατά μέσον όρο και κατά κεφαλήν, 25,03 νομίσματα (Θράκη) ή 25,07 νομίσματα (Μακεδονία) ή 29,89 νομίσματα (*εξκούβιτοι* και *ικανάτοι*). "Αντίθετα, οί πεζοί αξιωματικοί και στρατιώτες του θέματος του Χαρπεζικίου πήραν, για την ίδια έκστρατεία, 2,53 νομίσματα κατά μέσον όρο. Οί άνδρες του ναυτικού θέματος Σάμου πήραν κατά μέσον όρο 6,24 νομίσματα κατά κεφαλήν. ¹¹⁴ Πβ. παραπάνω, 187.

νομισμάτων. "Οτι οί πληρωμές τῆς ρόγας γίνονταν μία φορά γιὰ ὅλο τὸ χρόνο εἶναι βέβαιο ὡς πρὸς τοὺς ὑψηλόβαθμους ἀξιωματούχους καὶ τιτλοῦχους, γιὰ τοὺς ὁποίους ἡ εἰσπραξὴ τῶν χρημάτων ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ ἴδιου τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τοῦ βοηθοῦ του εἶχε μεγάλη συμβολικὴ σημασία καὶ δημιουργοῦσε προσωπικούς δεσμούς μετὰ τὴν ἐξουσία. "Απαξ καταβαλλόταν καὶ ἡ ρόγα τῶν θεμάτων τὶς χρονιές ἐκεῖνες ποὺ καλοῦνταν στὰ ὅπλα καὶ περνοῦσαν ἀπὸ τὴν ἐπιθεώρηση, ποὺ λεγόταν *ἀδνούμιον*, δηλαδὴ συγκέντρωση γιὰ πληρωμὴ. Εὐλόγη ὅμως φαίνεται ἡ ὑπόθεση — ἀλλὰ μόνον ἡ ὑπόθεση — πὼς ἡ ρόγα τῶν μόνιμων μισθοφόρων μπορεῖ νὰ καταβαλλόταν μετὰ δόσεις, ἴσως μηνιαῖες. Αὐτὸ ποὺ γνωρίζουμε μετὰ βεβαιότητά εἶναι πὼς οἱ ἄνδρες ποὺ ἐπιστρατεύονταν εὐκαιριακά, γιὰ μιὰ ἐκστρατεία, καὶ συνεπῶς δὲν παρουσίαζαν ἐχέγγυα πειθαρχίας, πληρώνονταν μετὰ τὸ μῆνα,¹¹⁵ ἀλλὰ αὐτὸ προφανῶς γινόταν γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ παραμονὴ τους στὰ ὅπλα γιὰ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς ἐκστρατείας.

Ὡς πρὸς τοὺς στρατιωτικούς, κυρίως, πρέπει νὰ σημειώσουμε ἀκόμη ἓνα ἔξοδο, γνωστὸ μετὰ τὴν ὀνομασία *φιλοτιμίαι*: πρόκειται γιὰ τὶς τελετουργικὲς διανομὲς χρημάτων ἢ/καὶ μεταξωτῶν ὑφασμάτων ποὺ πραγματοποιοῦσε ὁ αὐτοκράτορας γιὰ νὰ δώσει ἐπιπλέον κίνητρα στοὺς ἀνθρώπους ἐνόψει μιᾶς ἐκστρατείας ἢ γιὰ νὰ ἀνταμείψει μιὰ διακεκριμένη πράξη.¹¹⁶ Οἱ διανομὲς αὐτές, μολονότι ἀναμφίβολα μειωμένης οἰκονομικῆς σημασίας δεδομένου ὅτι ἀφοροῦσαν κυρίως τοὺς βαθμούς, πραγματοποιοῦνταν τακτικά, ἄλλοτε ἐδῶ καὶ ἄλλοτε ἐκεῖ, καὶ συνεπῶς ἀποτελοῦσαν ἓνα τακτικὸ ἔξοδο γιὰ τὸ κράτος.

"Ἐνα ἄλλο «ἐκτακτο» ἔξοδο, ποὺ γινόταν τακτικὸ ἐπειδὴ ἐπαναλαμβανόταν σὲ διάφορα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι τὰ διάφορα τελετουργικά δῶρα τοῦ αὐτοκράτορα ποὺ λέγονταν *ἀποκόμβια* καὶ δίνονταν σὲ ομάδες ἀξιωματῶν μετὰ διάφορες εὐκαιρίες, ὅπως οἱ γιορτὲς τῶν Βρουμαλίων (κατὰ τὸ χειμερινὸ ἡλιοστάσιο). Σύμφωνα μετὰ προϋπάρχοντες πίνακες καὶ μετὰ βάση τί ἔπαιρνε ὁ ἐπικεφαλῆς τοῦ καταλόγου, ὁ κάθε δικαιούχος εἰσέπραττε ἓνα ποσὸ ἀνάλογο πρὸς τὸ βαθμὸ του.¹¹⁷ Τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ ἀποκόμβια αὐτὰ τὸ κατέθετε ὁ αὐτοκράτορας στὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ, γιὰ τὸν πατριάρχη καὶ τὸν κλῆρο τῆς Ἀγίας Σοφίας.

"Ἄλλες σημαντικὲς χρηματοδοτήσεις ποὺ ὑπηρετοῦσαν τὴν αὐτοκρατορικὴ προπαγάνδα πῆγαιναν σὲ φιλανθρωπικά ἢ πνευματικά ἱδρύματα, σὲ δημόσια κτίρια ἢ σὲ δημόσια ἔργα, συμπεριλαμβανομένων τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων. Αὐτὲς οἱ κρατικὲς ἐπιχορηγήσεις μνημονεύονται συχνὰ στὶς κτιτορικὲς ἐπιγρα-

115 Π.χ. οἱ Μαρδαῖτες τῆς Δύσης. *De cer.*, τόμ. I, 668. 116 Βλ., π.χ., στὸ ἴδιο, τόμ. I, 471, 485-486. 117 Πβ. Oikonomidēs, «Listes de préséance», 225-231.

φές ὡς μνημεῖα ἐς αἰὲ τῆς αὐτοκρατορικῆς γενναιοδωρίας. Λίγα ὅμως εἶναι γνωστὰ σχετικὰ μετὰ τὸ πραγματικὸ τους κόστος γιὰ τὸ κρατικὸ ταμεῖο. "Ἄλλωστε, ἂν ἐξαιρέσει κανεὶς τὶς ἄμεσες δωρεὲς σὲ χρῆμα, τὰ *σολέμνια* (δωρεὲς μεγαλοπρεπειᾶς) καὶ τὰ *λογίσματα* (ἡ ἐκχώρηση φορολογικοῦ εἰσοδήματος πρὸς ἰδιῶτες, τὸ ὁποῖο εἴτε δὲν εἰσπράττεται ἀπὸ τὰ δικά τους κτήματα εἴτε τοὺς καταβάλλεται σὲ μετρητὰ ἀπὸ τὸν φοροεισπράκτορα τῆς περιοχῆς), οἱ περισσότερες χρηματοδοτήσεις αὐτῆς τῆς κατηγορίας ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δωρεὲς ἀκινήτων καὶ ἀπὸ ἐπιμέρους φορολογικὲς ἀπαλλαγές, ποὺ ἐπέτρεπαν στοὺς δικαιούχους νὰ ἀποκτήσουν δικό τους εἰσόδημα ἐκμεταλλευόμενοι γαῖες καὶ συνεισφέροντας κάτι στὴν κρατικὴ οἰκονομία. "Ὅσο γιὰ τὰ δημόσια ἔργα, ἓνα μέρος τουλάχιστον τῆς χρηματοδότησής τους ἐξασφαλιζόταν ἐπιτόπου, μετὰ ἀγγραφεῖς καὶ ἔκτακτες συνδασίες τῶν γειτονικῶν πληθυσμῶν, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ μειώνεται (ἂν ὅχι νὰ μηδενίζεται) τὸ ἔξοδο γιὰ τὸν κεντρικὸ κρατικὸ προϋπολογισμό. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, βέβαια, τὰ ἔξοδα ἦσαν ἐντυπωσιακά, καὶ οἱ ἱστορικοὶ κατηγοροῦν αὐτοκράτορες ποὺ ξόδεψαν ὑπερβολικὰ ποσὰ γιὰ τὰ ἱδρύματά τους. Τὸ πιὸ χτυπητὸ τέτοιο παράδειγμα εἶναι ἡ οἰκοδόμησις τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Τροπαιοφόρου στὰ Μάγγανα ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Μονομάχο. Πάντως, δὲν ὑπάρχει τρόπος νὰ ἐκτιμήσουμε μετὰ οἰαδήποτε προσέγγιση τὸ πραγματικὸ κόστος αὐτῶν τῶν ἔξοδων.

Υπῆρχαν ἄλλες μεγάλες δαπάνες ποὺ ἐμφανίζονται ὡς ἔκτακτες χωρὶς νὰ εἶναι. "Ἐνα παράδειγμα εἶναι οἱ δαπάνες μιᾶς στρατιωτικῆς ἐκστρατείας. Σῶζονται, περιέργως, οἱ λεπτομερεῖς λογαριασμοὶ δύο ἐκστρατειῶν ἐναντίον τῆς Κρήτης ποὺ πραγματοποιήθηκαν τὸ 911 καὶ τὸ 949.¹¹⁸ Στὴν πρώτη ἔλαβαν μέρος 28.300 ναυτικοὶ καὶ 6.037 ἵππεις καὶ πεζοί. Μολονότι χρησιμοποιήθηκαν ἤδη ὑπάρχοντα πλοῖα καὶ οἱ ἄνδρες πληρώθηκαν μόνον γιὰ τὴν κινητοποίησή τους, ἡ ὅλη ἐπιχείρησις κόστισε 234.732 χρυσὰ νομίσματα (δηλαδὴ περισσότερο ἀπὸ ἓναν τόνο χρυσοῦ). Ἡ ἐκστρατεία τοῦ 949, λιγότερο φιλόδοξη, κόστισε μόνον 127.122 νομίσματα. Καὶ γιὰ τὶς δύο εἶχαν ἐπίσης συλλεγεῖ συνδασίες σὲ εἶδος ἀπὸ ὀρισμένες ἐπαρχίες, ποὺ κάλυψαν κάποιες ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τῶν ἐκστρατευτικῶν σωμάτων (τρόφιμα, τεχνικὸς ἐξοπλισμός, βοηθητικὰ ἄλογα) καὶ δὲν ἔχουν συμπεριληφθεῖ στοὺς παραπάνω λογαριασμούς. Οἱ δαπάνες αὐτῶν τῶν ἐκστρατειῶν προκαλοῦν ἀκόμη μεγαλύτερη ἐντύπωση ὅταν ἀναλογιστοῦμε πὼς καὶ οἱ δύο ἀπέτυχαν οἰκτρά.

Οἱ ἐκστρατείες αὐτές, καθότι ὑπερπόντιες, εἶχαν πιθανῶς αὐξημένο προϋπολογισμό ἐπειδὴ ἀπαιτοῦσαν τὴ συμμετοχὴ τοῦ στόλου. Ἀλλὰ βέβαια δὲν ἦσαν οἱ

118 *De cer.*, τόμ. I, 651-678.

μόνες που πραγματοποιήθηκαν κατά τα έτη 911 και 949, ούτε μπορούμε να φανταστούμε πώς τις άλλες χρονιές ο στόλος έμεινε τελείως άπρακτος. Είναι πιθανό πώς κάθε χρόνο γινόταν μία μεγάλη στρατιωτική κινητοποίηση και μερικές μικρότερες, τοπικού χαρακτήρα, άμυντικές ή επιθετικές. Συνεπώς τα έξοδα των κινητοποιήσεων αυτών, που φαίνονται τόσο σημαντικά, δεν θα πρέπει να θεωρηθούν έκτακτα.

Στην κατηγορία των σχετικά τακτικών κρατικών δαπανών πρέπει να συμπεριληφθούν οι πληρωμές που γίνονταν στο έξωτερικό όταν η αυτοκρατορία επιθυμούσε να εξαγοράσει την ειρήνη από κάποιον άπειλητικό γείτονα ή να επιτύχει τη στρατιωτική ή διπλωματική συνεργασία για να αντιμετωπίσει έναν αντίπαλο. Οι πληρωμές αυτές συχνά κατακρίθηκαν ως δείγματα αδυναμίας που συνέβαλαν στην περαιτέρω εξασθένηση του κράτους. Θα πρέπει όμως να μελετηθούν και από την καθαρά οικονομική τους άποψη, τη σχέση δηλαδή κόστους / ωφέλειας.

Γνωρίζουμε λίγους αξιόπιστους αριθμούς, δεδομένου ότι οι αριθμοί αυτοί δεν δημοσιεύονταν πουθενά και ότι οι χρονογράφοι γενικώς ρέπουν προς την υπερβολή. Κάποια ποσά, όμως, φαίνονται αναντίρρητα. Όταν ο Θεοφάνης περιγράφει τη μεγάλη ταπείνωση του αυτοκράτορα Νικηφόρου από τον χαλίφη Χαρούν-άλ-Ρασίντ (805), αναφέρει πώς ο βυζαντινός αυτοκράτορας (τον οποίο αντιπαθούσε βαθύτατα) ανέλαβε να πληρώνει κάθε χρόνο στον χαλίφη 30.000 χρυσά νομίσματα για το κράτος, συν τρία νομίσματα για τον προσωπικό του κεφαλικό φόρο και άλλα τρία για το φόρο του γιου του Σταυρακίου.¹¹⁹ Είναι προφανές ότι με τη συμφωνία αυτή οι Βυζαντινοί εξαναγκάστηκαν να αποδεχτούν μια δημόσια ταπείνωση πολύ οδυνηρότερη από κάθε οικονομική ζημιά. Η συγκεκριμένη ζημιά όμως δεν ήταν και τόσο τρομερή, αν σκεφτεί κανείς ότι μια μεγάλη έκστρατεία έναντι του χαλιφάτου (με λίγες, την εποχή εκείνη, πιθανότητες επιτυχίας) θα είχε πολλαπλάσιο κόστος.

Για τον 10ο αιώνα γνωρίζουμε τί επακριβώς πληρώθηκε ένας ιταλός άρχοντας για να πεισθεί να καταστείλει με τις δικές του δυνάμεις μια εξέγερση κατά των Βυζαντινών και να παραδώσει στον στρατηγό Λογγοβαρδίας τα επαναστατημένα έδάφη: 7.200 χρυσά νομίσματα και κάμποσα μεταξωτά ύφασματα και πολύτιμα σκεύη για τον ίδιο, καθώς και μερικά ακόμη για τους επισκόπους και τους φεοδάρχες του.¹²⁰ Μια υπερπόντια έκστρατεία στην Ιταλία, ακόμη και μικρή, θα είχε στοιχίσει πολύ περισσότερο. Τα παραδείγματα αυτά δεν είναι μοναδικά.

119 Θεοφάνης, 482. 120 *De cer.*, τόμ. I, 661-662.

Κρατικά αποθέματα χρυσού

Θεωρώ πώς είναι αδύνατο, με τα στοιχεία που διαθέτουμε, να εκτιμήσουμε τον προϋπολογισμό του Βυζαντίου, ακόμη και κατά προσέγγιση. Οι προσπάθειες που έγιναν προς την κατεύθυνση αυτή βασίζονται σε πηγές, κυρίως άραβικές, με αμφίβολη αξιοπιστία, που έρχονται σε ευθεία αντίφαση με πολύ πιο αξιόπιστες βυζαντινές πηγές. Επιπλέον, χρειάζονται πάρα πολλές αυθαίρετες υποθέσεις και αφαιρέσεις για να καταλήξει κανείς σε συμπεράσματα τα οποία, κι όταν ακόμη φαίνονται «λογικά», είναι ουσιαστικά το προϊόν της θέλησης του σημερινού συγγραφέα και διαφόρων σχηματισμών και όμοιομορφιών, τις οποίες επιβάλλει στο μεσαιωνικό παρελθόν και οι οποίες είναι τελείως άσχετες προς τα πραγματικά δεδομένα των πηγών.¹²¹

Οι μόνοι γενικοί αριθμοί που έχουμε σχετικά με το μέγεθος της κρατικής οικονομίας του Βυζαντίου σχετίζονται με το απόθεμα χρυσού που ο ένας ή ο άλλος αυτοκράτορας άφησε κατά το θάνατό του — και σύμφωνα με το οποίο κρίθηκε ως επιτυχημένος ή όχι. Βέβαια πολλά κείμενα μιλούν για τον άμύθητο πλούτο του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου. Άλλα όμως μάς περιγράφουν πώς ο αυτοκράτορας βρέθηκε υποχρεωμένος να λιώσει πολύτιμα σκεύη και κοσμήματα του παλατιού¹²² ή και των εκκλησιών και να τα μετατρέψει σε νόμισμα για να πληρώσει μισθούς ή για να αντιμετωπίσει μια επείγουσα άμυντική ανάγκη αν σκεφτεί κανείς τις συνέπειες τέτοιων ενεργειών για το ήθικόν των υπηκόων και τις αντιδράσεις που μπορούσαν να προκαλέσουν (και προκάλεσαν) ιδιαίτερα όταν επρόκειτο για εκκλησιαστική περιουσία,¹²³ θα πρέπει να πιστέψει πώς το αυτοκρατορικό ταμείο ήταν τότε άδειο ή σχεδόν άδειο.

Αυτού του είδους τα έπεισδία έχουν όμως και μια ακόμη σημασία. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, σε μια μεσαιωνική οικονομία, η άφιέρωση από τον αυτοκράτορα πολύτιμων σκευών σε εκκλησίες, ή διακόσμηση αίθουσών του παλατιού με πολυτελή αντικείμενα, ή κατασκευή πολλαπλών θρόνων και στεμμάτων

121 Treadgold, *State Finances*. 122 Αυτό λέγεται πώς έκανε λίγο πριν από το 867 ο Μιχαήλ Γ', ο οποίος είχε διασπαθίσει τον πλούτο της αυτοκρατορίας (Συνεχιστές του Θεοφάνη, 173). Άλλα ή πληροφορία είναι αμφισβητήσιμη δεδομένου ότι προέρχεται από ιστοριογράφους που συνεχώς κατακρίνουν τον Μιχαήλ Γ' για να επαινέσουν και να δικαιολογήσουν τον διάδοχό του (και δολοφόνο του) Βασίλειο Α'. 123 Οι γνωστότερες δημεύσεις εκκλησιαστικών κινητών σκευών είναι του αυτοκράτορα Έρακλείου το 622 (Θεοφάνης, 302-303), του Μιχαήλ Ζ' στα χρόνια 1071-1079 (Άτταλειάτης, *Ιστορία*, 260) και κυρίως του Άλεξίου Κομνηνού το 1082, που προκάλεσε και το σχίσμα του Λέοντος Χαλκηδόνος.

των και σκήπτρων, πέρα από την προπαγάνδα της εξουσίας, αντιπροσώπευαν και ένα είδος αποταμίευσης για ώρα ανάγκης.

Έχουμε μερικούς αριθμούς. Μολονότι δεν γνωρίζουμε πόσο μπορούμε να τους εμπιστευτούμε, θα τους συζητήσουμε δεδομένου ότι αντικατοπτρίζουν αυτό που οι Βυζαντινοί πίστευαν για τα χρηματικά αποθέματα του κράτους. Μαθαίνουμε, για παράδειγμα, πως ο αυτοκράτορας Θεόφιλος πεθαίνοντας το 842 άφησε 6.984.000 χρυσά νομίσματα (97.000 λίτρες) στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο του Φύλακος, και ότι η χήρα του Θεοδώρα, στη διάρκεια της αντιβασιλείας της, που έληξε το 856, προσέθεσε σε αυτά άλλες 3.000 λίτρες, με αποτέλεσμα να αφήσει 7.200.000 χρυσά νομίσματα στον γιό της Μιχαήλ Γ'.¹²⁴ Μαρτυρείται όμως και ένας άλλος αριθμός, τελείως διαφορετικός, για το χρηματικό απόθεμα κατά το έτος 856: 7.848.000 χρυσά νομίσματα ή 109.000 λίτρες χρυσού,¹²⁵ που σημαίνει πως η Θεοδώρα είχε προσθέσει στο αρχικό ποσό 12.000 λίτρες (ή 864.000 χρυσά νομίσματα). Δεν γνωρίζουμε ποιο από τα δύο ποσά είναι πλησιέστερο στην πραγματικότητα. Σε μια περίοδο δεκαεσσάρων ετών, η πρώτη έκδοχή προϋποθέτει κατά μέσον όρο ετήσια αύξηση της αυτοκρατορικής αποταμίευσης κατά 3,24%, ενώ η δεύτερη κατά 8,83%. Και τα δύο είναι πιθανά. Δεν είναι δυνατόν όμως να πούμε αν η αύξηση αυτή της αποταμίευσης αντικατόπτριζε αντίστοιχη ανάπτυξη της εν γένει οικονομίας. Πάντως, αριθμοί όπως αυτοί δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν δείγμα μιας υγιούς κρατικής οικονομίας.

Λέγεται ότι τα αποθέματα αυτά εξανέμιστηκαν επί Μιχαήλ Γ' και ότι το 867 ο Βασίλειος Α' βρήκε μόνο 300 λίτρες, δηλαδή 21.600 χρυσά νομίσματα, και αναγκάστηκε να μετατρέψει σε νόμισμα τα κοσμήματα του παλατιού για να πληρωθούν οι μισθοί· οι κατηγορίες όμως αυτές κατά του Μιχαήλ Γ', όπως σημειώθηκε ήδη, είναι εξαιρετικά αναξιόπιστες.¹²⁶

Αντίστοιχες πληροφορίες ξαναβρίσκουμε σχεδόν δύο αιώνες αργότερα. Λέγεται ότι ο Βασίλειος Β' άφησε, όταν πέθανε το 1025, 200.000 λίτρες χρυσού στο αυτοκρατορικό ταμείο, δηλαδή περί τα 14.400.000 χρυσά νομίσματα.¹²⁷ Σύμφωνα

124 Συνεχιστής του Θεοφάνη, 253. Πβ. *édw* Morisson, «Νόμισμα», Γ', 86 κ.έ. 125 Συνεχιστής του Θεοφάνη, 172· Γενέσιος 4.11. Πρέπει να σημειωθεί πως κατά τους υπολογισμούς του ό Τρένγκολντ παρερμήνευσε τη φράση των πηγών, θεωρώντας εσφαλμένα πως έμεναν 1.900 κεντηάρια και όχι 1.090 (όπως γράφουν οι πηγές)· υπολόγισε έτσι ότι ό θησαυρός που άφησε ή Θεοδώρα ανερχόταν στο τεράστιο ποσό των 13.680.000 χρυσών νομισμάτων — ποσό τό όποιο θεώρησε πιο αξιόπιστο και πάνω στο όποιο βάσισε όλους τους περαιτέρω λογαριασμούς του (Treadgold, *State Finances*). Τά λάθη που μπορούν να προκύψουν από τέτοιες παραναγνώσεις είναι προφανή. 126 Συνεχιστής του Θεοφάνη, 173, πβ. σημ. 122 παραπάνω. 127 Ψελλός, *Χρονογραφία*, τόμ. Ι, 19· Ζωναράς, τόμ. ΙΙΙ, 561-562.

115. 'Ο άγιος Γρηγόριος και ό 'Ιουλιανός ό 'Εξιστάτης. "Άγιον" Όρος, μονή Παντελεήμονος, κώδ. 6, φ. 77' (12ου αϊ.). [Οί θησαυροί του 'Αγίου Όρους. Είκοσιενα γραμμένα χειρόγραφα, τόμ. Β', 'Αθήνα 1975, εικ. 304.]

μέ τον Ψελλό, επρόκειτο πρωτίστως για λεία πολέμου που συνέλεξε στις εκστρατείες του, ιδίως στην Ανατολή (γνωρίζουμε πώς στο λιγότερο εκχρηματισμένο βουλγαρικό κράτος, το θησαυροφυλάκιο του τσάρου δεν ξεπερνούσε σε αξία τα 720.000 χρυσά νομίσματα, τα όποια άλλωστε μοιράστηκαν όλα ως ρόγα του βυζαντινού στρατού),¹²⁸ αλλά και από δημεύσεις περιουσιών διαφόρων ευγενών, κυρίως όσων είχαν επαναστατήσει έναντίον του. Η αποταμίευση ενός τόσο μεγάλου ποσού εκπλήσσει για έναν αυτοκράτορα που διεξήγε συνεχείς εκστρατείες, και δεν μπορεί να ερμηνευτεί παρά μόνο ως αποτέλεσμα σκληρών οικονομικών και μείωσης των εξόδων του κράτους σε όλους τους τομείς πλην των στρατιωτικών δαπανών. Πρέπει επίσης να προστεθεί εδώ πώς ο Βασίλειος Β' δεν επέμεινε στην αυστηρή συλλογή των φόρων από τους μικροϊδιοκτήτες της αυτοκρατορίας.

Τέλος, στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα αναφέρονται και άλλες περιπτώσεις μεγάλων αποταμιεύσεων. Για τον πατριάρχη 'Αλέξιο Σπουδίτη λέγεται πώς πεθαίνοντας το 1043 άφησε ένα θησαυρό 2.500 λιτρών (180.000 χρυσών νομισμάτων), ενώ το 1038 ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Θεοφάνης είχε αποθησαυρίσει 3.300 λίτρες (237.600 χρυσά νομίσματα).¹²⁹ Και το ένα ποσό και το άλλο μπορεί να μάς παραδίδονται διογκωμένα, πάντως θεωρήθηκαν τότε σκανδαλώδη και οι περιουσίες αυτές δημεύτηκαν. "Όπως και να 'χει, περιπτώσεις σαν κι αυτές επιτρέπουν να συμπεράνουμε πώς υπήρχε τότε άρκετη εύχθεια σε μετρητά, ή όποια έκανε έφικτο τον αποθησαυρισμό μεγάλων ποσών χωρίς να δημιουργείται πρόβλημα στη λειτουργία της κρατικής οικονομίας. Μας επιτρέπουν επίσης να συμπεράνουμε ότι ή τρέχουσα κρατική διαχείριση, χρόνο με το χρόνο, ήταν μάλλον πλεονασματική. Αυτό το τελευταίο ίσχυε και για τον 9ο, όπως και για τον 10ο και τον 11ο αιώνα, με τις μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες και τα αύξημένα έσοδα από λείες πολέμου και από δημεύσεις.

Γενική θεώρηση του συστήματος

Παρά τα όσα αναπτύξαμε παραπάνω, θα πρέπει να συγκρατήσουμε πώς το χρυσό νόμισμα δεν ήταν εύκολα προσιτό στους πολίτες χαμηλών εισοδημάτων. Έπειδή όμως αποτελούσε ένα απόλυτα αναγκαίο μέσο συναλλαγής, ιδιαίτερα για την πληρωμή του φόρου, το χρυσό νόμισμα έπρεπε να αναζητηθεί, και συνεπώς αποκτούσε μεγαλύτερη αξία έπειδή ήταν σχετικά δυσεύρετο. Ός εκ τούτου, όσοι μπορούσαν να το βρουν και να το διαθέσουν εύκολα κατείχαν σχετικά προνομιακή θέση.

¹²⁸ Σκυλίτζης, 359. ¹²⁹ Στο ίδιο, 402, 429.

Συμπεραίνουμε ότι το σύστημα οικονομίας της επιταγής, το όποιο περιγράψαμε, είχε και όρισμένες σημαντικές κοινωνικές επιπτώσεις. Ένώ το κράτος ήταν ο κύριος κινητήρας κυκλοφορίας του χρήματος και ή κοπή νομίσματος έλεγχόταν προσεκτικά, το χρήμα μοιραζόταν στο κοινό κυρίως μέσω της ρόγας, αλλά και μέσω των άλλων εξόδων του κράτους, και συνεπώς είχε λίγους πρώτους παραλήπτες. Από τις διανομές της ρόγας έπωφελούνταν πρωτίστως τα μέλη της άριστοκρατίας, που είχαν τους τιμητικούς τίτλους και συνήθως κατείχαν τις ύψηλες κρατικές διοικητικές θέσεις. Δημιουργούνταν έτσι πελατειακές σχέσεις ανάμεσα στον αυτοκράτορα και τον άριστοκράτη/κρατικό αξιωματούχο που εισέπραττε τη ρόγα από το χέρι του. Στη συνέχεια, μέρος του χρήματος αυτού πήγαινε σε καταναλωτικά αγαθά, ένα άλλο σημαντικό μέρος όμως περνούσε στους ύφισταμένους του δικαιούχου της ρόγας — με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας οικονομικής πυραμίδας που θα αποτελέσει τον πυρήνα σημαντικών κοινωνικών εξελίξεων. Άλλα βέβαια, σύμφωνα με την παράδοση, όλα παρέμεναν υπό τον άμεσο έλεγχο του αυτοκράτορα, και οι μισθοί παραχωρούνταν για περιορισμένο χρόνο, το πολύ πολύ ίσοβίως.

Στην έπαρχία, όπου βρισκόταν και ή βάση της άγροτικής οικονομίας, όποιος διέθετε μετρητά και ιδιαίτερα χρυσό άσκούσε προφανώς κάποια έπιρροή. Αυτό ίσχυε πρωτίστως για τους άριστοκράτες, αλλά και για τους στρατιωτικούς, οι όποιοι εισέπρατταν ρόγα κάθε τόσο. Τα νομίσματα έφταναν σιγά σιγά ως τους πρωτογενείς παραγωγούς, για να συλλεγούν εκ νέου και να επιστραφούν στο κράτος με τη μορφή φόρων. Παρά τις ισχνές πληροφορίες που διαθέτουμε, φαίνεται πώς ή διαδικασία της κυκλοφορίας του χρήματος, που επιβαλλόταν από το κράτος, γινόταν χωρίς δυσκολίες, αφού υπήρχαν άρκετά μετρητά για να εξασφαλίσουν τη λειτουργία του συστήματος ρόγας/φόρου, να εξυπηρετήσουν τις καθημερινές ανάγκες ανταλλαγών και να επιτρέψουν σημαντικό αποθησαυρισμό.

Η κρίση του 11ου αιώνα και ή κατάρρευση του συστήματος

Κατά τον 11ο αιώνα το Βυζάντιο γνώρισε μια όξεία οικονομική και κοινωνική κρίση ή όποια, συνδυαζόμενη με τα πολιτικά και στρατιωτικά προβλήματα σε όλα τα μέτωπα, το όδήγησε πολύ κοντά στον άφανισμό. Η όμαλότητα αποκαταστάθηκε με την άνοδο των Κομνηνών στο θρόνο, αλλά το νέο Βυζάντιο του 12ου αιώνα ήταν πολύ διαφορετικό από εκείνο του 11ου. Ός προς την κρατική οικονομία, το πιό χτυπητό και εύκολα μετρήσιμο φαινόμενο της κρίσης ήταν ή υπότιμηση του χρυσού νομίσματος, που άντανακλα την προφανή έλλειψη χρυσού. Μολονότι φαίνεται πώς νέος χρυσός εισαγόταν τακτικά στο Βυζάντιο κατά τον

11ο αιώνα, οι ανάγκες μεγάλωναν προφανώς ταχύτερα και δεν έγινε δυνατό να συγκρατηθεί ή χιονοστιβάδα των οικονομικών προβλημάτων.

Η έλλειψη χρυσού πρωτοεμφανίζεται ίσως επί Νικηφόρου Φωκά (963–969), ο οποίος έκοψε για πρώτη φορά ένα ελαφρύτερο χρυσό νόμισμα, το τεταρτηρό, που χρησιμοποιόταν για τις πληρωμές, όπως λέει ο Σκυλίτζης, ενώ κατά τη συλλογή των φόρων οι υπάλληλοι απαιτούσαν τα παλαιά νομίσματα πλήρους βάρους.¹³⁰ Το μέτρο αυτό έρμηνεύτηκε με πολλούς τρόπους, θα μπορούσε όμως να θεωρηθεί απόπειρα να αυξηθεί ο αριθμός των κυκλοφορούντων νομισμάτων χωρίς παράλληλη αύξηση της ποσότητας του χρυσού. Πάντως, ο νεωτερισμός αυτός δημιούργησε προβλήματα, αλλά δεν άλλαξε την κατάσταση, δεδομένου ότι η μείωση του βάρους ήταν προφανής και το τεταρτηρό δεν έγινε αποδεκτό από το κοινό ως ίσης αξίας με το πλήρους βάρους ιστάμενο, παρά το ότι ο Νικηφόρος προσπάθησε να νομοθετήσει πώς τα νομίσματα της δικής του κοπής έπρεπε να προτιμώνται από εκείνα των προκατόχων του. Αυτή η απόπειρα δημιουργίας πιστωτικού χρήματος δεν πέτυχε, και το τεταρτηρό επέζησε ως νόμισμα χαμηλότερης αξίας. Πρέπει όμως να όμολογηθεί πώς η έρμηνεία αυτή για το τεταρτηρό δεν είναι η μόνη δυνατή.

Τα προβλήματα του χρυσού νομίσματος επανέρχονται με διαφορετικό τρόπο τον 11ο αιώνα. Το νόμισμα υποτιμάται με μείωση της περιεκτικότητάς του σε χρυσό, χωρίς να αλλάζει το βάρος του. Οι αναλύσεις νομισμάτων που έγιναν δείχνουν πώς η πρώτη υποτίμηση, άσημαντη, εμφανίζεται πιθανώς επί Μιχαήλ Δ' Παφλαγόνας (1034–1041). Ακολουθούν κι άλλες υποτιμήσεις, συγκρατημένες· το νόμισμα, που είχε αρχική περιεκτικότητα σε χρυσό γύρω στα 22 καράτια, απομένει μόνο με 18, ή και λίγο λιγότερα, καράτια την εποχή του Ρωμανού Διογένη (1068–1071). Κατόπι όμως η πτώση γίνεται ραγδαία· από 16 πέφτει στα 10 καράτια επί Μιχαήλ Δούκα (1071–1078), για να καταλήξει στα 8 καράτια επί Νικηφόρου Βοτανειάτη (1078–1081), δηλαδή στο ένα τρίτο της αρχικής του αξίας.

Σύμφωνα με τη Σεσίλ Μορρισόν,¹³¹ στην πρώτη φάση — ως το τέλος της δεκαετίας του 1060 — έχουμε μια ήθελημένη αναπτυξιακή υποτίμηση του νομίσματος, που γίνεται διότι ο όγκος των ανταλλαγών αυξήθηκε πολύ πιο γρήγορα από ό,τι οι διαθέσιμες ποσότητες χρυσού. Παρόμοια φαινόμενα εμφανίζονται στην Ιταλία την ίδια εποχή. Πραγματικά στο Βυζάντιο δεν υπάρχουν σημαντικές αντιδράσεις στην υποτίμηση αυτή. Αντίθετα, κατά τη δεκαετία του

130 Σκυλίτζης, 275. Πβ. έδω Morrisson, «Νόμισμα», Γ', 70, και Λαΐου, «Ανταλλαγές και έμποριο, 7ος–12ος αιώνα», Β', 523. 131 C. Morrisson, «La dévaluation de la monnaie byzantine au XIe siècle. Essai d'interprétation», *TM* 6 (1976) 3–48· πβ. Lemerle, *XIe siècle*, 285, 307. Βλ. επίσης έδω Morrisson, «Νόμισμα», Γ', 90.

1070 έχουμε υποτίμηση κρίσης και την κατάρρευση ολόκληρου του μεσοβυζαντινού νομισματικού συστήματος, που θα συμπαρασύρει το δημοσιονομικό και φορολογικό σύστημα.

Η θεωρία της Μορρισόν άμφισβητήθηκε από τον Μάικλ Χέντυ,¹³² ο οποίος θεωρεί πώς από την αρχή έχουμε την ίδια κρίση και πώς το μόνο που αλλάζει είναι η όξυνση των προβλημάτων. Όπως κι αν έχει το πράγμα, παραμένει βέβαιο πώς γύρω στο 1071 — ύστερα δηλαδή από τη μάχη του Μαντζικέρτ και την απώλεια της Μικράς Ασίας — έχουμε μια κρίση πολύ όξυνση από ό,τι προηγουμένως. Συνεπώς θα εξετάσουμε τον 11ο αιώνα με τομή στο 1071, τομή την οποία κανείς δεν άμφισβητεί, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο έρμηνεύει την κρίση. Προσωπικά, πρέπει να υπογραμμίσω πώς η έρμηνεία της Μορρισόν με βρίσκει σύμφωνο και πώς η δήλωση αυτή θα επηρεάσει όσα γράφω παρακάτω.

Άλλα φαινόμενα του πρώτου μισού του 11ου αιώνα, που πιθανώς δείχνουν σπανιότητα μετρητών αλλά και ένα γενικότερο κλίμα έμπιστοσύνης προς την κρατική οικονομία, είναι η άνοδος των έπιτοκίων σε συνδυασμό με την ανάλογη μείωση της απόδοσης της ρόγας των τιμητικών άξιωματών. Και τα δύο φαινόμενα μαρτυρούνται στην Πείρα του Ευστάθιου Ρωμαίου, που χρονολογείται άσφαλώς πριν από το 1045.

- (α) Το μέσο έπιτόκιο για δάνεια σε μετρητά πέρασε από 6% σε 8,33%, και τα άλλα έπιτόκια άκολούθησαν άναλογικά.¹³³ Δεδομένου ότι το φαινόμενο αυτό εμφανίζεται προτού παρουσιαστεί μεγάλη υποτίμηση του χρυσού νομίσματος (η άνοδος των έπιτοκίων μπορεί να χρονολογηθεί — και πιθανότατα χρονολογείται — μερικές δεκαετίες πριν από το 1042), μπορεί κανείς να το θεωρήσει ένδειξη έλλειψης (ή αυξημένης ζήτησης) μετρητών.
- (β) Την ίδια περίπου εποχή, και πάντως από το ίδιο κείμενο, μαθαίνουμε πώς η έτήσια ρόγα όσων άποκτούσαν τιμητικά άξιώματα από το κράτος γινόταν λιγότερο άποδοτική. Ένώ τον 10ο αιώνα η έλεύθερη άγορά συμπληρωματικής κρατικής ρόγας εκ μέρους ενός άξιωματούχου¹³⁴ εξασφάλιζε έτήσια άπόδοση που άντιστοιχούσε σε 9,72% του έπενδυθέντος κεφαλαίου, τις πρώτες δεκαετίες του 11ου αιώνα η άπόδοση είχε πέσει στο 8,33%.¹³⁵ Είναι προφανές

132 Hendy, *Monetary Economy*, 236. 133 A. Laiou, «God and Mammon: Credit, trade, profit and the canonists», N. Oikonomides (έπιμ.), *Byzantium in the 12th Century: Canon Law, State and Society*, Άθήνα 1991, 266–285. 134 Πβ. παραπάνω, 188–189. 135 Πείρα, 38, 74. Πβ. Lemerle, «Roga», 89–90. Άνάλογη είναι και η άλλαγή της τιμής των άξιωματών. Τον 10ο αιώνα, για να γίνει κανείς πρωτοπαθάρης έπρεπε να καταβάλει δεκαοκτώ λίτρες χρυσό (έξι για να γίνει

μπορούσαν πραγματικά να την προσφέρουν, αλλά και από εκείνους που προτιμούσαν να αποφύγουν την ταλαιπωρία μιας έκστρατειας. Επιπλέον, ήδη από τον 10ο αιώνα, αλλά κυρίως τον 11ο, το κράτος υποστήριζε και μάλιστα επέβαλε την εξαγορά, κυρίως σε περιοχές των μετόπισθεν, προκειμένου να εξασφαλίσει τα μετρητά που χρειαζόταν για την πρόσληψη μισθοφόρων, οι οποίοι ήταν στρατιώτες υψηλής αποδοτικότητας. Η τάση αυτή έφτασε σε άκραιο σημείο όταν ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, για να συγκεντρώσει μετρητά, επέβαλε την εξαγορά της στρατιωτικής θητείας στο θέμα Ίβηρίας, εξασθενίζοντας έτσι σημαντικά την άμυνα του ανατολικού συνόρου.¹³⁹

Η εξαγορά — ή, καλύτερα, η αντικατάσταση μιας υποχρέωσης σε είδος από την καταβολή σε μετρητά — επεκτάθηκε και σε άλλους τομείς. Ο ίδιος ο Όρφανοτρόφος απαίτησε την καταβολή σε χρήμα της υποχρέωσης του άερικου, που προηγουμένως δήλωνε την παραχώρηση οικόσιτων ζώων στο κράτος για τις ανάγκες του στρατού.¹⁴⁰ Αυτά όμως ήταν μέτρα γενικού χαρακτήρα και συνεπώς ελέγξιμα. Το σύστημα μπορούσε ωστόσο να γίνει εξαιρετικά επαχθές όταν ο φοροεισπράκτορας δεν υφίστατο άνωθεν έλεγχο, διότι τότε μπορούσε να απαιτήσει και έκτακτες συνεισφορές ή, κυρίως, υπηρεσίες που δεν χρειάζονταν ή που επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν σε πολύ μικρό βαθμό (ή και καθόλου) για το σκοπό για τον οποίο εισπράχθηκαν. Αυτό ίσχυε κυρίως για τις υπηρεσίες που μετατρέπονταν σε χρηματικές καταβολές (όπως η καστροκτισία ή η όδοστρωσία).

Τα μέτρα του Ιωάννη Όρφανοτρόφου, παρά τις κατηγορίες που εκτοξεύουν εναντίον του οι ιστορικοί, θα αποτελέσουν τον κανόνα σε όλο τον 11ο αιώνα, προφανώς γιατί εξυπηρετούσαν μια κατάσταση και επέτρεπαν στο κράτος να αντιμετωπίσει τα άμεσα οικονομικά του προβλήματα. Άλλωστε, ακολουθώντας μια πρακτική που είχε εγκαινιαστεί από τον Βασίλειο Β', το κράτος επιδίωκε συνεχώς την αύξηση της έγγειας περιουσίας του, κρατώντας για τον εαυτό του την κλασματική γή και δημιουργώντας στα παλαιά εδάφη της αυτοκρατορίας αλλά και στις νεοκατακτημένες χώρες παραγωγικές αγροτικές μονάδες (κουρατωρείες, επισκέψεις). Αυτές οι μονάδες του παρείχαν εισόδημα σε χρήμα και σε είδος και μπορούσαν να δοθούν για εκμετάλλευση σε ιδιώτες οι οποίοι θα ενεργούσαν σαν να ήταν ιδιοκτήτες, και πάλι χωρίς κανέναν έλεγχο, πέραν της υποχρέωσης που αναλάμβαναν με την ένοικίαση.

Οι νέες πρακτικές που εγκαινιάστηκαν με τον Ιωάννη Όρφανοτρόφο και συνεχίστηκαν όλο τον 11ο αιώνα είχαν σημαντικές παρενέργειες, πέρα από τον παραμερισμό του συστήματος της ρόγας και την υποκατάστασή του σε μεγάλο

139 Σκυλίτζης, 476. 140 Στο ίδιο, 404.

βαθμό από την ένοικίαση των κρατικών οικονομικών υπηρεσιών. Παραθέτουμε, στη συνέχεια, τις κυριότερες από αυτές τις παρενέργειες.

Το κράτος, ή μάλλον όποιος το εκπροσωπεί στην έπαρχία, πραγματοποιεί σημαντικές οικονομίες σε βάρος των υπηκόων και των υπηρεσιών που προσφέρει. Έτσι, ένας δούξ 'Ανίου, στην 'Αρμενία, διορίστηκε επί Κωνσταντίνου Γ' με την προϋπόθεση πως δεν θα έπαιρνε καθόλου μισθό· έπειδή όμως επιδίωκε, όπως ήταν αναμενόμενο, τον προσωπικό του πλουτισμό, μείωσε τα χρήματα που το κράτος ξόδευε προηγουμένως στην περιοχή. Το αποτέλεσμα ήταν, λέει ο ιστορικός, πως διοίκηση και στρατός διαλύθηκαν στην έπαρχία, ή οποία έμεινε άπροστάτευτη και δεν μπόρεσε να αντισταθεί στην τουρκική επίθεση.¹⁴¹

Επικρατεί ή άποψη πως για να πλουτίσει κανείς πρέπει να μισθώσει κάποιο τμήμα της κρατικής οικονομίας. Ο Κεκαυμένος πιστοποιεί πως, κατά τη γενική αντίληψη, πάντες ... οι οίκοι [της Κωνσταντινούπολης] από των δημοσιακών δουλειών συνέστησαν. Μιλάει επίσης για την περίπτωση κάποιου που ανέλαβε τη διαχείριση ενός βασιλικού κτήματος, της επίσκεψης 'Αραβισσοῦ, και που κατέληξε, ύστερα από μερικά χρόνια, να έχει έλλειμμα εξήντα λίτρες χρυσού.¹⁴²

Όσο κακή και αν ήταν η διαχείριση του επιχειρηματία αυτού, όσο άπερίσκεπτα και αν είχε χρεωθεί, όσο άτυχος και αν ήταν, επρόκειτο για πολύ σημαντική αγροτική επιχείρηση — έφόσον μπορούσε να δημιουργήσει τέτοιο έλλειμμα, θα πρέπει να είχε και πολύ μεγάλο κύκλο εργασιών.¹⁴³ Ούτως ή άλλως, αν συγκρίνουμε τον αριθμό αυτόν με τις 40 λίτρες ρόγα που έπαιρνε κάθε χρόνο τον 10ο αιώνα ο στρατηγός των 'Ανατολικών, διαπιστώνουμε πως τα μεγέθη της κρατικής οικονομίας τον 11ο αιώνα είχαν αλλάξει τελείως.

Το φορολογικό βάρος όχι μόνο αυξάνεται αλλά γίνεται επιπλέον μη προβλέψιμο και δυνητικά άβάστακτο, αν το επιτρέπει ή συγκυρία. Συνεπώς, όσοι μπορούν επιδιώκουν να απαλλαγούν οι ίδιοι και να απαλλάξουν τους χωρικούς τους από τις έκτακτες φορολογίες, που αποτελούν τον άπρόβλεπτο παράγοντα. Για το λόγο αυτόν αναπτύσσεται τον 11ο αιώνα το προνόμιο της έξκουσείας, που αποτελεί προστασία από τις δευτερεύουσες φορολογίες και τις άγγραεις, ενώ δεν θίγει τις υποχρεώσεις για τον έγγειο φόρο. Η προστασία αυτή επεκτείνεται και

141 'Ατταλειάτης, 'Ιστορία, 80. 142 Κεκαυμένος, Στρατηγικόν, 196: «όλα ... τα άρχοντικά [της Κωνσταντινούπολης] έγιναν από αυτούς που ανέλαβαν τη διοίκηση των δημόσιων οικονομικών». 143 'Αν βασιστούμε στη μαρτυρία του Βοίλα ότι ένα κτήμα άξίας 1.440 νομισμάτων απέδιδε έτήσιο εισόδημα 50 νομισμάτων, πρέπει να υποθέσουμε πως χρειαζόταν ένα κτήμα άξίας 124.416 νομισμάτων για να παραγάγει έτήσιο εισόδημα (όχι έλλειμμα) 4.320 νομισμάτων (60 λιτρών). Μολονότι στην περίπτωση που μελετούμε πρόκειται για έπισωρευόμενο έλλειμμα μερικών έτών, είναι προφανές πως η επίσκεψη 'Αραβισσοῦ θα πρέπει να ήταν μια τεράστια παραγωγική μονάδα.

στοις εξαρτημένους χωρικούς, τους παροίκους του προνομιούχου κτήματος, οι οποίοι αποφεύγουν πραγματικά μερικές από τις έκτακτες αυτές υποχρεώσεις. Με τον τρόπο αυτόν, ο εξκουσ(σ)άτος ιδιοκτήτης ενός κτήματος μπορεί να προσφέρει καλύτερους όρους εργασίας στους παροίκους του και συνεπώς να προσελκύσει στο κτήμα του το εργατικό δυναμικό που θέλει.¹⁴⁴

Στο μέτρο που τα προνόμια αυτού του είδους πολλαπλασιάζονται, και ευνοούν βέβαια πάντοτε τους κοσμικούς ή εκκλησιαστικούς αριστοκράτες, το φορολογικό βάρος μεταφέρεται στους ώμους των μικροκαλλιεργητών, που δεν μπορούν να αποκτήσουν τέτοια προνόμια. Έτσι, στην επαρχία ή συλλογή των φόρων γίνεται από μεγαλοεπιχειρηματίες ένοικιαστές, που υπενοικιάζουν τη δικαιοδοσία τους σε άλλους, μικρότερους, τους πακτοναρίους· αυτοί, με τη σειρά τους, δίνουν στους άρχοντες όσα αποσπούν από τους φτωχούς, κι έτσι κερδίζουν άμαρτίες, ενώ οι άρχοντες κερδίζουν χρήματα, όπως επισημαίνει ο Κεκαυμένος.¹⁴⁵

Η άτυπη αλλά σημαντική αύξηση του δημοσιονομικού βάρους πάνω στους μικροκαλλιεργητές, αναπόφευκτη έφόσον ή συλλογή των φόρων γίνεται από ένοικιαστές, οδηγεί τους θιγόμενους στην αναζήτηση προστασίας κοντά σε προνομιούχους μεγαλοκτηματίες, των οποίων γίνονται πάροικοι. Έτσι κλείνει ο φαύλος κύκλος που οδηγεί στη μείωση του αριθμού των πλήρως φορολογούμενων πολιτών και τελικά στη μείωση των εισοδημάτων του κράτους.

Χάρη στο προνόμιο, τα μεγάλα κτήματα άνθουν και πληρώνουν λιγότερους φόρους. Έτσι, ένα μέρος του πλούτου του δημοσίου μεταφέρεται βαθμιαία σε σημαντικούς κοσμικούς ή εκκλησιαστικούς γαιοκτήμονες, οι οποίοι επίσης έπωφελούνταν από άμεσες βασιλικές δωρεές, όπως ή ρόγα ή το σολέμνιο —έτήσια επιχορήγηση, κυρίως προς εκκλησιαστικά ιδρύματα, που προερχόταν από το βασιλικό θησαυροφυλάκιο (πάντοτε σε μετρητά) ή από τον φοροεισπράκτορα της περιοχής (άλλοτε σε μετρητά και άλλοτε σε είδος). Οι επιχορηγήσεις όμως αυτές συνεχίζουν μια παράδοση, και με το χρόνο ή σημασία τους μειώνεται διότι αντικαθίστανται με έκχωρήσεις γαιών και φορολογικών απαλλαγών.

Οι παραχωρήσεις προνομίων και οι έκχωρήσεις δημόσιων εσόδων προς ιδιώτες δημιουργούν μια ομάδα ανθρώπων στην ύπηρεσία του κράτους που παίρνουν από αυτό ένα εισόδημα, χωρίς όμως να εισπράττουν μετρητά, όπως ήταν άλλοτε το σύστημα της ρόγας. Με τον τρόπο αυτόν, ή χρήση των μετρητών στη συλλογή των φόρων και στην πληρωμή των υπηρεσιών προς το κράτος, μολονότι εξακολουθεί να υπάρχει ως το τέλος, περιορίζεται· έτσι επιτρέπεται ή ανάπτυξη πρωτοβουλίας ως προς τη συγκέντρωση των αγροτικών πλεονασμάτων και ως

144 Βλ. Οικονομίδης, *Fiscalité*, 211 κ.έ. 145 Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, 238.

προς το επίπεδο και το χρόνο στον οποίο θα γινόταν ή έμπορευματοποίησή τους, ή ανταλλαγή τους δηλαδή με μετρητά. Το αποτέλεσμα είναι μια αισθητή μείωση του έκχρηματισμού της κρατικής οικονομίας.

Τα πράγματα όμως γνωρίζουν μεγάλη και βαθιά κρίση κατά τη δεκαετία του 1070. Το Βυζάντιο αντιμετωπίζει έξουθενωτικές στρατιωτικές ήττες· μέσα στην ίδια χρονιά, το 1071, χάνει το τελευταίο έρεισμά του στη νότια Ίταλία, τη Βάρη, ενώ ταυτόχρονα ή ήττα του Μαντζικέρτ ανοίγει στους Τούρκους το δρόμο της Μικράς Ασίας, και αρχίζει ή κατάρρευση της βυζαντινής κρατικής οικονομίας. Γίνεται υποτίμηση του χρυσού νομίσματος μόλις στο ένα τρίτο της αρχικής και όνομαστικής του αξίας, ενώ το σύστημα αξιωματών/ρόγας χρεοκοπεί. Δημιουργείται ανισορροπία ανάμεσα στο υποτιμημένο χρυσό νόμισμα και στα άργυρά και χαλκά νομίσματα που δεν το είχαν ακολουθήσει στην καθοδική του πορεία, προκαλώντας δυσεπίλυτα προβλήματα και βασικές αλλαγές στη δημόσια οικονομία, με τελικό αποτέλεσμα την κατάρρευση του φορολογικού συστήματος. Τα σημάδια της κρίσης επέζησαν για μερικά χρόνια, μέχρι να αποκατασταθούν τα πράγματα χάρη στη μεταρρύθμιση του Αλεξίου Κομνηνού.

Παρατηρούμε πώς ο έγγειος φόρος, του οποίου ή είσπραξη γινόταν παραδοσιακά σε μετρητά σύμφωνα με το σύστημα που περιγράψαμε, χάνει τη σημασία του και περιθωριοποιείται σε σχέση με τους δευτερεύοντες και έκτακτους φόρους και τις εισφορές. Το πιο άκραίο παράδειγμα αυτής της κατάστασης μάς είναι γνωστό από ένα έγγραφο της μονής Βατοπεδίου. Μαθαίνουμε πώς το 1082 δύο κτήματα της μονής πλήρωναν 19 νομίσματα το χρόνο ως έγγειο φόρο. Αυτό το ποσό θα έπρεπε να είναι και ή κύρια φορολογική επιβάρυνση των κτημάτων αυτών σύμφωνα με το σύστημα που περιγράψαμε παραπάνω και που θεωρητικά εξακολουθούσε να ισχύει το 1082. Από το ίδιο όμως έγγραφο μαθαίνουμε πώς ο δικαστής της περιοχής απαιτούσε 20 επιπλέον νομίσματα για το αντικανίσκιο του, δηλαδή για την έξαγορά της συμπληρωματικής (και μάλλον άσημαντης) επιβάρυνσης που όνομαζόταν κανίσκιο και συνήθως καταβαλλόταν σε είδος.¹⁴⁶ Με άλλα λόγια, ή έκτακτη και «περιθωριακή» επιβάρυνση είχε καταλήξει να είναι σημαντικότερη από τον κύριο φόρο. Αυτό άπλως σημαίνει πώς ο έγγειος φόρος, σε υποτιμημένο νόμισμα, είχε περιθωριακό οικονομικό ενδιαφέρον, ενώ ή έκτακτη φορολογία (σε είδος που φυσικά δεν μπορούσε να υποτιμηθεί) είχε μεταβληθεί σε κύρια πηγή εσόδων για το κράτος και κυρίως για τους υπαλλήλους του.

146 *ΕΕΒΣ* 3 (1926) 125. Για το κανίσκιο, που παλαιότερα αντιπροσώπευε μια άσημάντη συνεισφορά (ένα ψωμί, ένα κοτόπουλο, τέσσερα λίτρα κρασί και δώδεκα κιλά σιτάρι), βλ. παραπάνω, 173.

Τὸ 1104/1105 παρουσιάστηκε κάποιος Δημήτριος Καματηρός, πὺν ἀνέλαβε νὰ διπλασιάσει τὸ ἀκρόστιχο, δηλαδή τὸ σύνολο τοῦ εἰσπραττόμενου ἔγγειου φόρου, ἀπὸ τὰ θέματα Μακεδονίας καὶ Θράκης. Γιὰ νὰ πετύχει κάτι πὺν φαίνεται καταρχὴν ἀδύνατο, προφανῶς ὑπολόγιζε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνισορροπία μεταξὺ χρυσοῦ καὶ ἀργυροῦ νομίσματος· νὰ εἰσπράξει, μὲ ἄλλα λόγια, ἀργυρὰ νομίσματα καὶ νὰ δώσει στὸ κράτος ὑποτιμημένα χρυσά, καὶ ἔτσι νὰ ἀνταποκριθεῖ στὶς ὑποχρεώσεις του καὶ νὰ ἐξασφαλίσαι καὶ ἓνα καλὸ κέρδος. Ἀπέτυχε ὅμως, διότι οἱ δυνατοὶ τῶν θεμάτων αὐτῶν τὸν πρόλαβαν καὶ πλήρωσαν τοὺς φόρους τοὺς κατευθειάν στὸ ταμεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης (προφανῶς μὲ ὑποτιμημένα χρυσὰ νομίσματα).¹⁴⁷

Αὐτὰ μπορεῖ νὰ ἐμφανίζονται ὡς ἀκραῖες καὶ ὀριακὲς περιπτώσεις, ἀλλὰ πιθανότατα δὲν ἦσαν ἔτσι. Στὴ Λογαρική ὑπογραμμίζεται ἡ σημασία πὺν εἶχαν στὴν εἰσπραξὴ τῶν φόρων τὰ ψιλὰ ψηφία, δηλαδή τὰ κλάσματα τοῦ νομίσματος πὺν πληρώνονταν μὲ χαλκὸ, σὲ σχέση μὲ τὰ ὀλόκληρα νομίσματα πὺν πληρώνονταν μὲ τὸ ὑποτιμημένο χρυσὸ νόμισμα. Ἡ ἀνάγκη ἐξυγίανσης τοῦ βαριά ἄρρωστου συστήματος ἦταν προφανής.

Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ

(12ος–15ος ΑΙΩΝΑΣ)

Ἡ χρονικὴ αὐτὴ περίοδος, κατὰ τὴν ὁποία διορθώνονται τὰ κακῶς κείμενα καὶ γίνεται ἓνα νέο ξεκίνημα, χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν εὐρεία διάδοση τοῦ προνομίου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ ἐξαιρετικὸ μέτρο μετατρέπεται σὲ τακτικὸ δημοσιονομικὸ ἐργαλεῖο καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ τοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ξένους. Τὸ προνόμιο ἔχει, τὴν περίοδο αὐτὴ, σαφῶς προσωπικὸ χαρακτήρα καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ παροχὴ τοῦ ἔχει καὶ ἀναπόφευκτες κοινωνικὲς συνέπειες, ἐφόσον συνεπάγεται τὴν εἰδικὴ μεταχείριση τοῦ προνομιοῦχου.

Τὸ προνόμιο ἔχει ἐπίσης ὡς ἀποτέλεσμα τὸν μερικὸ ἀπεκρηματισμὸ τῆς κρατικῆς οἰκονομίας, ἐφόσον δὲν ὑπάρχει πλέον γιὰ τοὺς προνομιοῦχους ἡ ἀπαίτηση νὰ καταβάλλουν φόρο (κι ἀκόμη λιγότερο νὰ τὸν καταβάλλουν σὲ μετρητά). Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἀπελευθερώνονται ἀπὸ τὴ δημόσια οἰκονομία σημαντικὰ χρηματικὰ ποσά, τὰ ὁποῖα παλαιότερα ἀκολουθοῦσαν τὴν ἀργόσυρτη κίνηση τοῦ δημόσιου λογιστικοῦ καὶ παρέμεναν ἀκίνητα, ἢ ἐλάχιστα κινούμενα, μεταξὺ ρόγας καὶ πληρωμῆς τῶν φόρων γιὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου. Τὰ ποσὰ αὐτὰ εἶναι τώρα διαθέσιμα καὶ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν ἐλεύθερη οἰκονομία τῶν ἀνταλλαγῶν πὺν ἐπικρατεῖ κατὰ τὸν ὕστερο Μεσαίωνα. Τὸ κράτος παύει πλέον νὰ ἀποτελεῖ τὴν κύρια κινητήρια δύναμη γιὰ τὴν κυκλοφορία τοῦ χρήματος. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ μερικὸς ἀπεκρηματισμὸς τῆς κρατικῆς οἰκονομίας συμβάλλει στὴν καλύτερη τροφοδοσίαν τῆς οἰκονομίας τῶν ἀνταλλαγῶν μὲ μετρητά, καὶ βέβαια ἐπιτρέπει τὴν κυκλοφορία τοῦ χρήματος μὲ πολὺ μεγαλύτερη ταχύτητα.

Σημαντικὸς εἶναι ἐξάλλου, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, ὁ ρόλος πὺν παίζουν οἱ ξένοι, καὶ ἰδιαίτερα οἱ Ἰταλοί, στὴ βυζαντινὴ οἰκονομία, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς κρατικῆς, στὸ μέτρο πὺν τὸ Βυζάντιο ἐντάσσεται στὴν πολὺ εὐρύτερη ἀνοικτὴ οἰκονομία ἡ ὁποία ἐπικρατεῖ κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τοῦ Μεσαίωνα.

Οἱ τελευταῖοι αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου χαρακτηρίζονται ἐπίσης ἀπὸ τὴν ἀποκέντρωση τῆς κρατικῆς οἰκονομίας καὶ τὴν ἀπλοποίηση τῶν γραφειοκρατικῶν διαδικασιῶν μὲ τὴν ὅλο καὶ συχνότερη ἐνοικίαση τῶν δημόσιων ἐσόδων. Ἡ περίοδος αὐτὴ χωρίζεται εὐκόλα σὲ δύο μέρη. Κατὰ τὸ πρῶτο, πὺν ἀντιστοιχεῖ χονδρικὰ μὲ τὸν 12ο καὶ τὸν 13ο αἰῶνα, τὸ κράτος εἶναι ἰσχυρὸ καί, παρὰ τίς μεγάλες κρίσεις τῶν ἐτῶν 1081–1091 καὶ 1204, εἶναι σὲ θέση νὰ ἀναλάβει γρήγορα καὶ νὰ ἀποκαταστήσει τὸ δημοσιονομικὸ σύστημα σύμφωνα μὲ τίς παραδοσιακὲς συγκεντρωτικὲς ἀρχές του —καὶ συνεπῶς νὰ διατηρήσει ὑπὸ στενὸ

έλεγχο τὰ προνόμια πού τὸ ἴδιο παραχωροῦσε. Κατὰ τὸ δεύτερο μέρος, δηλαδή τὸν 14ο καὶ τὸν 15ο αἰώνα, τὸ κράτος συνεχῶς ἐξασθενεῖ καὶ δυσκολεύεται νὰ διατηρήσει τὸν παραδοσιακὸ συγκεντρωτισμὸ του, ἀφοῦ δὲν ἔχει πιά τὴν πραγματικὴ δυνατότητα νὰ ἐπιβληθεῖ σὲ ὅσους παραχωροῦσε, μὲ τὴ θέλησή του ἢ ἐξ ἀνάγκης, προνόμια ἢ καὶ καθεστῶς ἡμιανεξαρτησίας. Τὸ προνόμιο, ἀπὸ δημοσιονομικὸ ἐργαλεῖο, τείνει νὰ μετατραπῇ σὲ στοιχεῖο διάλυσης.

Διοικητικὲς δομὲς

Οἱ οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες τοῦ δημοσίου ἀπλοποιοῦνται περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ἀπλοποιεῖται ἢ ὑπόλοιπη διοίκηση σὲ μιὰ αὐτοκρατορία πού εἶναι, ἤδη τὸν 12ο αἰώνα, σημαντικὰ μικρότερη ἀπὸ ὅ,τι ἦταν τὸν 11ο. Κι αὐτὸ γιατί, μὲ τὴ διανομὴ προνομίων ὑπὸ μορφὴ ἀνταμοιβῆς, μειώνεται καὶ ἀπλοποιεῖται οὐσιαστικὰ τὸ ἀποκλειστικὸ ἀντικείμενο ἐνασχόλησης τῆς κρατικῆς οἰκονομίας.

Τὸ κράτος διατηρεῖ, καὶ θὰ διατηρήσει ὡς τὸ τέλος,¹⁴⁸ τὸ δικαίωμα νὰ καθορίζει τὸ φόρο πού ὀφείλει κάθε φορολογούμενος. Ὅπως καὶ κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο, αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ ἀναγραφέως / ἀπογραφέως (βλ. παρακάτω), ὑπαλλήλου πού ἐπισκέπτεται τίς ἐπαρχίες κατὰ τακτὰ ἀλλὰ ἀραιὰ διαστήματα (κάθε δεκαπέντε ἢ τριάντα χρόνια). Ἡ ἀναγραφή / ἀπογραφή μπορεῖ νὰ ἀποδειχθεῖ ἐξαιρετικὰ προσοδοφόρα δραστηριότητα γιὰ ὅποιον τὴν ἀσκεῖ, καὶ συνεπῶς συχνὰ περνᾷ στὰ χέρια ὑψηλῶν ἀξιωματῶν τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης, πού συνοδεύονται, ὅταν χρειάζεται, ἀπὸ ἓναν ἐπαγγελματία γεωμέτρη. Σκοπὸς τῆς εἶναι, ὅπως λέγεται καθαρὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, νὰ γίνῃ ἡ ἀπογραφή, ἢ ἐξίσωσις (δηλαδή ἡ ἐξακρίβωση πῶς ὁ ὀφειλόμενος φόρος ἀντιστοιχεῖ στίς κατεχόμενες ἀπὸ τὸν φορολογούμενο γαῖες), ἢ ἀποκατάστασις (νὰ ἀποδοθεῖ ἢ νὰ ἀφαιρεθεῖ γῆ, κατὰ περίπτωσιν), καὶ τελικὰ ἡ παράδοσις (ἢ ἐκδοσις τοῦ ἐπίσημου ἐγγράφου πού ἐπικυρώνει τὴν κατοχὴ τῶν γαιῶν ἀπὸ τὸν φορολογούμενο). Τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀπογραφῆς εἶναι ἡ ἐκδοσις ἑνὸς πρακτικοῦ γιὰ τὸν γαιοκτῆμονα πού περιγράφει τὰ ὅρια τῆς γῆς του μὲ τὸ φόρο τῆς, καὶ ἐνδεχομένως τὸν κατάλογο τῶν παρόικων του μὲ τὸ φόρο πού ὁ καθένας τους ὀφείλει.

Ἡ κρατικὴ οἰκονομία ἐκπροσωπεῖται στὴν ἐπαρχία ἀπὸ τὸν πράττοντα ἢ ἐνεργοῦντα / διενεργοῦντα τὰς δουλείας τοῦ δημοσίου, δηλαδή ἀπὸ ἓνα ἄτομο πού ἔχει ἀναλάβει (μαζί μὲ τοὺς βοηθοὺς του) τὴ διαχείριση τῶν πάσης φύσεως δικαιωμάτων τοῦ δημοσίου σὲ μιὰ περιοχὴ (ἢ πόλη)· ἡ ἐκτασις τῆς δημοσιονο-

148 Γιὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, βλ. L. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988.

μικῆς αὐτῆς μονάδας ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ συμφωνία ἀνάμεσα στὸν ἐνδιαφερόμενο καὶ τὸ κράτος. Τὸ ἄτομο αὐτό, πού ἀρχικὰ ἀποκαλεῖται πράκτωρ καὶ ἀργότερα, τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, συνήθως ἐνοχος (δηλαδή ὑπεύθυνος), ἔχει καταρχὴν ἐξουσία σὲ μιὰ ἐπαρχία, ἓνα κατεπανίκιο· κατὰ κανόνα ἀναλαμβάνει τὴν ὑπηρεσία του γιὰ περιορισμένο χρόνον καὶ μπορεῖ νὰ ἐνεργεῖ εἴτε ἐπὶ πάντῳ εἴτε εἰς τὸ πιστόν. Ἐπὶ πάντῳ σημαίνει τὴ μίσθωση τῆς διαχείρισης τῶν δικαιωμάτων τοῦ δημοσίου, δηλαδή τὴν ἀνάληψή τους ὕστερα ἀπὸ πλειστηριασμό, μὲ τὴν ὑποχρέωση γιὰ τὸν πράκτορα νὰ ἀποδώσῃ στὸ κρατικὸ ταμεῖο τὸ συμφωνηθὲν ποσὸ καὶ μὲ τὸ δικαίωμα νὰ κρατήσῃ γιὰ τὸν ἑαυτὸ του ὅ,τι περισσέφει ἀπὸ τίς εἰσπράξεις. Εἰς τὸ πιστόν σημαίνει τὴν ἀνάληψη τῆς διαχείρισης μὲ τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀποδώσῃ στὸ κράτος τὰ ἔσοδα πού προβλέπει ἡ ἀπογραφή μείον τὴν ἀμοιβή τοῦ πράκτορα (πού δὲν ἦταν βέβαια ρόγα, ἀλλὰ μᾶλλον ἓνα ποσοστὸ ἐπὶ τῶν εἰσπράξεων). Εἶναι προφανὲς ὅτι τὸ πρῶτο σύστημα ἐνείχε κινδύνους γιὰ τὸν ἀνάδοχο ἀλλὰ τοῦ παρεῖχε ταυτόχρονα δυνατότητα μεγάλων κερδῶν, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἦταν ἀσφαλέστερο ἀλλὰ μὲ περιορισμένες δυνατότητες. Τὸ πρῶτο γινόταν βέβαια πιὸ ἐπαχθὲς ἀπὸ τὸ δεύτερο γιὰ τὸν φορολογούμενο. Τὸ πρῶτο ἦταν συχνὰ ἀποτέλεσμα τῆς διαφθορᾶς πού χαρακτηρίζει τὴν ἐπαρχιακὴ διοίκηση, κυρίως τὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων. Ὅπως εἶναι φυσικὸ, τὰ ἐπαφελῆ καθήκοντα τοῦ πράκτορα τὰ ἀσκοῦσε συχνὰ ὁ διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας, ὁ δούξ.¹⁴⁹

Καὶ στὸ ἓνα καὶ στὸ ἄλλο σύστημα, ὁ διαχειριστὴς / πράκτωρ / ἐνεργὼν / ἐνοχος εἶχε τὴν ὑποστήριξη (ἢ ἀντιμετώπιζε τὸν ἀνταγωνισμὸ) ἄλλων ὑπαλλήλων πού στέλνονταν ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα μὲ εἰδικὲς ἀποστολές, ὅπως ἦταν ἡ παράδοση προνοιῶν σὲ περίπτωσιν πού γινόταν μαζικὴ ἐγκατάστασις νέων στρατιωτῶν.¹⁵⁰ Ἐνίοτε τὸ κράτος παραχωροῦσε σὲ ἄλλον τὴν εἰσπραξὴ ὀρισμένων εἰσοδημάτων του, ὅπως τὸ δέκατο τῆς παραγωγῆς τῶν κτημάτων τοῦ δημοσίου.¹⁵¹ Ὁ πράκτωρ εἶχε ἐπίσης τὴν ὑποχρέωση νὰ ἀναγνωρίζει τίς ἀποδείξεις πού ἐξέδιδαν ἄλλα κρατικὰ γραφεῖα, κυρίως τῆς πρωτεύουσας, στὸ ὄνομα φορολογουμένων πού εἶχαν πληρώσει ἀπευθείας σὲ αὐτὰ ἓνα χρέος τους πρὸς τὸ δημόσιο.¹⁵² — καὶ εἶχε τὴ βεβαιότητα πῶς καὶ ἡ κεντρικὴ ὑπηρεσία θὰ καταλόγιζε ἀργότερα ὑπὲρ αὐτοῦ τὸ ἐν λόγω ποσό. Τέτοιες ἀποδείξεις ἐξέδιδαν καὶ ὅσοι εἶχαν φοροαπαλλαγὴ καὶ οἱ ὁποῖοι ὡς ἐκ τούτου δὲν τοῦ κατέβαλαν ὅσα ἀναγράφονταν στὸ φορολογικὸ κατάστιχο.¹⁵³ Συνεπῶς, μὲ τὸ σύστημα τῶν ἀποδείξεων, ὁ πράκτωρ τῆς ἐπαρχίας εἶχε καὶ τὴν εὐθύνῃ τῶν πληρωμῶν πού ἔπρεπε νὰ κάνει

149 G. Ferrari, «Formulari notarili inediti dell'età bizantina», *BISI* 33 (1912) 32, ἀρ. 8.

150 *Actes de Laura* I, ἀρ. 65: παραδόσεις κομνηνικῶν προνοιῶν. 151 Σάθας, *MB*, τόμ. ζ', 645, 647. 152 N. Svoronos, «Notes à propos d'un procédé de techniques fiscales. La ΔΟΧΗ», *REB* 24 (1966) 97-106. 153 Σάθας, *MB*, τόμ. ζ', 627-628.

τὸ δημόσιο ἐκεῖ. Ὅχι ὅμως ὅλων: οἱ κεφαλές τῶν κάστρων, γιὰ παράδειγμα, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι κρατικοὶ ὑπάλληλοι δικαιούνταν νὰ εἰσπράξουν ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς φορολογουμένους τὴν ἀμοιβή τους, τὰ δίκαια τοῦ κεφαλατικίου, ποὺ δὲν περνοῦσαν ἀπὸ τὰ χέρια τοῦ πράκτορα.¹⁵⁴ Ἐπίσης, οἱ στρατιωτικοὶ καὶ ἄλλοι ὑπάλληλοι εἶχαν δικαιώματα σὲ ἔκτακτες φορολογίες ἢ ἀγγαρεῖες ποὺ ξεπερνοῦσαν τὴ δικαιοδοσία τοῦ πράκτορα.

Εἶναι προφανές ὅτι μὲ τέτοια ἐξουσία ὁ ἐπαρχιακὸς φοροεισπράκτορας ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ παραχωρεῖ τὴν ἄσκηση μέρους τῆς ἐξουσίας του σὲ ἄλλους, ἀκόμη καὶ σὲ ἱερεῖς, ποὺ ἀναλάμβαναν νὰ συλλέξουν τοὺς φόρους τοῦ χωριοῦ τους καὶ νὰ τοὺς παραδώσουν σὲ αὐτόν.¹⁵⁵ Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐξουσία του πάνω στὰ οἰκονομικὰ τοῦ δημοσίου μέσα στὴν ἐπαρχία του περιοριζόταν ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ προνομιούχων ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ, ἀπὸ τὶς παρεμβάσεις τοῦ κράτους λόγω εἰδικῶν περιστάσεων, καθὼς καὶ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ δικαιώματα ποὺ εἶχαν γιὰ ἰδιοτελεῖς εἰσπράξεις ἄλλοι ὑπάλληλοι ἢ ἀξιωματικοὶ τοῦ δημοσίου.

Ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπλοποίηση γνώρισαν οἱ κεντρικὲς οἰκονομικὲς ὑπηρεσίες τῆς κυβέρνησης. Εἶδαμε¹⁵⁶ πῶς παρήκμασαν οἱ μεγάλες ὑπηρεσίες τοῦ 10ου καὶ τοῦ 11ου αἰώνα, μὲ ἀποτέλεσμα τὸν 12ο αἰώνα νὰ ἐξαφανιστοῦν ἀπὸ τὶς πηγές ὁ σακελλάριος, ὁ σακελλίος, ὁ λογοθέτης ἐπὶ τοῦ εἰδικοῦ, ὁ μέγας κουράτωρ, ὁ κουράτωρ τῶν Ἐλευθερίου καὶ τῶν Μαγγάνων. Οἱ ἐπικεφαλῆς ἄλλων δημοσιονομικῶν ὑπηρεσιῶν διατηροῦν τὸν τίτλο τους, ὁ ὁποῖος ὅμως χάνει κάθε περιεχόμενο καὶ παραμένει μόνον ὡς τιμητικὴ διάκριση. Ἔτσι, στὸ κείμενο τοῦ ΨευδοΚωδινού, τοῦ 14ου αἰώνα, ἀναγράφεται πῶς δὲν ἔχουν καμιά ὑπηρεσία ἢ πῶς ἡ ὑπηρεσία τους εἶναι ἄγνωστη: ὁ λογοθέτης τοῦ γενικοῦ (γιὰ τὸν ὁποῖο λέγεται πῶς διατήρησε μερικὰ καθήκοντα ὡς τὸ τέλος τοῦ 12ου αἰώνα), ὁ λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ (ἡ ὑπηρεσία τοῦ ὁποίου δὲν εἶχε ἀντικείμενο μετὰ τὸν ἐκχρηματισμὸ τῆς στρατείας), ὁ λογοθέτης τοῦ δρόμου (ποὺ παρέμεινε γιὰ πολὺ ὡς ὑψηλόβαθμος ἀξιωματοῦχος, χωρὶς ὅμως δημοσιονομικὲς ἀρμοδιότητες), ὁ λογοθέτης τῶν ἀγγέλων, ὁ λογοθέτης τῶν οἰκεικῶν (ποὺ εἶχε αὐξημένη σημασία τὸν 12ο αἰώνα), ὁ μέγας λογαριαστής.¹⁵⁷ Ὁ λογοθέτης τῶν σεκρέτων, ποὺ ἐμφανίζεται τὸ 1081, ἦταν ἀναμφίβολα πολὺ ὑψηλόβαθμος ἀξιωματοῦχος, ἀλλὰ, παρὰ τὴν ὀνομασία του, φαίνεται πῶς εἶχε κυρίως διοικητικὰ καὶ ὄχι δημοσιονομικὰ καθήκοντα.¹⁵⁸

154 Σάθας, *MB*, τόμ. ζ', 642-643. 155 Ferrari, *Formulari notarili*, ἀρ. 15. 156 Βλ. παραπάνω, 211 κ.ε. Γιὰ τὰ ὅσα ἀναφέρονται παρακάτω, μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφερθεῖ στὰ ἐπιμέρους λήμματα τοῦ *ODB* καὶ στὰ ἔργα: Magdalino, *Manuel I*, 229 κ.ε., καὶ M. Angold, *A Byzantine Government in Exile: Government and Society under the Laskarids of Nicaea, 1204-1261*, Ὁξφόρδη 1975, 204-207. 157 ΨευδοΚωδινός, 176, 178, 182, 184. 158 R. Guiland, «Études d'histoire administrative de l'Empire byzantin. Les logothètes», *REB* 29 (1971) 75-84.

Μόνο τὸ βεστιάριο παραμένει ἰσχυρό, καὶ μετατρέπεται στὸ κατεξοχὴν αὐτοκρατορικὸ ταμεῖο ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα. Τὸν 14ο αἰώνα διοικεῖται ἀπὸ τὸν προκαθήμενο τοῦ βεστιαρίου, ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰς εἰσόδους τε καὶ ἐξόδους.¹⁵⁹

Τὸ τεράστιο διοικητικὸ οἰκοδόμημα τῆς κρατικῆς οἰκονομίας τῶν Μακεδόνων δὲν ὑπάρχει πλέον — ἔχει κατακερματιστεῖ: κάθε ἐπαρχία ἔχει πλέον τὴ δική της αὐτοδιοίκηση, τὰ δικά της ἔσοδα καὶ τὰ δικά της ἔξοδα. Στὸ κέντρο μένει ἓνα ταμεῖο ποὺ εἰσπράττει ὅ,τι περισσεύει ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες καὶ μισθοδοτεῖ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ αὐτοκράτορα ὅσους δὲν ἀμείβονται μὲ διαφορετικὸ τρόπο. Ὑπάρχει καὶ μιὰ κεντρικὴ διοίκηση ποὺ προσπαθεῖ νὰ ἐλέγξει τὴ διαχείριση κάθε ἐπαρχίας καὶ κάθε οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας μὲ τὴν ἀπογραφή καὶ μὲ τὴν δασμολόγηση τοῦ ἐμπορίου γιὰ λογαριασμὸ τοῦ αὐτοκράτορα. Τὰ πάντα ἔχουν μικρύνει καὶ ἀπλουστευτεῖ.

Δυὸ λόγια, τελειώνοντας, γιὰ τὶς κρατικὲς ὑπηρεσίες ποὺ ἀσχολοῦνταν μὲ τὰ πλοῖα καί, συνεπῶς, μὲ τὴν κίνηση τοῦ μεγάλου ἐμπορίου στὸ λιμάνι τῆς Κωνσταντινούπολης. Ἡ ἐξέλιξή τους εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς ἐν γένει ἐξέλιξης τῆς κρατικῆς οἰκονομίας. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 9ου ὡς τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα ὁ παραθαλασσίτης, ὑφιστάμενος τοῦ ἐπάρχου πόλεως, φαίνεται πῶς ἀσκεῖ τὴ δικαστικὴ (καί, ὑποθέτουμε, διοικητικὴ) ἐξουσία πάνω στὰ πλοῖα καὶ τοὺς ναῦτες. Στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 11ου αἰώνα τὰ πλοῖα ὑπάγονται καὶ στὴ δικαιοδοσία τοῦ σακελλάρου, πράγμα ποὺ δείχνει πῶς εἶχαν πιά μετατραπεῖ καθ' ἑαυτὰ σὲ πηγὴ εἰσοδήματος γιὰ τὸ δημόσιο. Τὸν 12ο αἰώνα ἐμφανίζεται τὸ *σέκρετον* τῆς θαλάσσης, ποὺ ἀσχολεῖται εἰδικὰ μὲ τὴ μέτρηση τῆς χωρητικότητος καὶ τὴ φορολογία τῶν πλοίων ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ μεγάλου λογαριαστή τῶν σεκρέτων, καὶ σὲ συνεργασία μὲ τοὺς δύο, τώρα, παραθαλασσίτες καὶ μὲ τοὺς ὑπαλλήλους τοῦ σακελλάρου.¹⁶⁰ Ἀξίζει ὅμως νὰ σημειωθεῖ πῶς κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα τὰ εἰσοδήματα τοῦ σεκρέτου τῆς θαλάσσης εἶχαν παραχωρηθεῖ στὸν μεγάλο δούκα τοῦ στόλου (ἀρχηγὸ τοῦ στόλου) καὶ πῶς οἱ ὑπάλληλοι ἀσκοῦσαν τὰ καθήκοντά τους κατὰ παραχώρησή του (οἱ ἐνεργοῦντες τὰς τῆς θαλάσσης δουλείας δικαίω τοῦ ... μεγάλου δουκός). Παρατηροῦμε δηλαδὴ πῶς μιὰ διοικητικὴ/δικαστικὴ ἐξουσία ἀπέκτησε δημοσιονομικὸ ἐνδιαφέρον καὶ πῶς, τελικά, τὸ εἰσόδημα ποὺ προερχόταν ἀπὸ αὐτὴν κατέληξε στὰ χέρια ἑνὸς ὑψηλοῦ ἀξιωματοῦχου.

159 ΨευδοΚωδινός, 186. 160 Βλ. H. Ahrweiler, «Fonctionnaires et bureaux maritimes à Byzance», *REB* 19 (1961) 249-252; P. Lemerle, «Notes sur l'administration byzantine à la veille de la IVe croisade d'après deux documents inédits des archives de Lavra», *REB* 19 (1961) 258-272.

Κράτος και αγρότες ἐπὶ Κομνηνῶν

Ἡ κρίση τοῦ 11ου αἰώνα καὶ ἡ δραματικὴ ὑποτίμηση τοῦ χρυσοῦ νομίσματος δημιούργησαν ἀνισορροπία στὸ νομισματικὸ σύστημα, ἀφοῦ τὰ ἀργυρὰ καὶ τὰ χάλκινα νομίσματα δὲν ὑπέστησαν ἀνάλογη ὑποτίμηση. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, τὸ σύστημα τοῦ χαράγματος ὁδηγοῦσε ἀναπόφευκτα στὴν εἰσπραξὶ τοῦ φόρου σὲ (ὑποτιμημένο) χρυσὸ νόμισμα, ἐνῶ τὰ ἴδια ποσά, ἂν εἰσπράττονταν σὲ ἀργυρὸ ἢ χαλκὸ, θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν πολλαπλάσια πραγματικὴ ἀξία. Αὕτῃ ἡ ἔλλειψη ἰσορροπίας καὶ οἱ πολλαπλὲς αὐθαιρέσιες τῶν φοροεισπρακτόρων ποὺ προσπαθοῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν ὁδήγησαν σὲ ὑπερβολές, ὅπως ἡ ἀποτυχημένη ἀπόπειρα τοῦ Δημητρίου Καματηροῦ νὰ διπλασιάσει τὰ φορολογικὰ ἔσοδα τῆς Θράκης καὶ τῆς Μακεδονίας τὸ 1104/1105. Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκίνησε ἡ φορολογικὴ καὶ νομισματικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, ἡ ὁποία, ὕστερα ἀπὸ μερικές δοκιμές, συμπληρώθηκε καὶ ὁριστικοποιήθηκε τὸ 1109.

Βάση τοῦ νέου συστήματος¹⁶¹ εἶναι ἡ εἰσπραξὶ τοῦ φόρου/χαράγματος σὲ νομίσματα τραχέα ἄσπρα, δηλαδὴ σὲ νέα νομίσματα μικρῆς περιεκτικότητας σὲ χρυσό· ὅταν πρόκειται νὰ ὑπολογιστοῦν τὰ κλάσματα καὶ τὰ παρακολουθήματα, θεωρεῖται ὅτι κάθε τραχὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ τέσσερα μιλιάρησια (δηλαδὴ 96 φύλλεις). Ἐχομε δηλαδὴ ἓνα νόμισμα ἐπίσημα ὑποτιμημένο σὲ σχέση μὲ τὸ παλαιὸ χρυσὸ νόμισμα, ἀλλὰ καὶ σὲ σχέση μὲ τὸ καινούριο ὑπέρπυρο, τὸ ἄριστο χρυσὸ νόμισμα ποὺ ἔκοψε ὁ ἴδιος ὁ Ἀλέξιος Α', τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν χρησιμοποιεῖται στὴ φορολογία. Τὰ κλάσματα τοῦ νομίσματος εἰσπράττονται σὲ χάλκινες φύλλεις, 24 ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀντιστοιχοῦν θεωρητικὰ πρὸς ἓνα μιλιάρησιο. Ἐξάλλου, τὰ παρακολουθήματα (δηλαδὴ δικέρατο + ἐξάφολλο, συνήθεια + ἐλατικὸ) εἰσπράττονται κατ' ἀποκοπὴν πρὸς 33 φύλλεις γιὰ κάθε τραχὺ ἄσπρο νόμισμα. Στὸ σύστημα αὐτό, ἐξαιρετικὰ ἐπιβαρυντικὰ γιὰ τὸν φορολογούμενο εἶναι ὅσα εἰσπράττονται σὲ φύλλεις, δηλαδὴ τὰ κλάσματα τοῦ κυρίως φόρου καὶ τὰ παρακολουθήματα ἐπ' αὐτῶν.¹⁶² εἶναι μιὰ ρύθμιση παράλογη γιὰ τὸν σημερινὸ ἄνθρωπο, ἡ ὁποία ὅμως ἐπέτρεψε στὴ διοίκησιν τοῦ Κομνηνοῦ νὰ ἀντλήσει ἴσα, καὶ συχνὰ ἐλαφρῶς αὐξημένα — ἢ καὶ πολὺ αὐξημένα — δημοσιονομικὰ εἰσοδήματα, παρὰ τὴν ὑποτίμηση τοῦ νομίσματος καὶ τὴ φαινομενικὴ ὑποβάθμιση τοῦ φορολογικοῦ εἰσοδήματος. Ἡ χρῆση τοῦ ὑποτιμημένου χρυσοῦ νομίσματος καὶ ἡ μεταφορὰ τοῦ κύριου βάρους τῆς φορολογίας στὶς ἀργυρὲς καὶ κυρίως στὶς χάλκινες κοπὲς ἀνταποκρίνονταν στὴν ἔλλειψη χρυσοῦ ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὴ θεαματικὴ αὔξηση

161 C. Morisson, «La Logarithmè». Πβ. ἐδῶ Morisson, «Νόμισμα», Γ', 102. 162 Ζωναρὰς 18.22: διὰ χαλκίων ἑδασμοφόρει.

τοῦ ἐκχρηματισμοῦ τῆς οἰκονομίας τῆς ἀγορᾶς. Ἡ χρῆση τοῦ τραχέος νομίσματος στὴ φορολογία θὰ συνεχιστεῖ τὸν 12ο αἰώνα.¹⁶³

Ἡ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ἐπανάφερε, ὑπὸ νέους ὅρους καὶ μὲ νέες προοπτικές, τὸ παλαιὸ σύστημα τοῦ χαράγματος στὴν εἰσπραξὶ τῶν φόρων, ὑποτάσσοντάς το ὅμως στὴ νέα νομισματικὴ πραγματικότητα καὶ στὴν ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιεῖται μόνο τὸ ὑποτιμημένο τραχὺ στὶς δημοσιονομικὲς δοσοληψίες. Ἀλλάξαν καὶ ἄλλες δημοσιονομικὲς συνήθειες, καὶ οἱ ἄλλαγες αὐτὲς χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 11ου αἰώνα. Μολονότι οἱ νεωτερισμοὶ αὐτοὶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦσαν ἐφευρήματα ἐνὸς προκατόχου του, θὰ τοὺς ἐξετάσουμε σχετικὰ μὲ τὸν Ἀλέξιο, γιὰτὶ αὐτὸς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ τοὺς ἐφαρμόσει πραγματικὰ καί, κυρίως, γιὰτὶ τότε μαρτυροῦνται στὶς πηγές.

Μὲ τὸν ἀρχαῖο ὅρο ἐπιβολή¹⁶⁴ ἐμφανίζεται μιὰ νέα δημοσιονομικὴ πρακτικὴ, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ἀπλουστευμένη φορολογία τῆς γῆς τῶν ἐπόμενων αἰώνων καὶ ἡ ὁποία ἐφαρμόζεται εὐκολότερα ὅταν πρόκειται γιὰ μεγάλες ἀγροτικὲς ἰδιοκτησίες. Ἡ μεσοβυζαντινὴ ἐπιβολή, ποὺ δὲν ἔχει καμιά σχέση, πλὴν τοῦ ὀνόματος, μὲ τὴν πρωτοβυζαντινὴ *adjectio sterilium*, μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ μερικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ ἀπὸ τὸ δημοσιονομικὸ συγγραμμάτιο τῆς Μαρκιανῆς, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται τὸν 12ο αἰώνα.

Σύμφωνα μὲ τὸ σύστημα αὐτό, ὁ φορολόγος ἔπρεπε νὰ προσθέσει ὅλους τοὺς φόρους ποὺ εἶχαν βεβαιωθεῖ γιὰ μιὰ φορολογικὴ μονάδα (γαιοκτησία ἢ χωριό), συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν φόρων ποὺ δὲν εἰσπράττονταν λόγω ἀπαλλαγῆς ἢ προσωρινῆς μείωσης, καὶ σὲ αὐτοὺς νὰ προσθέσει καὶ ὅσα ἔπρεπε νὰ πληρώσουν τυχόν νέες καλλιέργειες. Στὴ συνέχεια, ἔπρεπε νὰ διαιρέσει τὸ σύνολο μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν μοδίων γῆς ποὺ εἶχε ἡ φορολογικὴ αὐτὴ μονάδα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν καλλιεργοῦνταν πραγματικὰ. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς διαίρεσης ἦταν ὁ φορολογικὸς δείκτης, δηλαδὴ πόσοι μῶδιοι γῆς ἀντιστοιχοῦσαν σὲ κάθε νόμισμα φόρου στὸ συγκεκριμένο κτῆμα. Ὁ δείκτης αὐτός, ποὺ μπορούσε νὰ διαφέρει ἀπὸ τὴ μιὰ φορολογούμενη μονάδα στὴν ἄλλη, θὰ χρησίμευε ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς στὸ μέλλον γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ὁ φόρος ποὺ πλήρωνε ὁ κάθε ἰδιοκτήτης συμφωνοῦσε μὲ τὰ ὅσα πραγματικὰ ὀφείλε — μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ μή-

163 Ἡ φορολογικὴ πολιτικὴ τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἦταν σκληρὴ· βλ. A. Harvey, «Land and taxation in the reign of Alexios I Komnenos: The evidence of Theophylact of Ochrid», *REB* 51 (1993) 139–154. 164 Svoronos, *Cadastre*, 119 κ.ε.: τοῦ ἴδιου, «L'épibolè à l'époque des Comnènes», *TM* 3 (1968) 375–395. Oikonomidès, *Fiscalité*, 56–61.

πως ο ιδιοκτήτης στο μεταξύ αύξησε την περιουσία του καταπατώντας γειτονικές γαίες (πιθανώς του δημοσίου). Σε περίπτωση που συνέβαινε κάτι τέτοιο, η επιπλέον γη ανακηρυσσόταν *περίσσεια* και περιερχόταν στο δημόσιο. Έφαρμόζοταν δηλαδή και εδώ το σύστημα της *ικάνωσης*, όπως και στη γεωδαισία της εποχής των Μακεδόνων.

Επίσης η επιβολή, της οποίας ο δείκτης μπορούσε να μεταβληθεί με βασιλική απόφαση, επέτρεπε την εύκολη αναπροσαρμογή της φορολογίας σε περίπτωση ανισορροπίας του νομισματικού συστήματος. Παράλληλα, μπορούσε να χρησιμεύσει ως σημαντικός μοχλός πίεσης για το ξεχέρσωμα και την καλλιέργεια νέων γαιών, δεδομένου ότι ο δείκτης της δεν επηρεαζόταν από την ποιότητα της γης αλλά μόνον από την ποσότητα. Ένω λοιπόν, σε μια πρώτη φάση, η επιβολή χρησίμευσε στην αναγνώριση της ήδη καταπατημένης γης, αποσκοπούσε ταυτόχρονα στην απαγόρευση κάθε περαιτέρω καταπάτησης, διότι παρείχε έναν εύκολο τρόπο για να διαπιστωθεί κάτι τέτοιο. Η επιβολή είναι ένα σύστημα που προφανώς επινοήθηκε με βάση τις μεγάλες ιδιοκτησίες, για τις οποίες είχε πραγματικά νόημα. Δεν φαίνεται να επέζησε μετά τον 12ο αιώνα, όταν υιοθετήθηκαν απλούστερες μορφές φορολογίας.

Παράλληλα με την εισαγωγή της επιβολής, παρατηρούμε τη βαθμιαία εγκατάλειψη του συστήματος του κτηματολογίου και την αντικατάστασή του από το *πρακτικόν*, αντικατάσταση που συντελέστηκε κατά τον 11ο αιώνα και που είχε πια συμπληρωθεί επί 'Αλεξίου Α'. Η συνεχής ενήμερωση, που είναι απαραίτητη για το κτηματολόγιο, γινόταν ολόένα και πιο περίπλοκη εξαιτίας της αναπόφευκτης κατάτμησης των κλήρων (γάμοι, κληρονομίες, πωλήσεις κτλ.) και της διασποράς των περιουσιακών στοιχείων. Οι φορολογούμενοι που είχαν περιουσία σε περισσότερες από μία φορολογικές μονάδες ζήτησαν και πέτυχαν να μεταφερθούν όλες οι υποχρεώσεις τους σε μία από αυτές για να πληρώνουν, απλά, όλους τους φόρους μαζί. Έτσι, οι *όμαδοποιήσεις* των φορολογικών υποχρεώσεων πήραν τη μορφή *πρακτικών* (είς *πρακτικών τάξιν*).¹⁶⁵

Το πρακτικό ήταν αρχικά η διατύπωση μιας απόφασης, συνήθως για σύνορα κτημάτων, που υπογραφόταν από μάρτυρες. Παράλληλα, ο ίδιος όρος χρησιμοποιείται για να δηλώσει και το έγγραφο με το οποίο ένας κρατικός υπάλληλος παραδίδει σε κάποιον ένα κτήμα (το αρχαιότερο γνωστό παράδειγμα είναι το 1073¹⁶⁶). Ο δεύτερος αυτός τύπος πρακτικού θα επικρατήσει από τον 12ο αιώνα και έξης και θα αποτελέσει το κύριο δημοσιονομικό έγγραφο των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου.

165 Dölger, *Finanzverwaltung*, 122. 166 Έγγραφο Πάτμου, τόμ. Β', αρ. 50.

Αντί να ξεκινά από τη γη και να περιγράφει την κατανομή της, όπως το κτηματολόγιο, το πρακτικό ξεκινά από τον φορολογούμενο και περιγράφει τα περιουσιακά του στοιχεία, ανεξάρτητα από το που βρίσκονται. Είναι ένα έγγραφο προσωπικό, που ανταποκρίνεται καλύτερα στις ανάγκες των μεγάλων γαιοκτημόνων σε μια δημόσια οικονομία που βασίζεται στο προνόμιο. Το σύνολο των πρακτικών μιας περιοχής αντιγραφόταν σε έναν κώδικα ο οποίος, την εποχή των Παλαιολόγων, ονομαζόταν *θέσις* ή *μεγάλη θέσις*. Ο όρος όμως αυτός δήλωνε το κατάστιχο μιας κρατικής υπηρεσίας ήδη από τον 11ο αιώνα, ίσως και πολύ παλαιότερα.¹⁶⁷ Πάντως, το 1086/1087 είναι πια φανερό πως το κτηματολόγιο αποτελεί ένα φορολογικό εργαλείο υπαρκτό αλλά απαρχαιωμένο, ενώ το πρακτικό είναι το έγγραφο με το οποίο γίνεται πλέον η απογραφή της γης. Άλλωστε, στα σωζόμενα *ισοκώδικα* οι τελευταίες έγγραφες χρονολογούνται γύρω στα μέσα του 11ου αιώνα και όχι αργότερα. Το πρακτικό είναι βέβαια και ένα εργαλείο αρκετά εύλυστο και προσαρμόσιμο. Μπορεί να περιγράψει εξίσου εύκολα τα περιουσιακά στοιχεία ενός μεγαλογαιοκτήμονα και μιας κοινότητας χωριού, ακόμη κι αν οι κάτοικοι της κοινότητας (ή μερικοί από αυτούς) ήταν πάροικοι.

Το πέραςμα από το κτηματολόγιο στο πρακτικό έχει ακόμη έναν αντίκτυπο στην ορολογία. Η καταγραφή της γης από κρατικούς υπαλλήλους λέγεται *ἀκόμα*, τον 12ο αιώνα,¹⁶⁸ *ἀναγραφή* και ο υπάλληλος που την διενεργεί λέγεται *ἀναγραφεύς*. Σιγά σιγά όμως εμφανίζονται και οι όροι *ἀπογραφή* / *ἀπογραφεύς*, που χρησιμοποιούνται όλο και συχνότερα από συγγραφείς οι οποίοι έζησαν στα τέλη του 11ου και τον 12ο αιώνα,¹⁶⁹ και επικρατούν πλήρως τον 13ο αιώνα. Το 1195 γίνεται λόγος για μια απογραφή που διενεργήθηκε πριν από έξι χρόνια από έναν *ἀναγραφέα*.¹⁷⁰ Είναι φανερό πως το πέραςμα από τον έναν όρο στον άλλον πραγματοποιείται στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Κράτος και αγρότες κατά τους τελευταίους αιώνες

Για την περίοδο από τον 13ο ως τον 15ο αιώνα έχουμε μόνον ένα κανονιστικό φοροτεχνικό κείμενο, ίσως επειδή το φορολογικό σύστημα απλοποιήθηκε σημαντικά και επειδή στη συλλογή των φόρων το προνόμιο και η ιδιωτική πρωτοβουλία, παράγοντες που ξεφεύγουν από τον άμεσο έλεγχο του κράτους, απέκτησαν

167 Dölger, *Finanzverwaltung*, 111, σημ. 8· F. Dölger, «Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέσις», *Historia* 4 (1955) 189–198· *Actes de Dionysiou*, 141–142· J. Darrouzès, «Dossier sur le charisticariat», Wirth (έπιμ.), *Πολυχρόνιον*, 157, 159. 168 Π.χ., το 1181: *Actes de Lavra I*, αρ. 65, στ. 78. 169 Συλλέκτης, 419· Ζωναράς, 505, 659, 737· Νικ. Χωνιάτης, 203, 205, 402. 170 MM, τόμ. IV, 325.

αύξημένη σημασία. Πρόκειται για τη σύντομη *Ἀποκοπή ψωμίων*, που χρονολογείται το 1232 και θεωρείται έργο βυζαντινό μολονότι προέρχεται από την Κύπρο. Το κείμενο αυτό δεν είναι πάντοτε σαφές. Οι πληροφορίες μας όμως συμπληρώνονται θαυμάσια χάρη στα πολυάριθμα φορολογικά έγγραφα, κυρίως πρακτικά, που σώζονται σε μοναστηριακά αρχεία και αναφέρονται στη Μικρά Ἀσία (13ος αιώνας), τη Μακεδονία και τη Λήμνο (13ος-15ος αιώνας). Ἡ μελέτη τῶν ἐγγράφων αὐτῶν ἔδωσε ἀφορμή στη συγγραφή τῶν ἐπιμέρους μελετῶν στίς ὁποῖες βασίζεται καὶ τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ.¹⁷¹

Παρά τὴν εὐρεία παραχώρηση προνομίων καὶ τὸν ὀργανικὸν τοὺς ρόλο στὴν ὑστεροβυζαντινὴ κρατικὴ οἰκονομία (ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω), τὸ κράτος ἐξακολουθοῦσε νὰ διατηρεῖ τὸν ἄμεσο ἔλεγχο στὰ δημόσια οἰκονομικά, ἀκόμη καὶ ὅταν δὲν εἰσέπραττε τίποτε ἀπὸ αὐτά. Ἡ ἀπογραφή καὶ ἡ ἐξίσωσις, δηλαδὴ ἡ καταγραφή τῆς φορολογήσιμης ὕλης καὶ ἡ ἐξακρίβωση τοῦ κατὰ πόσον ὁ κάθε ιδιώτης κατεῖχε ὅσα ἀγαθὰ δικαιούνταν καὶ ὅχι παραπάνω, παρέμειναν ὡς τὸ τέλος ἀποκλειστικὴ ὑπόθεση τοῦ κράτους καὶ τῶν ὑπαλλήλων του. Ἀκόμη καὶ τὰ μοναστηριακὰ κτήματα ποὺ εἶχαν πλήρη φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ ὑπόκεινταν στὴν περιοδικὴ αὐτὴ καταμέτρηση. Τὸ κράτος ὀριζε τί φόρο χρωστοῦσε ὁ κάθε πάροικος στὸν ἀφέντη του καὶ τί ἄλλα δασίματα καὶ ὑπηρεσίες ἔπρεπε νὰ τοῦ παράσχει. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ προνόμιο ἦταν καθορισμένο σὲ ὅλες του τίς λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ κράτος, τὸ ὁποῖο, θεωρητικὰ τουλάχιστον, φρόντιζε νὰ μὴ γίνονται ὑπερβάσεις ἐκ μέρους τῶν προνομιοῦχων. Συνεπῶς, θεωροῦμε πῶς τὸ φορολογικὸ σύστημα ἦταν τὸ ἴδιο γιὰ ὅλους καὶ καταρχὴν ἐφαρμοζόταν τυφλὰ γιὰ μικροὺς καὶ μεγάλους· τὸ προνόμιο ἐρχόταν ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ ὑπογραμμίσαι τίς ἀπαραίτητες διακρίσεις.

Γιὰ νὰ ὑπολογιστεῖ ὁ βασικὸς ἔγγειος φόρος (τέλος ἢ κεφάλαιον) ἔπρεπε φυσικὰ νὰ καθοριστεῖ ἡ κατηγορία τῆς γῆς —πολὺ σπάνια ὅμως γίνεται λόγος

171 Ἀναφέρω τίς σπουδαιότερες ἀπὸ τίς ἐργασίες αὐτές, στίς ὁποῖες καὶ βασίστηκα κυρίως. Στίς παλαιότερες συγκαταλέγονται οἱ μελέτες τοῦ Φ. Ντέλγκερ, ιδίως τὰ σχόλια στὸ *Aus den Schatzkammern des heiligen Berges*, Μόναχο 1948, καὶ τοῦ Γ. Ὁστρογκόρσκι, ιδιαιτέρως ἡ μελέτη του γιὰ τὰ βυζαντινὰ πρακτικά, ποὺ δημοσιεύτηκε ὡς δεύτερο μέρος τοῦ τόμου *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ νεότερα δημοσιεύματα, βλ. J. Lefort, «Fiscalité médiévale et informatique. Recherches sur les barèmes pour l'imposition des paysans byzantins au XIVe siècle», *RH* 512 (1974) 315-352· Angold, *Government in Exile*, 202-236· A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, Princeton 1977, 158-182 [ἐλλ. ἐκδ.: *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία στὴν ὑστερὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ*, μτφρ. Α. Κάσδαγλη, 215-242]· τὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ φορολογικὰ ἔσοδα τῆς Λαύρας ποὺ ἔγραψε ὁ Ν. Σβορώνος, στὸ *Actes de Laura IV*, 153-173· καὶ βέβαια τὸ νεότερο ὕλικό καὶ τὰ σχόλια ποὺ βρίσκονται συγκεντρωμένα στοὺς πιὸ πρόσφατους τόμους τῆς σειρᾶς *Archives de l'Athos*, ὡς τὸ *Actes d'Iviron IV*, 1995. Πβ. ἐδῶ Λαΐου, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία, 13ος-15ος αἰ.», Α', 520.

γι' αὐτήν, κυρίως ὅταν πρόκειται γιὰ γῆ ποὺ δὲν εἶναι καθόλου παραγωγικὴ (λοφώδης, ὄρεινὴ, πετρώδης, ἀνήροτος, ἀλσώδης, χερσαία καὶ ἀχρησίμευτος, κτλ.). Συνήθως τὸ κτῆμα ὁλόκληρο, δηλαδὴ ἡ ἀρόσιμη γῆ ἐν γένει, φορολογεῖται πρὸς ἓνα ὑπέρπυρο γιὰ 50 μόδιους, κάτι ποὺ μοιάζει μὲ φορολογία κατ' ἀποκοπὴν καὶ ποὺ κυριαρχεῖ στὰ πρακτικὰ τοῦ 14ου αἰώνα· σπάνια ἀναφέρονται ἄλλες ταρίφες ποὺ ἀφοροῦν γῆ ἰδιαίτερα ὑψηλῆς ποιότητος (ὅπως ἡ γῆ ποὺ ποτίζεται ὅλο τὸ χρόνο) ἢ ἰδιαίτερα χαμηλῆς ποιότητος (ἓνα ὑπέρπυρο γιὰ 30-40 ἢ γιὰ 100 μόδιους γῆς ἀντιστοίχως). Ἡ νέα αὐτὴ φορολογικὴ χρέωση, ποὺ φαίνεται ἐλαφρύτερη, στὴν πραγματικότητά καταργεῖ τίς πολλὲς διακρίσεις μὲ βάση τὴν ποιότητα καὶ ἐπιβάλλει ἓναν μέσο ὅρο φορολογίας στὸ σύνολο τοῦ κτήματος. Ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν ἴδια ἀπλουστευτικὴ νοοτροπία ποὺ δημιούργησε τὴν ἐπιβολὴ τοῦ 11ου αἰώνα¹⁷² καὶ ποὺ χρησιμεύει κυρίως ὅταν ὁ ὑπάλληλος τοῦ κράτους ἔχει νὰ φορολογήσει μεγάλα κτήματα. Ἡ νέα κατ' ἀποκοπὴν χρέωση φαίνεται πῶς ἴσχυε τὸ 1232, ἀφοῦ ἀναφέρεται στὴν *Ἀποκοπή ψωμίων* (ἓνα ὑπέρπυρο γιὰ 48 μόδιους, ποσὸ ποὺ θὰ στρογγυλευτεῖ ἀργότερα στοὺς 50 μόδιους μὲ τὴ βαθμιαία ἐπικράτηση τοῦ δεκαδικοῦ συστήματος).

Σὲ ὀρισμένα ἐγγραφα τοῦ 13ου καὶ τοῦ 14ου αἰώνα τὸ κεφάλαιον συνοδεύεται ἀπὸ τὸ χάραγμα, ἡ σημασία τοῦ ὁποίου δὲν ἔχει ἀκόμη ξεκαθαριστεῖ. Ἀντιστοιχεῖ πρὸς 2,5-7,5% τοῦ κεφαλαίου καί, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὴν προϊστορία τῆς λέξης, θὰ μπορούσε νὰ δηλώνει τὸ ποσοστὸ τοῦ φόρου ποὺ καταβάλλεται σὲ «καλὸ» νόμισμα. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ ὑπολογιζόταν μὲ βάση τὸ σύνολο τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων τοῦ κτήματος.

Ἐξυπακούεται ὅτι ἄλλες, πολὺ βαρύτερες ταρίφες χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν φορολογία τῶν ἐντατικῶν καλλιιεργειῶν, ὅπως τὰ ἀμπέλια (ἓνα ὑπέρπυρο γιὰ 4-6 μόδιους) καὶ οἱ κῆποι, ἡ ἀπόδοση τῶν ὁποίων ἦταν πολλαπλάσια τῆς σιτοκαλλιέργειας. Ἡ καλλιέργεια ἀπὸ τοὺς παροίκους ἀμπελιῶν σὲ γαῖες ποὺ δὲν ἀνήκαν οὔτε στοὺς ἴδιους οὔτε στὸν κύριό τους παρουσίαζε πιθανῶς οἰκονομικὰ ἢ καὶ φορολογικὰ πλεονεκτήματα. Κάπως ἔτσι θὰ πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ συχνότητα μὲ τὴν ὁποία μνημονεύονται ἀμπέλια ἀτελῆ (ποὺ φορολογοῦνται μαζὶ μὲ τὴ λοιπὴ περιουσία τοῦ παροίκου) ἢ ὑποτελῆ (τῶν ὁποίων τὸ ἔσοδο μοιράζεται σὲ περισσότερους τοῦ ἑνὸς κυρίου), καὶ ιδίως οἱ μνεῖες τοῦ ξενοχωρητικοῦ ἀμπελοπάκτου (ἐνοικίαση ἀμπελιοῦ ἀπὸ ξένους χωρικούς), τὸ εἰσόδημα τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται ἐξαιρετικὰ χαμηλό, πιθανότατα ἐπειδὴ μοιραζόταν ἀνάμεσα στὸν ἰδιοκτήτη τῆς γῆς, τὸν κύριο τῶν παροίκων καὶ τοὺς ἴδιους τοὺς παροίκους (ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν κι αὐτοὶ κάποιο κίνητρο).

172 Βλ. παραπάνω, 217.

Οἱ βοσκότοποι ἀποδίδουν κι αὐτοὶ εἰσόδημα στὸν ἰδιοκτήτη τους καὶ στὸ κράτος (ποὺ εἶναι ἰδιοκτήτης ὅλων τῶν ἀδέσποτων γαιῶν). Ἡ χρῆση τῶν βοσκότοπων ἀπὸ τὰ ζῶα δημιουργεῖ γιὰ τὸν ἰδιοκτήτη τους τὴν ὑποχρέωση νὰ πληρώσει τὸ ἐννόμιον, τὸ δικαίωμα βοσκῆς ποὺ εἰσπράττει ὁ ἰδιοκτήτης τοῦ βοσκότοπου — ἢ τὸ κράτος, ὡς ἰδιοκτήτης ὅλων τῶν ἀδέσποτων βοσκότοπων. Ἔτσι τὸ ἐννόμιον εἶναι οἰκονομικὴ ὑποχρέωση ποὺ ἐπιβαρύνει τὰ ζῶα, καὶ ἐμφανίζεται συνήθως ὡς φόρος ἐπὶ τῶν ζώων, συχνὰ μὲ τὸ ὄνομα *δεκατεία* (προβατοδεκατεία, χοιροδεκατεία ἢ χοιροενομόμιον, μελισσοενομόμιον κτλ.). Στὴν ἴδια κατηγορία ὑπάγεται καὶ ἡ *ὀρικὴ*, ποὺ ἐπιβαρύνει τὴν ἐκμετάλλευση τοῦ δάσους.¹⁷³ Οἱ ἰδιωτικοὶ βοσκότοποι ἐπιβαρύνονται ἀπὸ τὸ κράτος μόνο μὲ τὸν ἐγγειο φόρο, ποὺ εἶναι πολὺ χαμηλότερος ἀπὸ τὸ φόρο τῆς ἀρόσιμης γῆς. Εἰδικοί φόροι, ἢ μᾶλλον δικαιώματα, ποὺ φτάνουν τὸ 33%, ἐπιβαρύνουν ὀρισμένες παραγωγικὲς δραστηριότητες μὲ ὑψηλὸ εἰσόδημα, ὅπως ἡ ἀλιεία.

Χωριστὰ φορολογοῦνται καὶ ὀρισμένα βιοτεχνικὰ συμπληρώματα τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, ὅπως οἱ *μύλοι* (1–3 ὑπέρπυρα ὁ καθένας, συνήθως 2 ὑπέρπυρα) καὶ τὰ *λινοβροχεῖα* (2–10 ὑπέρπυρα). Κατὰ κανόνα ὁ φόρος τῶν παραπάνω βαρύνει τὸν γαιοκτήμονα, ὅχι σπάνια ὅμως ἡ ἰδιοκτησία τοῦ μύλου μοιράζεται ἀνάμεσα στὸν γαιοκτήμονα καὶ τοὺς παροίκους του, ὁπότε καὶ ὁ φόρος καταμερίζεται ἀνάλογα.

Κύρια πηγὴ εἰσοδήματος γιὰ τὸ κράτος εἶναι ὁ φόρος ποὺ πληρώνουν οἱ πάροικοι δύο φορές τὸ χρόνο, τὸν Μάρτιο καὶ τὸν Σεπτέμβριο, στὸν κύριό τους, ὁ ὁποῖος τὸν διαβιβάζει στὸ κράτος ἢ, ἂν ἔχει προνόμιον, τὸν κρατᾶ γιὰ τὸν ἑαυτοῦ του. Φορολογήσιμη μονάδα στὰ πρακτικὰ εἶναι ἡ *στάσις* τοῦ παροίκου:¹⁷⁴ ἡ οἰκογένειά του, ἡ γῆ του, τὰ οἰκόσιτα ζῶα του καὶ ἐνδεχομένως ἄλλα περιουσιακὰ στοιχεῖα (μύλοι, βάρκες). Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἰδιοκτησία του καὶ ὑπόκεινται στὸν κρατικὸ φόρο καὶ ὅχι σὲ ἐνοίκιο. Αὐτὸς ὁ φόρος ὀνομάζεται *τέλος* καὶ εἰδικότερα *οἰκούμενον*, ἐπεὶ δὴ ἀφορᾷ τὴν οἰκίαν τῶν παροίκων. Φόρο πληρώνουν ἀκόμη καὶ οἱ πάμπτωχοι χωρικοί, πράγμα ποὺ σημαίνει πὼς φορολογοῦνταν ὅχι μόνο ἡ περιουσία ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν παροίκων, ὡς μονάδων ποὺ μπορούσαν νὰ παραγάγουν εἰσόδημα (κάτι σὰν τὸ καπνικὸ τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου).

Ἡ γῆ τοῦ παροίκου ἀποτελεῖται συνήθως ἀπὸ ἀμπέλια καὶ κήπους μὲ καρποφόρα δένδρα. Οἱ πάροικοι, ὅπως εἶναι φυσικὸ, προτιμοῦσαν γιὰ τὴν ἰδιοκτητὴ γῆ τους τὴν ἐντατικὴ καλλιέργειαν ποὺ ἀπαιτοῦν κόπο ἀλλὰ ἀποδίδουν πολλὰ, τὰ ὅποια ὁ καλλιεργητὴς δὲν μοιράζεται μὲ κανέναν. Σὲ μεγάλο ποσοστὸ εἶναι τὰ

173 *Actes d'Iviron* III, ἀρ. 54 καὶ σ. 62. 174 Πβ. G. Litavrin, «Parik i arendator» [«Πάροικος καὶ μισθωτὴς»], *VizVrem* 52 (1991) 3–12.

λεγόμενα *ἐσωθύρια*, καλλιέργειες δηλαδὴ προσκολλημένες στὸ χωριό, ὅπου ἡ ἐντατικὴ καλλιέργεια καὶ φροντίδα εἶναι εὐκόλη. Ὑπάρχουν καὶ πάροικοι μὲ ἰδιόκτητα χωράφια, καμιὰ φορὰ ἀρκετὰ μεγάλα (σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ξεπερνοῦν τοὺς 100 μῶδιους), ἀλλὰ τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι λιγότερο συχνό. Ἀναφέρονται καὶ *ἐσωθυροχωράφια*. Τὰ ἐγκαταλελειμμένα κομμάτια γῆς (*ἐξαλείμματα*) ἀναφέρονται ἀλλὰ δὲν φορολογοῦνται. Δὲν φορολογοῦνται ἐπίσης, ἢ φορολογοῦνται μὲ χαμηλὸ συντελεστὴ, οἱ νέες καλλιέργειες ποὺ δημιουργοῦν οἱ χωρικοὶ μὲ τὴν προσωπικὴ τους ἐργασία.¹⁷⁵

Τὰ ζῶα τοῦ παροίκου ποὺ ἀναφέρονται στὰ πρακτικὰ (καί, συνεπῶς, «φορολογοῦνται») εἶναι κυρίως βόδια (ἅμα ὑπάρχει ζευγάρι, ἀναφέρεται ἰδιαίτερα), ἀγελάδες, πρόβατα, κατσίκες, γουρουνία, πότε πότε καὶ κανένα ἄλογο, μουλάρη ἢ γαῖδουρί. Ἀναφέρονται ἐπίσης οἱ κυψέλες, ὅχι ὅμως τὰ μικρὰ οἰκόσιτα ζῶα.

Τέλος, τακτικὰ ἀναφέρονται, ἀνάμεσα στὶς ὑποχρεώσεις τῶν παροίκων, ὀρισμένες μέρες ἀγγαρείας τὸ χρόνο. Τὸ κράτος καθόριζε πόσες θὰ ἦσαν αὐτὲς οἱ μέρες (*ἀγγαρείας πανημερίους*) καὶ τόνιζε πὼς ὁ ἀριθμὸς τους δὲν μπορούσε νὰ ἀυξηθεῖ σὲ περίπτωσιν ποὺ ὁ αὐθέντης πίστευε πὼς ἡ παρεχόμενη ἐργασία ἦταν ἀνεπαρκὴς (καθὼς *δυνάμεως ἔχει ὁ πάροικος*). Συνήθως ἀναφέρονται ἀπὸ 12 ἕως 24 ἡμέρες τὸ χρόνο, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ σημαντικὲς ἀποκλίσεις.¹⁷⁶ Μοῦ φαίνεται πὼς τὸ κράτος, ποὺ εἶχε ἀναγκαστικὰ περιορισμένη αὐτεπιστασία στὶς ἐπαρχίες, θὰ ἐπωφελοῦνταν λιγότερο ἀπὸ αὐτὴ τὴ δωρεὰν ἐργασία, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ ἰδιῶτες γαιοκτήμονες (καὶ οἱ προνοϊάριοι) θὰ μπορούσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν πλήρως.

Παραπάνω μνημονεύσαμε τοὺς κύριους φόρους, ὅπως αὐτοὶ ἀναφέρονται στὰ πρακτικὰ τοῦ 14ου αἰώνα, ποὺ εἶναι καὶ τὰ πιὸ πολυάριθμα καὶ λεπτομερῆ. Στὰ ἴδια πρακτικὰ ἀναφέρονται καὶ διάφορες ἄλλες ἐπιβαρύνσεις φορολογικοῦ χαρακτήρα, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς ἑκτακτὲς ἐπὶ πληροίαι, τὶς ὁποῖες ἀναφέραμε καὶ στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο. Αὐτὲς οἱ ἑκτακτὲς ἐπιβαρύνσεις εἶναι ἐπίσης γνωστὲς ἀπὸ προνομιακὰ ἔγγραφα, στὰ ὅποια ἀναγράφεται σαφῶς τί δὲν θὰ εἰσπράττεται ἀπὸ τὸ προνομιοῦχο κτῆμα καὶ τοὺς καλλιεργητὲς του.

175 Βλ. M. Bartusis, «Ἐξαλείμματα: Escheat in Byzantium», *DOP* 40 (1986) 55–81. Νομίζω πὼς ὁ ὅρος *ἐκλείωμα*, ποὺ ἐξετάζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα (79–81) θὰ πρέπει νὰ ἐρμηνευτεῖ ὡς γῆ ποὺ πρόσφατα «ἔγινε λεία», δηλαδὴ καλλιεργήσιμη. Γνωρίζουμε ἄλλωστε καὶ μιὰ περίπτωση ἐκλείωματος ποὺ ἔγινε καὶ *κηπωρεῖο* καὶ ποὺ βρισκόταν κοντὰ στὸ χωριό (MM, τόμ. IV, 267, τοῦ ἔτους 1284). 176 Π.χ., στὸ πρακτικὸ τῆς Λαμψάκου τοῦ 1219 ἀναφέρονται ἑπτὰ ἡμέρες τὸ χρόνο (Tafel/Thomas, *Urkunden*, τόμ. II, 209)· σὲ ἓνα πρακτικὸ τοῦ 13ου αἰ. ἀναφέρονται πενήντα δύο ἡμέρες τὸ χρόνο (*Actes d'Esphigmenou*, ἀρ. 7, στ. 19). Πβ. *ἔδω* Λαῖου, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία, 13ος–15ος αἰ.», Α', 522–528.

Σχετικά με τις δευτερεύουσες αυτές επιβαρύνσεις, θα πρέπει κανείς να σημειώσει πώς έχουν συχνά τοπικό χαρακτήρα. Φόροι με τοπικό χαρακτήρα αναφέρθηκαν και πιο πάνω, την εποχή της ενότητος του κράτους. "Όπως είναι φυσικό, με τη διάσπαση του κράτους το 1204 και, ακόμη, με τη γεωγραφική διάσπαση, που έγινε έντονη μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261, η φορολογία τοπικού χαρακτήρα απέκτησε μεγάλη σημασία. Παρά ταύτα, ο συγκεντρωτισμός του κράτους δημιουργεί έντυπώσεις που μπορούν να οδηγήσουν σε έσφαλμένα συμπεράσματα. Η *σιταρκία*, φόρος χαρακτηριστικός της Μικράς Ασίας και δὴ της Αυτοκρατορίας της Νίκαιας, αναφέρεται επίσης σε λίγα βυζαντινά προνόμια της Μακεδονίας¹⁷⁷ και σε μερικά χρυσόβουλα του Στέφανου Ντουσάν ως επιβάρυνση της οποίας η εἰσπραξὴ δὲν ἀπαγορευόταν ἀπὸ τὴ φοροαπαλλαγὴ.¹⁷⁸ Αναρωτιέται ὅμως κανείς, ἂν πράγματι τὸ κράτος εἰσέπραττε τὸν 14ο αἰώνα τὴ *σιταρκία* στὴ Μακεδονία, πῶς δὲν ἀναφέρεται σὲ κανένα ἀπὸ τὰ σωζόμενα πρακτικά; Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ὑποθέσουμε πῶς ἡ εἰσπραξὴ αὐτοῦ τοῦ φόρου γινόταν μόνο σὲ ἐξαιρετικές περιπτώσεις, καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἀναφέρεται στὰ ἔγγραφα τῆς τρέχουσας φορολογίας. Καὶ ἄλλες ὑποθέσεις εἶναι δυνατές, ὅλες ὅμως παραμένουν ἀνεπιβεβαίωτες. Χρειάζεται νὰ γίνῃ εἰδικὴ μελέτη γιὰ νὰ γνωρίσουμε καλύτερα τοὺς ἑκτακτοὺς φόρους τῆς ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου. Πρὸς τὸ παρὸν θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀναφέρουμε τί εἶναι γνωστὸ καὶ νὰ ἐρμηνεύσουμε τὰ ὀνόματα, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ.

Πολλὲς ἀπὸ τὶς ἑκτακτες αὐτὲς επιβαρύνσεις ἐπιβιώνουν ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο· ἄλλες πρωτοεμφανίζονται μετὰ τὸ 1204, στὴν Αυτοκρατορία τῆς Νίκαιας. Συχνά, κάποια ἑκτακτὴ ἐπιβάρυνση ποὺ σκόπευε νὰ καλύψει μιὰ συγκεκριμένη κρατικὴ ἀνάγκη μετατρέπεται σὲ συνεισφορὰ σὲ μετρητὰ καί, στὴ συνέχεια, σὲ τακτικὴ ἐνιαύσια πληρωμὴ πρὸς τὸ κράτος. Ὅρισμένες ἀπὸ αὐτὲς τίς καταβολὲς εἶναι καὶ τὰ εἰσοδήματα τὰ ὁποῖα τὸ κράτος ἀρνεῖται νὰ παραχωρήσει σὲ προνομιοῦχο ἰδιώτη καὶ συνεπῶς ἐξαιροῦνται στὰ ἔγγραφα μὲ τὰ ὁποῖα παραχωροῦνται φοροαπαλλαγές. Τὸν 13ο αἰώνα ὁρισμένες ἀπὸ τὶς συνεισφορὲς αὐτές, ἡ *σιταρκία*, ἡ *ἀγάπη* καὶ οἱ *πλοῖμοι*, φαίνεται πῶς βάρυναν κυρίως τίς πρόνοιες ποὺ βρῖσκονταν ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.¹⁷⁹

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα ἐξακολουθοῦν νὰ μνημονεύονται πολλὲς ἀπὸ τίς ἐπὶ ἑπόμενες ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω γιὰ τὸν 11ο αἰώνα. Τὸ 1186 ὁ Ἰσαάκιος Β΄

177 *Actes de Zographou*, ἀρ. 31· *Actes d'Esphigmenou*, ἀρ. 20. Μολοντί ἡ αὐθεντικότητα τοῦ τελευταίου ἐγγράφου ἔχει ἀμφισβητηθεῖ, νομίζω πῶς ἡ μαρτυρία του πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἰσχυρὴ ἐπειδὴ, ἀκόμη καὶ ἂν εἶναι πλαστογραφημένο, ἀναμφίβολα βασίζεται σὲ γνήσιο πρότυπο.

178 A. Soloviev/V. Mošin, *Grčke Povelje Srpskih vladara*, Βελιγράδι 1936, ἀρ. 2, 9, 11, 17, 18.

179 JGR, τόμ. Α', 663.

Ἄγγελος¹⁸⁰ ἀναφέρει τίς ἀκόλουθες ἐπιβαρύνσεις, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐξακολουθοῦν νὰ μνημονεύονται καὶ ἀργότερα:

- (α) παροχὴ δωρεὰν ἐργασίας (*ἀγγαρεία*, *παραγγαρεία*, *ψωμοζημία*, *καστροκτισία*,¹⁸¹ *κτίσις κατέργων*), ὑποχρεώσεις ποὺ εἶναι ὅλες γνωστὲς ἀπὸ παλαιότερα καὶ ἀναφέρονται ὡς καὶ τὸν 14ο αἰώνα·
- (β) ὑποχρέωση παροχῆς στρατιωτῶν, ὅπως οἱ *πλοῖμοι*, καὶ *ἀλόγων* (τὸ παλαιὸ *μονοπρόσωπο*);
- (γ) ὑποχρέωση φιλοξενίας (*μιτᾶτον*,¹⁸² *συνδοσία* γιὰ φιλοξενία πρεσβευτῶν,¹⁸³ *διανομή* [:]);
- (δ) φιλοδωρήματα πρὸς τίς ἀρχές, ὅπως τὸ *προσκυνητίκιον* (πληρωμὴ γιὰ τὸ καλωσόρισμα νέου διοικητῆ).

Ἀναφέρονται ὅμως ἀκόμη τὸ 1186 ὁρισμένα δοσίματα τῶν παροίκων ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴν περιουσία τους (*συνωνή*, *καπνικόν*, *ἀκτημονιτίκιον* καὶ *παροικιατικόν*), τὰ ὁποῖα εἶναι ἐπίσης γνωστὰ ἀπὸ παλαιότερα χρόνια ἀλλὰ ἐξαφανίζονται στὴ συνέχεια, προφανῶς γιὰτὶ δὲν μπορούσαν νὰ προσαρμοστοῦν στὸ νέο ἀπλοποιημένο φορολογικὸ σύστημα. Μόνο τὸ *ζευγολόγιον*, φόρος κι αὐτὸ τῶν παροίκων, ἐπιζεῖ τὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰώνα.

Ἀπὸ τὸν 13ο ὡς τὸν 15ο αἰώνα ἡ συνέχεια στὴ χρῆση τῶν ὀνομάτων ἐξακολουθεῖ σὲ σημαντικὸ βαθμὸ, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιβαρύνσεων ἀλλάζει. Ἐπίσης μαρτυροῦνται καὶ νέα ὀνόματα. Ἡ *σιταρκία*, ποὺ ἐμφανίζεται τὸν 13ο αἰώνα, κατὰ πάσα πιθανότητα προέρχεται ἀπὸ τὴ *σιτάρκησι* (ἢ *σιταρχία*) κάστρων, τὸν ἀνεφοδιασμό δηλαδὴ τῶν ὁχυρωμένων πόλεων μὲ τρόφιμα. Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν 9ο αἰώνα, ἀλλὰ τὸν 13ο ἔχει πλέον μετατραπεῖ σὲ τακτικὴ καταβολὴ σὲ μετρητὰ.¹⁸⁴ Ἡ σημασία τοῦ ὅρου *ἀγάπη* (13ος αἰώνας) δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένη· ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ συνεισφορὰ ποὺ ἀπέβλεπε στὴν ἐξαγορὰ τῆς εἰρήνης μὲ γειτονικὰ κράτη,¹⁸⁵ κάτι σὰν τὸ *ἀλαμανικόν* ποὺ ἐπιβλήθηκε στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰώνα γιὰ νὰ ἐκανοποιηθοῦν οἱ ἀπαιτήσεις τοῦ αὐτοκράτορα Ἐρρίκου ζ' τῆς Σικελίας.¹⁸⁶ Οἱ *πλοῖμοι*, ἡ ὑποχρέωση δηλαδὴ μιᾶς περιοχῆς νὰ παράσχει ναῦτες γιὰ τὸ στόλο, γνωστὴ ἀπὸ πολὺ παλιά, εἶχε μετατραπεῖ

180 *Ἐγγραφα Πάτμου*, τόμ. Α', ἀρ. 10. 181 Βλ. M. Bartusis, «State demands of building and repairing fortifications in Late Byzantium and Medieval Serbia», *BSI* 49 (1988) 205–212.

182 M. Bartusis, «State demands for the billeting of soldiers in Late Byzantium», *ZRVI* 26 (1987) 115–123.

183 Πβ. *Actes de Lawra* IV, ἀρ. 71, στ. 81 κ.ά. 184 MM, τόμ. IV, 45–46· MM, τόμ. V, 13.

185 Τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴ πρότεινε ἡ Ἑλένη Ἀρβελέρ στὸ ἄρθρο τῆς «La concession des droits incorporels. Donations conditionnelles», *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines*, Ochride 1961, Βελιγράδι 1964, τόμ. II, 109, σημ. 35. Δὲν πιστεύω πῶς μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ καπνικόν, ὅπως προτείνεται στὸ Angold, *Government in Exile*, 224–225.

186 Νικ. Χωνιάτης, 478.

τόν 13ο αιώνα σέ χρηματική καταβολή, μολονότι εξακολουθοῦσε νὰ ὑπολογίζεται ὡς συνδοσία πού θὰ κατέλγη στήν πρόσληψη πραγματικῶν ναυτῶν.¹⁸⁷ Κάτι ἀνάλογο θὰ συνέβαινε καί μέ τῇ συνδοσίᾳ πού ὀνομαζόταν *κονταράτοι*, κι αὐτή γνωστή ἀπό τόν 11ο αἰώνα, ἡ ὁποία ἀφοροῦσε ἀρχικά τῇ στρατολογίᾳ (ἢ τῇ χρηματοδότησῃ) στρατιωτῶν ὀπλισμένων μέ δόρατα (*κονταρατίκιον*). Τό οἰκοδομοπαράσπορον εἶναι προφανῶς συνέχιση τοῦ γνωστοῦ ἀπό τόν 11ο αἰώνα οἰκομοδίου, ἐνῶ τόν 14ο αἰώνα ἐμφανίζεται ἐπίσης τό *οἰνομέτριον*.

Ὅπως εἶναι φυσικό, παραμένουν οἱ ἐπιβαρύνσεις πού ἀποσκοποῦν στήν ἐξασφάλιση εἰσοδήματος γιά τοὺς τοπικοὺς διοικητές. Ἡ *δουκική χρεία* ἢ ἡ *κατεπανική χρεία* προορίζονταν γιά τῇ διατροφή τῶν τοπικῶν διοικητῶν, καί τὰ *κανίσκια* γιά τὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυσή τους, ὅταν ἐπισκέπτονταν ἕνα κτῆμα. Μέ τό *μιτάτον* καί τό *ἀπληκτον* ἐξασφαλιζόταν ἡ δωρεὰν φιλοξενία. Τό *κανίσκιο*, ἕνα δῶρο καταρχὴν σέ εἶδος,¹⁸⁸ ἀποτελούμενο ἀπὸ τρόφιμα, δινόταν τρεῖς φορές τό χρόνο (Χριστούγεννα, Ἀπόκριες καί Πάσχα) ἀπὸ τοὺς παρόικους πρὸς τὸν κύριό τους. Τό *παραδοτίκιον* ἦταν πληρωμὴ γιά τὸν κρατικὸ ὑπάλληλο πού παραδίδει ἕνα κτῆμα (ἢ μιὰ πρόνοια) στὸν ἐνδιαφερόμενο. Τό *βιγλιατικόν* ἐξασφάλιζε τῇ δωρεὰν φύλαξῃ ἀπὸ τοὺς κουρσάρους. Μέ ἄλλα λόγια, ἐξακολουθοῦμε νὰ συναντοῦμε μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιβαρύνσεων πού δὲν εἶναι φόροι ὑπὲρ τοῦ κράτους ἀλλὰ ἀπευθείας ἀμοιβὴ κρατικῶν ὑπαλλήλων — ὠφελοῦν ὥστόσο τό κράτος διότι τὸ ἀπαλλάσσουν ἀπὸ ἕνα ἐξόδο.

Υπάρχει καί ἕνα «συλλογικὸ δικαστικὸ πρόστιμο», τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται συχνὰ ἀπὸ τόν 13ο αἰώνα καί ἐξῆς καί τοῦ ὁποῖου τὴν εἴσπραξη τό κράτος κρατᾶ πάντοτε γιά τὸν ἑαυτοῦ, ἀκόμη καί σέ περιπτώσεις ἀπαλλαγῆς: τὰ *τρία κεφάλαια τοῦ ἀέρος*, *φόνος*, *παρθενοφθορία* καί *εὐρεσις θησαυροῦ*.¹⁸⁹ Ὁ ὅρος ἀῆρ συσχετίστηκε μέ τό *ἀερικόν* (τὸ ὁποῖο ἦταν ὅμως μιὰ συνδοσία σέ σφακτά), κυρίως νομίζω ἐπειδὴ σέ μιὰ νεαρά τοῦ 1085 τὸ ἀερικὸ ἀναφέρεται σέ δικαστικὸ πρόβλημα.¹⁹⁰ Υποστηρίζεται ἐπίσης πὺς ὁ ἀῆρ μετατράπηκε σέ τακτικὴ ἐτήσια πληρωμὴ πρὸς τό κράτος.

187 MM, τόμ. IV, 250–252: ἕνα χωριὸ βαρύνεται, τὸ 1235, μέ 1 1/2 πλόιμο, ἐπὶ συνόλου 150 γιά ὅλο τὸ κατεπανίκιο τῆς Σμύρνης. 188 Υπάρχουν καί μερικές περιπτώσεις πού τὸ *κανίσκιο* ἔχει ἀσφαλῶς μετατραπῆ σέ χρηματικὴ καταβολή. Βλ. *Actes d'Esphigménou*, ἀρ. 7, στ. 9–10 (τέλη 13ου αἰ.), ὅπου καί ἡ πληροφορία πὺς γιά τὰ τρία *κανίσκια* ἡ ἐπιβάρυνση ἦταν ἔξι *κοκκία*, δηλαδὴ ἕνα τέταρτο τοῦ νομίσματος. 189 M. A. Τουρτόγλου, *Τὸ φονικόν καί ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος*, Ἀθήνα 1960· τοῦ ἴδιου, *Παρθενοφθορία καί εὐρεσις θησαυροῦ*, Ἀθήνα 1963· C. Morrisson, «La découverte des trésors». Βλ. ἐπίσης A. E. Laiou, «Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle», *REB* 58 (2000) 97–122. 190 JGR, τόμ. Α', 312.

Τὸ φορολογικὸ σύστημα πού περιγράψαμε διατηρήθηκε, σχεδὸν ὁλόκληρο, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Σερβοκρατίας στή Μακεδονία.¹⁹¹ Παράλληλα, ὅμως, νέες ἑκτακτες εἰσφορές μέ τὴ μιὰ ἢ τὴν ἄλλη μορφή (ἐνίοτε ὡς ἰδιοποίηση ἀπὸ τό κράτος ἢ ἀπὸ τὸν ἄρχοντα μέρους περιουσίας πού μένει ἀδέσποτη), σαφῶς τοπικοῦ χαρακτήρα, ἐμφανίζονται στή Μακεδονία¹⁹² καί σέ ἄλλες περιοχές, ὅπως τὸ *φλωριατικόν* καί οἱ δύο *μύζαι* ἢ *μεῖζαι* πού μαρτυροῦνται στήν Πελοπόννησο.¹⁹³ Ἀλλες συνεισφορές ἐπινοήθηκαν γιά συγκεκριμένο βραχυπρόθεσμο σκοπό, ὅπως τὸ *καπηλιατικόν* ἢ *οἶνοπωλεῖον* πού μνημονεύεται στή Μακεδονία καί στή Λῆμνο· ἐξάλλου, μετὰ τὸ 1404 ὁ Μανουήλ Β' ἀπαιτοῦσε ἕνα κιλὸ σιτάρι ἀπὸ κάθε χωρικὸ ἰδιοκτήτη ζευγαρίου γιά νὰ κατασκευαστεῖ τὸ *παξιμάδι* πού χρειαζόταν γιά τὰ πλοῖα (ὑπὲρ *παξιμαδίου τῶν κατέργων*) καί ἡ συνδοσία αὐτὴ ὀνομάστηκε *κοκκιατικόν* (ἀπὸ τὸ *coca* = πλοῖο;).¹⁹⁴

Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑκτακτων φόρων εἶναι μεγάλος καί δὲν ἔχει νόημα νὰ τοὺς ἀπαριθμήσουμε. Σημασία ἔχει πὺς κατὰ τόν 14ο αἰώνα ἡ κανονικὴ φορολογικὴ ἐπιβάρυνση τῶν ἐλεύθερων καλλιεργητῶν μεγάλωνε συνεχῶς, ἐνῶ ὁ ἀριθμὸς τους συνεχῶς μίκραινε, δεδομένου ὅτι ὅλο καί περισσότεροι μετατρέπονταν σέ παρόικους.

Ἀς σημειωθεῖ, τέλος, μιὰ ἰδιοτυπία πού παρατηρεῖται στήν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης, στή Χαλκιδικὴ καί στὸν Κάτω Στρυμόνα κατὰ τὴν περίοδο 1404–1421, ὅταν τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς Μακεδονίας ἐπανῆλθε στὸ Βυζάντιο, ὕστερα ἀπὸ μιὰ εἰκοσαετία ὀθωμανικῆς κατοχῆς, χάρις στὴ συνθήκη τοῦ 1403.¹⁹⁵ Μέ τὴ συνθήκη αὐτὴ, ὁ Σουλταϊμάν τσελεμπής, πρωτότοκος γιὸς τοῦ Βαγιαζίτ Α', παραχώρησε στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα τὴν περιοχὴ αὐτὴ μαζί μέ ὅλα τὰ δημοσιονομικὰ ἔσοδα πού εἰσέπρατταν προηγουμένως οἱ Ὀθωμανοί. Συνεπῶς, στὰ ἐπόμενα χρόνια οἱ Βυζαντινοὶ ἐξακολούθησαν νὰ ἐφαρμόζουν σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ τὸ φορολογικὸ σύστημα τῶν Ὀθωμανῶν, εἰσπράττοντας τὸ *χαράτζι* (*haradj*: φόρος ἐπὶ τῶν καλλιεργητῶν τῆς γῆς), τὸ *φροσατιατικόν* καί τὸ *ὀσπητιατικόν* (εἰδικές συνδοσίες, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ δευτέρη ἴσως ταυτίζεται μέ τὸ *κεφαλατίκι*), τὸ *κεφαλατίκιον* (ἐδῶ σημαίνει τὸν κεφαλικὸ φόρο, *ispandje* ἢ *djizya*),¹⁹⁶ τὴ

191 Πβ. T. Μανιάτη-Κοκκίνη, «Προνομιακὲς παραχωρήσεις τοῦ σέρβου αὐτοκράτορα Στέφανου Dušan (1344–1355)», *Βυζάντιο καί Σερβία κατὰ τὸν 14^ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1996, 299–329.

192 Π.χ., τὸ *γουμελιατικόν* ἢ *κουβελιατικόν*, τὸ ὁποῖο εἶναι γνωστὸ ἀπὸ τὴ Σερβοκρατία ἀλλὰ φαίνεται πὺς ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Βυζαντινῶν. Βλ. *Actes de Xénophon*, 209.

193 E. Vranoussi, «Notes sur quelques institutions du Péloponnèse byzantin (l'ἀβιωτικόν, le φλωριατικόν et les δύο μεῖζαι ou μύζαι)», *ÉtBalk* 4 (1978) 81–88. 194 N. Oikonomides, «Ottoman influence on Late Byzantine fiscal practice», *SüdostF* 45 (1986) 10. 195 Στὸ ἴδιο, 1–24.

196 Πβ. καί Z. Τσιρανλῆς, «Τὸ κεφαλιτίκι (testagium–mazzucato) στήν ἱπποτοκρατούμενη Κῶ

δεκάτη (usur, ή οποία βαρύνει μόνο τους χωρικούς που διαθέτουν ζευγάρι), τις άγγραφεές, κοινές σε όλα τα συστήματα,¹⁹⁷ και τον άερα, που υπήρχε παλαιότερα και στους Βυζαντινούς αλλά που έχει και το όθωμανικό του παράλληλο (bad-i hava). Για την επιβολή της φορολογίας αυτής δημιουργούνται νέοι τύποι φοροτεχνικών έγγραφων, με νέα κατηγοριοποίηση των χωρικών. Στο νέο σύστημα ή γη δεν είναι φορολογήσιμο αγαθό (ή όθωμανική κατάκτηση μετέτρεψε σχεδόν όλη τη γη σε περιουσία του σουλτάνου), και ενώ ανεβαίνει ο φόρος (πέντε ως έπτά φορές περισσότερο από το τέλος του 14ου αιώνα), οι δευτερεύοντες φόροι και τα δόσιματα μειώνονται δραστικά, όπως μειώνεται και το δόσιμο για τη χρήση της γης, ή δεκάτη. Εάν συνυπολογιστούν όλες αυτές οι παράμετροι, στο όθωμανικής έμπνευσης σύστημα ο χωρικός πλήρωνε στο κράτος (σε μετρητά, είναι ή αλήθεια, και όχι πια σε είδος) κάπου τα μισά από όσα πλήρωνε τον 14ο αιώνα στον αθένητο του. Αυτή ή φορολογική ανακούφιση για τους άγροτικούς πληθυσμούς ίσως εξηγεί τις επιτυχίες των Όθωμανών τον 14ο αιώνα και όπωσδήποτε εξηγεί γιατί οι Βυζαντινοί δεν τόλμησαν να επανέλθουν στο παλαιό σύστημα μετά το 1404.

Το προνόμιο ως εργαλειό δημοσιονομικής πολιτικής (11ος-12ος αιώνας)

Η παραχώρηση προνομίων είναι αρχαία πρακτική. Στόν τομέα της κρατικής οικονομίας, το προνόμιο έπαιρνε κυρίως τη μορφή φορολογικής απαλλαγής της περιουσίας του δικαιούχου, ή παραχώρησης από το κράτος ενός ποσοϋ, σε χρήμα ή σε είδος, το όποιο μπορούσε να φτάσει στα χέρια του δικαιούχου με διάφορους τρόπους: ως άπευθείας καταβολή εκ μέρους ενός εκπροσώπου του κράτους (ένος κεντρικού ταμείου ή ενός έπαρχιακού φοροεισπράκτορα) ή ως παραχώρηση προς τον δικαιοϋχο της δυνατότητας να εισπράξει ο ίδιος όρισμένα εισοδήματα του δημοσίου κατευθείαν από τους φορολογούμενους.¹⁹⁸

Το προνόμιο, όπως δηλώνει και ή λέξη, ήταν αρχικά κάτι το εξαιρετικό που παραχωρούνταν σε φορεές, κυρίως εκκλησιαστικούς ή φιλανθρωπικούς, ή σε έπαγγελματικές κατηγορίες ανθρώπων. Αυτό ίσχυε και για τις φοροαπαλλαγές αλλά και για τις εκχωρήσεις εισοδημάτων του δημοσίου. Το 800 στην Ίστρια μιλούσαν για τους πέντε έξχουσάτους τους όποιους δικαιούνταν να έχει κάθε tribunus των ενόπλων δυνάμεων της περιοχής — πέντε φορολογούμενους, δηλα-

δή, που πλήρωναν τους φόρους τους κατευθείαν σε αυτόν.¹⁹⁹ Άλλοι οίκοι έξχουσάτοι παραχωρούνται σε μονές κατά τον 10ο αιώνα, αλλά στην περίπτωση αυτή ή παραχώρηση γίνεται κατ' επιλογήν. Διότι με τον καιρό παρατηρείται ή τάση της προσωποποίησης των προνομίων. Γύρω στο έτος 1000 (και σε άλλες περιπτώσεις αργότερα) διαπιστώνουμε πώς τα προνόμια που παραχωρούνται σε έπαρχιακές εκκλησίες δεν καλύπτουν πλέον όλόκληρη την κατηγορία των «δικαιούχων», στην περίπτωση αυτή των κληρικών, αλλά μόνο έναν όρισμένο αριθμό από αυτούς· και μάλιστα, στις περιπτώσεις αυτές, ή παραχώρηση γίνεται προς τον έπικεφαλής της εκκλησίας, τον επίσκοπο ή αρχιεπίσκοπο, ο όποιος αποκτά το δικαίωμα να απαλλάξει από τους έκτακτους φόρους όρισμένο αριθμό από τους κληρικούς του, τους όποιους επιλέγει ο ίδιος. Με άλλα λόγια, το προνόμιο όχι μόνο γίνεται προσωπικό (για τον επίσκοπο), αλλά εξασφαλίζει επίσης στον αποδέκτη του τη δυνατότητα να δημιουργήσει την προσωπική του πελατεία ανάμεσα στους ύφισταμένους του.²⁰⁰

Η αύξηση του αριθμού των προσωπικών προνομίων, και ιδιαίτερα των φορολογικών απαλλαγών, χαρακτηρίζει τον 11ο αιώνα, ο όποιος υπέφερε από το βάρος των έκτακτων φορολογιών και άγγραφών. Η έξχουσεια, που καταργούσε αυτές ακριβώς τις έπθρειες, άρκοϋσε για να προστατεύσει τους ισχυρούς και τα κτήματά τους. Παρά τη σημαντικότητα αύξηση του αριθμού τους, τα προνόμια διατηρούσαν τον εξαιρετικό χαρακτήρα τους· προς τα τέλη όμως του 11ου αιώνα, την εποχή δηλαδή που σταματά σε μεγάλο βαθμό ή καταβολή ρόγας στους άριστοκράτες — για να άπελευθερωθεί, υποθέτουμε, το χρυσό νόμισμα που χρειάζόταν τότε για τις αύξημένες συναλλαγές —, το προνόμιο μετατρέπεται σιγά σιγά σε βασικό δημοσιονομικό εργαλειό. Συνδυάζεται με την όλο και πιό ιδιότυπη χρήση της κρατικής γης, που γίνεται αντικείμενο αυτοκρατορικών δωρεών μαζί με πάσης φύσεως εισοδήματα του δημοσίου. Οι τάσεις αυτές διαφαίνονται καθαρά — και ιδιαίτερα έντονα — ήδη από τη βασιλεία του Άλεξίου Α' Κομνηνού. Παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για μας έπειδή όλο και πιό συχνά οι δικαιοϋχοι είναι εύγενείς κοσμικοί και όχι μόνο εκκλησιαστικά ιδρύματα, όπως δείχνουν τα ακόλουθα παραδείγματα.

Το 1084 ο πρωτοσεβαστός Άδριανός Κομνηνός είχε το δικαίωμα να εισπράττει κατευθείαν και για προσωπικό του όφελος όλους τους φόρους της χερ-

(1441-1512)», *Βυζαντινά* 15 (1989) 170-171. 197 Οι όποιες μετατρέπονται όμως μερικές φορές στο σύστημα αυτό σε χρηματική καταβολή π.χ., *Actes de Laura* III, άρ. 165, στ. 37-38. 198 Πβ. Ahrweiler, «Droits incorporels», 104-114.

199 Βλ. P. S. Leicht, «Gli excusati nelle province italiane soggette all'Impero d'Oriente», *PBSR* 24 (1956) 22-28. 200 Η περίπτωση αυτή εξετάζεται στο N. Oikonomides, «Tax exemptions for the secular clergy under Basil II», J. Chrysostomides (έπιμ.), *Καθηγήτρια: Essays presented to Joan Hussey*, Λονδίνο 1988, 317-326.

σότητος της Κασσάνδρας. Ἡ γῆ ὅμως δὲν τοῦ ἀνῆκε, ἀπλῶς τοῦ εἶχε παραχωρηθεῖ τὸ εἰσόδημα τοῦ δημοσίου.²⁰¹ Σὲ ἓνα ἄλλο παράδειγμα, ὁ Νικηφόρος Μελισσηνός, ὁ ὁποῖος εἶχε διεκδικήσει τὸ θρόνο τὸ 1081, τελικὰ ὑποχώρησε ὅταν ὁ Ἀλέξιος Α' τοῦ ὑποσχέθηκε τὸν τίτλο τοῦ καίσαρα καὶ «τὴν πόλη τῆς Θεσσαλονίκης». Πραγματικά, μετὰ τὴν στέψη τοῦ Ἀλεξίου χειροτονήθηκε καίσαρας καὶ ἄρχισε νὰ εἰσπράττει τὰ δημοσιονομικὰ ἔσοδα τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς περιόχης της, δηλαδὴ τοὺς φόρους καὶ τὰ εἰσοδήματα τῶν γαιῶν τοῦ δημοσίου. Γιὰ νὰ δημιουργήσει τὴν προσωπικὴ του πελατεία, ὁ Μελισσηνός παραχώρησε μέρος τῶν κτημάτων αὐτῶν σὲ δικούς του, ὅπως στὸν συγγενὴ του Σαμουὴλ Βούρτζη, πού εἶχε χάσει ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὴν περιουσία του στὴ Μικρὰ Ἀσία.²⁰² Ἀλλες περιπτώσεις μεγάλων περιοχῶν πού παραχωρήθηκαν σὲ ὑψηλόβαθμους ἀξιωματοῦχος συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ σεβαστοκράτορα Ἰσαάκιου στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1094²⁰³ καὶ τοῦ καίσαρα Ἰωάννη Ρογέριου στὰ μέσα τοῦ 12ου αἰώνα.²⁰⁴

Γνωρίζουμε τὰ κτήματα τοῦ Γρηγορίου Πακουριανοῦ, ἀρχιστράτηγου τοῦ Ἀλεξίου Α', ἐπειδὴ τὸ 1083 ἱδρυσε στὸν Πετριτζὸ (σημ. Μπάτσσκοβο) τὴ μονὴ τῆς Θεοτόκου Πετριτζιώτισσας καὶ τῆς δώρισε τὴν περιουσία του. Ὁ Πακουριανός, πού χαρακτηρίστηκε πραγματικὸς *condottiere*, προσέφερε τίς ὑπηρεσίες του μαζί με τὴν ομάδα τῶν συντρόφων του, καὶ συνεπῶς εἶχε σημαντικὰ ἔξοδα γιὰ τὴ συντήρηση τῆς ἀκολουθίας του. Τὰ περισσότερα κτήματά του προέρχονταν ἀπὸ αὐτοκρατορικὲς δωρεές, λίγα ἦσαν ἀγορασμένα. Τὰ πιὸ πολλὰ ἀποτελοῦσαν περιουσία τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο τοῦ εἶχε παραχωρήσει τὸ δικαίωμα νὰ συλλέγει ὁ ἴδιος ὅλα τὰ εἰσοδήματα τοῦ δημοσίου πού προέρχονταν ἀπὸ αὐτά.²⁰⁵

Διαφορετικὸ χαρακτήρα ἔχουν — καὶ πολὺ μικρότερες σὲ κλίμακα εἶναι — οἱ δωρεές πρὸς τὸν Λέοντα Κεφαλὰ. Στρατιωτικὸς ἡγέτης μέτριου ἐπιπέδου, ἀρχικὰ δέχτηκε (τὸ 1079 καὶ τὸ 1082) μιὰ σχετικὰ μικρὴ δωρεὰ ἐνὸς χειμωνιατικοῦ βοσκότοπου με εἰσόδημα 5 1/2 νομίσματα. Τὸ 1084 τοῦ δόθηκε ἓνα κρατικὸ κτῆμα (*προάστειον*), τὸ ὁποῖο προηγουμένως εἶχε παραχωρηθεῖ διαδοχικὰ σὲ ἄλλους στρατιωτικούς — τὸ σχετικὸ ἔγγραφο δὲν εἶναι σαφές, ἀφῆνει ὅμως τὴν ἐντύπωση πὼς τὸ κτῆμα παραχωροῦνταν γιὰ ἀνταμοιβὴ ὑπηρεσιῶν καὶ πὼς τὸ κράτος διατηροῦσε πάντοτε σὲ αὐτὸ κάποια δικαιώματα. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ πὼς τὸ κτῆμα δὲν εἶχε καμία φοροαπαλλαγὴ.

Τὸ 1086, ἀφοῦ στὸ μεταξύ εἶχε ὑπερασπιστεῖ με ἥρωισμό καὶ ἐπιτυχία τὴ

201 *Actes de Lavra* I, ἀρ. 46. 202 *Actes de Docheiariou*, ἀρ. 4. 203 *Actes de Lavra* I, ἀρ. 51.

204 B. Ferjančić, «Apanažni posed kesara Jovana Rogerija», *ZRVI* 12 (1970) 193–201.

205 Lemerle, *XIe siècle*, 113–191.

Λάρισα ἀπὸ τοὺς Νορμανδούς, ὁ Κεφαλὰς ἔλαβε ἓνα ὁλόκληρο χωρίο, τὴ Χοστιάνη, με πλήρη φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ καὶ με τὸ δικαίωμα νὰ τὸ διαβιβάσει με τοὺς ἴδιους ὅρους στοὺς κληρονόμους του. Ἀργότερα τοῦ παραχωρήθηκαν καὶ ἄλλα κτήματα με τοὺς ἴδιους ὅρους· μετὰ τὸ θάνατό του, τὰ κτήματα αὐτὰ πέρασαν στὰ παιδιά του καὶ τελικὰ στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας.²⁰⁶

Ἐχουμε λοιπὸν μιὰ νέα ἀντίληψη τῆς κοινωνίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνταμοιβῆς, πού πλησιάζει τὴ φεουδαρχία καὶ διαφέρει οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς ρόγας, ἡ ὁποία παραμένει μόνο γιὰ τὴν ἀνταμοιβὴ χαμηλόβαθμων ὑπηρετῶν ἢ στρατιωτῶν τοῦ αὐτοκράτορα. Καταργεῖται καὶ ἡ διανομὴ μεταξωτῶν ὑφασμάτων ὡς μέρος τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἀξιωματούχων — τὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα, πού εἶναι τώρα διαθέσιμα σὲ μεγαλύτερο ἀριθμὸ, ἀναφέρονται στίς πηγές κυρίως ὡς δῶρα. Οἱ ἀξιωματοῦχοι τοῦ κράτους ἔχουν ἓνα εἰσόδημα τὸ ὁποῖο εἰσπράττουν ἀπευθείας ἀπὸ τοὺς φορολογούμενους, τοὺς παροίκους, οἱ ὁποῖοι ἀποκτοῦν ἔτσι καὶ μιὰ σχέση οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐξάρτησης ἀπὸ αὐτούς.

Ἡ οἰκονομικὴ σχέση μεταξύ «κυρίου» καὶ «παροίκων» δὲν ἐκφράζεται πλέον μόνο με νομίσματα. Μολονότι τὸ κράτος πάντοτε διατηρεῖ τὸ δικαίωμα νὰ καθορίζει τί ἀκριβῶς ὀφείλει κάθε χωρικὸς πρὸς τὸν κύριό του, πολλοὶ διακανονισμοὶ εἶναι δυνατοὶ στὴ σχέση μεταξύ κυρίου καὶ παροίκου· ὁ μὲν φόρος ὑπολογίζεται πάντοτε ἀπὸ τοὺς κρατικὸς ὑπαλλήλους σὲ χρῆμα, καὶ εἰσπράττεται ἀπὸ τὸ κράτος σὲ χρῆμα. Δὲν γνωρίζουμε ὅμως τί πλήρωναν οἱ καλλιεργητὲς στὸν κύριό τους, ὁ ὁποῖος ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν φόρων πρὸς τὸ κράτος. Ἀλλωστε, ἀκόμη καὶ ἡ μορφή τοῦ ἐνοικίου τῆς γῆς πού θὰ καλλιεργοῦσαν οἱ ἀρόικοι ἦταν θέμα ἰδιωτικῆς συμφωνίας. Ἄν ὁ ἄρχοντας εἰσέπραττε τὸ νοίκι (καὶ τὸ φόρο) σὲ εἶδος, θὰ δημιουργοῦσε ἐμπορεύσιμα περισσεύματα γεωργικῶν προϊόντων· ἂν πάλι ἐπιδίωκε νὰ τὸ εἰσπράξει σὲ χρῆμα, θὰ μπορούσε νὰ ἐπωφεληθεῖ ἀπὸ τὸ δανεισμὸ πρὸς τοὺς χωρικούς του. Τὸ πιθανότερο εἶναι πὼς οἱ ἄρχοντες εἰσέπρατταν κυρίως σὲ εἶδος καὶ στὴ συνέχεια πουλοῦσαν τὸ περισσευμά τους καὶ ἐξοφλοῦσαν τίς ὑποχρεώσεις τους πρὸς τὸ κράτος — ἐφόσον βέβαια οἱ ὑποχρεώσεις αὐτὲς ἐξακολουθοῦσαν νὰ τοὺς ἐπιβαρύνουν.

Παρόμοιες δωρεές συναντοῦμε καὶ ἀργότερα, ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ἡ δωρεὰ γῆς ἀπὸ τὸ κράτος πρὸς τὸν ἀξιωματοῦχο, συνήθως κληρονομικὴ, πού συνοδεύεται ἀπὸ παραχώρηση πρὸς αὐτὸν καὶ ὅλων τῶν δικαιωμάτων πού τὸ κράτος ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὴ γῆ αὐτή. Τὸ ἐτήσιο εἰσόδημα, πού προηγουμένως πῆγαινε στὸ κράτος καὶ πού τώρα εἰσπράττεται ἀπὸ τὸν δικαιοῦχο, εἶναι καθορισμένο ἐκ τῶν προτέρων καί, θεωρητικὰ τουλάχιστον,

206 *Actes de Lavra* I, ἀρ. 44, 45, 48, 49, 60, 65· πβ. Oikonomides, *Fiscalité*, 192–194.

χιστον, ἐλέγχεται ἀπὸ τὸ κράτος — μολοντί κάτι τέτοιο θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ ἰδιωτικὴ περιουσία, πού νομοτελειακὰ ὑπόκειται σὲ κληρονομιά, κατάρτιση, ἀλλοτρίωση κτλ. Πάντως, πρόκειται γιὰ δωρεὰς κυρίως πρὸς κοσμί-
κους πού ἔχουν προσφέρει μεγάλες ὑπηρεσίες στὸν αὐτοκράτορα. Εἶναι λοιπὸν
δωρεὰς μὲ χαρακτήρα σαφῶς ἐξαιρετικό. Καὶ δὲν μπορούσαν παρὰ νὰ εἶναι
ἐξαιρετικές, ἐφόσον εἶχαν κληρονομικὸ χαρακτήρα καὶ συνεπῶς ἡ καθεμιά τους
μείωνε ὀριστικὰ καὶ ἀμετάκλητα τὴν ἔγγεια περιουσία τοῦ κράτους ἢ τοῦ αὐ-
τοκράτορα.

Τὸ προνόμιο ὡς σύστημα: Ἡ πρόνοια

Ἡ μετατροπὴ τῆς ἑκτακτῆς δωρεᾶς ἀπὸ ἀπλὸ ἐργαλεῖο σὲ πλήρες σύστημα
χρηματοδότησης ἀξιωματούχων τοῦ κράτους καὶ στρατιωτικῶν πραγματοποιή-
θηκε κατὰ τὸν 12ο αἰώνα. Βασίστηκε σὲ μιὰ ἀλλαγὴ, μὲ μικρὴ πρακτικὴ διαφορὰ
γιὰ τὸν δικαιούχο ἀλλὰ μὲ κολοσσιαία σημασία γιὰ τὸ κράτος: ἡ δωρεὰ ἔγινε
ισόβια καὶ ὄχι κληρονομικὴ. Ἐφόσον ἡ παραχωρούμενη γῆ ἐπρόκειτο νὰ ἐπιστρέ-
ψει, μαζὶ μὲ τὰ εἰσοδήματά της, στὸ κράτος μετὰ τὸ θάνατο τοῦ δικαιούχου, ἡ
περιουσία τοῦ κράτους ἔμενε ἀνέπαφη, καὶ μπορούσε στὴ συνέχεια νὰ παραχω-
ρηθεῖ σὲ ἄλλον. Συνεπῶς, γρήγορα ἡ νέα δωρεὰ μετατράπηκε σὲ τακτικὴ ἀμοι-
βὴ γιὰ τὴν ἀνταμοιβὴ ὑπηρεσιῶν πού ὁ δικαιούχος προσέφερε ἢ θὰ προσέφερε
πρὸς τὸ κράτος. Πρόκειται γιὰ τὸ σύστημα πού θὰ γίνεῖ ἀργότερα γνωστὸ μὲ τὰ
ὀνόματα *πρόνοια*²⁰⁷ καὶ *οἰκονομία*, καὶ τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὴ βάση διαχείρισης
τῆς κρατικῆς οἰκονομίας στὶς ἐπαρχίες. Μὲ τὸ σύστημα αὐτό, ἓνα μεγάλο μέρος
τῶν ἐσόδων τοῦ κράτους δὲν φτάνει ποτὲ στὸ κεντρικὸ ταμεῖο γιατί διοχετεύεται
κατευθείαν ὡς ἀμοιβὴ στοὺς ὑπηρετές τοῦ κράτους, κυρίως στρατιωτικούς, ἀλλὰ
καὶ ἄλλους.

Τὰ προνόμια αὐτὰ ἐνίσχυαν, ὅπως εἶναι φυσικό, τὴ θέση τοῦ δικαιούχου ἀπέ-
ναντι στοὺς χωρικούς πού τοῦ παραχωροῦνταν, ἐφόσον ἐμφανίζόταν ὡς «κύριός»
τους, ἀκόμη καὶ ὅταν αὐτοὶ ἦσαν ἐλεύθεροι καλλιεργητές. Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ
ἐπίπτωση τῆς πρόνοιας ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὰ πράγματα — ὄχι ὅμως καὶ στὴ

207 Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς πρόνοιας εἶναι μεγάλη, καὶ τὸ βασικὸ βιβλίον εἶναι βέβαια
τὸ Ostrogorski, *Féodalité*. Στὶς πρόσφατες μελέτες (μὲ βιβλιογραφία) συγκαταλέγονται καὶ οἱ
ἐξῆς: K. Khvostova, «Pronia i sotsial'no-ekonomicheskie problemy» [«Πρόνοια καὶ κοινωνικο-
οικονομικὰ προβλήματα»], *VizVrem* 49 (1988) 13–23· T. Μανιάτη-Κοκκίνη, «Τὸ Χρονικὸ τοῦ
Μορέως καὶ ἡ βυζαντινὴ πρόνοια», *Βυζαντινὰ* 14 (1994) 483–508· A. Kazhdan, «Pronia: The
history of a scholarly discussion», *Mediterranean Historical Review* (= *Festschrift D. Jacoby*) 10/1–
2 (1995) 133–163.

θεωρία, καὶ πάντως ὄχι ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους. Ὅπως θὰ δοῦμε λεπτο-
μερέστερα παρακάτω, τὸ κράτος ἐνδιαφερόταν ἀπλῶς νὰ ἐξασφαλίσει στὸν προ-
νοϊάριο μιὰ χρηματικὴ ἀμοιβή, ὄχι μιὰ ὑψηλότερη θέση στὴν κοινωνία, ἀκόμη
λιγότερο νὰ δημιουργήσῃ μιὰ νέα κοινωνικὴ ἱεραρχία. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε οἱ
πρόνοιες παραχωροῦνται προσωπικὰ στὸν κάθε δικαιούχο ἀντὶ μισθοῦ. Ἡ σχέση
κράτους καὶ προνοϊαρίου ἦταν καθαρὰ οἰκονομική.

Οἱ ἀπαρχές τοῦ συστήματος δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καθοριστοῦν· ἀναγκαζόμα-
στε νὰ τίς ἀναζητήσουμε σὲ μερικές σκόρπιες περιπτώσεις πού μοιάζουν μὲ
πρόνοια. Ἦδη σημειώσαμε πρὶν ἀπάνω τὴν περίπτωση γῆς πού παραχωρήθηκε τὸ
1084 στὸν Λέοντα Κεφαλὰ, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε περάσει ἀπὸ τὰ χέρια
ἄλλων στρατιωτῶν. Βρίσκουμε ἀκόμη μιὰ ἀβέβαιη περίπτωση γῆς πού παρα-
χωρεῖται σὲ στρατιώτῃ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1104.²⁰⁸ Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὸ 1118 μαρτυ-
ροῦνται κτήματα στὴ Μακεδονία πού παραχωροῦνται ἀπὸ τὸ κράτος σὲ στρα-
τιῶτες, καὶ μετὰ τὸ θάνατο τῶν δικαιούχων σὲ ἄλλους στρατιῶτες.²⁰⁹ Τὰ παρα-
δείγματα ὅμως πολλαπλασιάζονται ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Νι-
κήτας Χωνιάτης²¹⁰ λέει ὅτι ἐφάρμοσε ὡς γενικὴ πολιτικὴ τὴν παραχώρηση χω-
ρικῶν ἐξαρτημένων ἀπὸ τὸ δημόσιο (οἱ τὸν δημόσιον πάλαι δεσπότην λαχόντες)
σὲ στρατιῶτες, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἦσαν καὶ βάρβαροι. Οἱ στρατιῶτες
αὐτοὶ, γράφει ὁ Χωνιάτης, εἰσέπρατταν ἀπὸ τοὺς χωρικούς ὅτι αὐτοὶ θὰ πλη-
ρωναν κανονικὰ πρὸς τὸ δημόσιο, καὶ ὁ αὐτοκράτορας ἔπαψε νὰ πληρώνει τοὺς
στρατιῶτες ἀπὸ τὸ ταμεῖο του. Ὁ ἱστορικὸς προσθέτει ἐπίσης πῶς ἡ μέθοδος
αὕτη δὲν ἦταν ἐντελῶς καινούρια καὶ ὅτι ὁ Μανουὴλ ἔκανε κατάχρηση ἐνὸς μέ-
τρου πού εἶχε ἐπινοηθεῖ ἀπὸ προηγούμενους αὐτοκράτορες γιὰ ἐξαιρετικὴς πε-
ριπτώσεις, κυρίως γιὰ ἀνθρώπους πού εἶχαν διακριθεῖ στὸν πόλεμο (ἀνθρώπους
σὰν τὸν Λέοντα Κεφαλὰ ἢ τὸν Γρηγόριο Πακουριανό, ὑποθέτουμε, τοὺς ὁποίους
ἀναφέραμε παραπάνω).

Ἡ λέξη πρόνοια δὲν ὑπάρχει στὸ κείμενο τοῦ Χωνιάτη, ἀλλὰ κανεὶς δὲν ἀμ-
φισβητεῖ πῶς τὸ χωρίο αὐτὸ ἀναφέρεται σὲ διανομὴ προνοιῶν σὲ μεγάλη κλί-
μακα. Ἄλλωστε, ἀπὸ τὴ βασιλεία τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ καὶ ἐξῆς οἱ μνεῖες
προνοιῶν γίνονται ὀλοένα καὶ συχνότερες. Σὲ μιὰ πρώτη φάση, τὸν 12ο αἰώνα, τὸ
σύστημα δὲν ἔχει τελειοποιηθεῖ καὶ οἱ δωρεὰς περιέχουν ἀσάφειες πού δημιουρ-
γοῦν προστριβὲς μὲ τοὺς γείτονες. Ὅρισμένοι προνοϊάριοι θεωροῦν πῶς μποροῦν
νὰ χρησιμοποιοῦν τὴ γῆ τῶν γειτόνων τους ὡς κατοικία τῶν παρόικων τους. Ἄλ-
λοι προνοϊάριοι, οἱ Κουμάνοι τῶν Μογλένων, προσπαθοῦν νὰ ἰδιοποιηθοῦν πα-

208 *Actes de Laura* I, ἀρ. 56, ὑπόμνημα. 209 *Actes de Laura* I, ἀρ. 64, στ. 62–64. 210 Νικ.
Χωνιάτης, 208–209. Πβ. Magdalino, *Manuel I*, 176.

ροίκους τῆς γειτονικῆς μονῆς Λαύρας.²¹¹ Οἱ προστριβές τῶν ἀπληστων καὶ ἀπειλητικῶν στρατιωτῶν προνοιαρίων μὲ τοὺς γείτονές τους θὰ συνεχιστοῦν κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, μόνο πού τὸ σύστημα θὰ ἔχει στὸ μεταξύ ὀργανωθεί καλύτερα καὶ ἡ παρέμβαση τῶν ἀρχῶν θὰ εἶναι ἀποτελεσματικότερη.

Ἔχει σημασία νὰ υπογραμμίσαι κανεὶς πὼς μιὰ πρόνοια μποροῦσε νὰ ἀποτελεῖται ἀπὸ κάθε εἶδους εἰσοδήματα τοῦ δημοσίου πού παραχωροῦνταν στὸν προνοiάριο, συμπεριλαμβανομένων δασμῶν, διοδίων κτλ. Κύρια ὅμως μορφή εἰσοδήματος πού παραχωροῦνταν ὡς πρόνοια ἦταν τὸ εἰσόδημα ἀπὸ γῆ τοῦ δημοσίου, οἱ ποσότητες τῆς ὁποίας ἀσφαλῶς αὐξάνονταν μὲ τὶς δημεύσεις καὶ τὶς προσθήκες κλασματικῶν γαιῶν.

Δὲν εἶναι σαφές ἀπὸ πότε ἡ ἀξία τῆς πρόνοιας ἄρχισε νὰ ἐκφράζεται μὲ ἓναν ἀριθμὸ χρυσῶν νομισμάτων, πού ἀποτελοῦσαν τὸ θεωρητικὸ τῆς εἰσόδου, καὶ πού ἀργότερα ἀποκλήθηκαν ποσότης. Κάτι τέτοιο δὲν ἀναφέρεται στὰ λιγοστὰ ἔγγραφα πού σώζονται ἀπὸ τὸν 12ο αἰῶνα καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 13ου. Ἐπιπλέον, σὲ ἓνα ὑπόδειγμα πρακτικοῦ παράδοσης παροίκων πρὸς στρατιῶτη (προνοiάριο), πού φαίνεται νὰ χρονολογεῖται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα, πουθενὰ δὲν ἀναφέρεται ἡ χρηματικὴ ποσότητα πού θὰ εἰσέπραττε ὁ προνοiάριος —ἀναφέρονται μόνο ζευγάρια γῆς (ἡ ἔκταση τῆς γῆς πού μποροῦσε νὰ ὀργωθεί ἀπὸ ἓνα ζευγάρι ζῶα μέσα σὲ μία μέρα) πού προέρχονται ἀπὸ ἄλλη πρόνοια, μὲ τοὺς καλλιεργητές τους καὶ τὰ οἰκόσιτα ζῶα τους.²¹² Δὲν ἀναφέρεται καμία φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ, ὅπως δὲν ἀναφερόταν φοροαπαλλαγὴ οὔτε σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κτήματα (Μεσόλιμνα) πού παραχωρήθηκε τὸ 1084 στὸν Λέοντα Κεφαλά. Ἐνας τέτοιος διακανονισμὸς ἦταν φυσικὸς, ἐφόσον οἱ παραχωρούμενες γαῖες ἀνῆκαν στὸ δημόσιο, πού εἰσέπραττε ἀπὸ ἐκεῖ κυρίως ἐνοίκιο (φόρο εἰσέπραττε ἀπὸ τὶς ἰδιωτικὲς περιουσίες). Ὁ προνοiάριος ὑποκαθιστοῦσε προσωρινὰ τὸ δημόσιο καί, ἔχοντας τὴ νομὴ, εἰσέπραττε ὅ,τι προηγουμένως δικαιούνταν νὰ εἰσπράξει τὸ δημόσιο. Στὸ σύστημα αὐτό, ὅλες ἡ σχεδὸν ὅλες οἱ πληρωμές (ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸν προσωπικὸ φόρο) γίνονταν πιθανότατα σὲ εἶδος.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς ὑπῆρχαν καὶ παραχωρήσεις κτημάτων μὲ πλήρη φοροαπαλλαγὴ, πάλι στὸ πλαίσιο τοῦ συστήματος τῆς πρόνοιας. Ἀναφέρονται ἐπίσης καὶ οἱ ἀκρίτες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού ζοῦσαν στὴν ιδιόκτητη γῆ τους χωρὶς νὰ πληρώνουν καθόλου φόρους. Ὅρισμένοι ἀκρίτες εἶχαν ἀποκτήσει πρό-

νοίες, καὶ εἰσέπρατταν καὶ χρηματικὲς δωρεές ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα· σὲ ἀντάλλαγμα παρῆχαν στρατιωτικὴ ὑπηρεσία καὶ ὑπερασπίζονταν τὴν περιοχὴ ὅπου ζοῦσαν. Σὲ καμιά γραπτὴ πηγὴ, τουλάχιστον στὴν περίπτωση τῶν ἀκριτῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, δὲν ἀναφέρεται τὸ ὕψος τῆς ἀμοιβῆς τους.

Ἡ περίπτωση τῶν ἀκριτῶν αὐτῶν, τῶν ὁποίων ἡ θέση ἦταν ἀνάμεσα σὲ ἰδιοκτῆτες στρατιωτικῶν κτημάτων καὶ σὲ προνοiάριους (ἀφοῦ καὶ ἰδιοκτῆτες ἦσαν καὶ πλήρη φοροαπαλλαγὴ εἶχαν), μᾶς εἶναι κάπως γνωστὴ ἐπειδὴ ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος μετέτρεψε ἀπτόμα τὸ καθεστῶς τους λίγο μετὰ τὸ 1261. Ὁ κρατικὸς ὑπάλληλος Χαδηνός, πού ἦταν πιθανῶς ἐνοικιαστὴς φόρων, τοὺς ἐστράτευσε μὲ βάση τὴν περιουσία τους: ἄφησε στὸν καθένα σαράντα νομίσματα ὡς ποσότητα (συμποσώσας) καὶ εἰσέπραξε τὸν ὑπόλοιπο φόρο γιὰ τὸ δημόσιο. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, οἱ ἀκρίτες θὰ εἰσέπρατταν ἓναν ἐτήσιο μισθὸ (ρόγα), πού θὰ συμπλήρωνε τὸ εἰσόδημά τους καὶ θὰ ἀποτελοῦσε κίνητρο γιὰ νὰ ἀκολουθοῦν τὸν αὐτοκράτορα σὲ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις του.²¹³ Μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, οἱ διάφοροι ἀκρίτες ἐξισώθηκαν, ἐφόσον ἀπέμειναν ὅλοι μὲ τὴν ἴδια ποσότητα σὲ μορφή φοροαπαλλαγῆς καὶ εἰσέπρατταν ὅλοι μιὰ ρόγα, ἡ ὁποία θὰ τοὺς βοηθοῦσε νὰ πληρώσουν σὲ μετρητὰ τὸ φόρο πού χρωστοῦσαν πέρα ἀπὸ τὰ σαράντα νομίσματα. Ὑποπτεύομαι πὼς ἡ ρόγα τους τότε θὰ πρέπει νὰ ἦταν κι αὐτὴ γύρω στὰ σαράντα νομίσματα· τὴν ὑπόθεση αὐτὴ τὴν βασίζω στὸ ὅτι ἡ συνολικὴ ποσότητα μιᾶς πρόνοιας τοῦ 14ου αἰῶνα ἦταν, ὅπως θὰ δοῦμε, περὶ τὰ ὀγδόντα νομίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων μόνο τὰ μισὰ εἰσπράττονταν σὲ μετρητὰ.

Στὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ Παχυμέρη γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφορὰ στὴν ποσότητα τῆς πρόνοιας, ὑποθέτουμε ὅμως πὼς ὁ θεσμὸς θὰ προϋπῆρχε καὶ ὅτι ὁ Χαδηνός θὰ ἐφάρμοσε στὴν περίπτωση αὐτὴ μέτρα πού ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ τὴ διαχείριση τῶν προνοiῶν στὴν ὑπόλοιπη αὐτοκρατορία. Τὸ 1272 ἡ πρόνοια κάθε στρατιῶτη ὑπολογιζόταν σὲ μετρητὰ, καὶ γιὰ ὅποιον διακρινόταν προβλέπονταν προσθήκες στὴν «οἰκονομία» του πού ἔφταναν τὰ 24 ἢ καὶ τὰ 36 νομίσματα.²¹⁴ Ἐπιπλέον συναντοῦμε πολὺ μεγάλες πρόνοιες γιὰ ὑψηλόβαθμους ἀξιωματούς, πού ὑπολογίζονται σὲ ποσότητα ἑκατοντάδων νομισμάτων.²¹⁵ Συνεπῶς, κατὰ τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 13ου αἰῶνα ἡ πρόνοια εἶχε πλέον σαφῶς οἰκονομικὸ, σχεδὸν χρηματικὸ, χαρακτήρα.

211 *Actes de Laura* I, ἀρ. 64 (1162), 65 (1181). 212 N. Oikonomidēs, «Contribution à l'étude de la pronoia au XIIIe siècle. Une formule d'attribution de parèques à un pronoiaire», *REB* 22 (1964) 158–175. Ἡ ἀπουσία τῆς παραμικρῆς μνείας στὴν ποσότητα μὲ εἶχε ὀδηγήσει τότε στὴν ὑπόθεση πὼς ἐπρόκειτο γιὰ προκαταρκτικὸ πρακτικὸ, πού θὰ συμπληρωνόταν ἀργότερα. Νομίζω πὼς ἡ ἐρμηνεία πού παρουσιάζω ἐδῶ εἶναι ἀπλούστερη καὶ ἀληθοφανέστερη.

213 Παχυμέρης, τόμ. I, 33· N. Oikonomidēs, «À propos des armées des premiers Paléologues et des compagnies de soldats», *TM* 8 (1981) 359–360· M. Bartusis, *The Late Byzantine Army: Arms and Society*, Φιλαδέλφεια 1992, 54–55. 214 A. Heisenberg, «Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaft. Philosophisch-philologische und Historische Klasse* 10, Μόναχο 1920, 40, στ. 78–81. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι οἱ αὐξήσεις ὑπολογίζονται σὲ πολλαπλάσια τοῦ δώδεκα. 215 Π.χ., *Actes de Docheiariou*, ἀρ. 9.

Ἡ οἰκονομικὴ σύνθεση τῆς πρόνοιας ἐνὸς βαριά ὀπλισμένου ἱππέα τοῦ 14ου αἰώνα, ὅπως αὐτοὶ ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸ μέγα ἀλλάγιον τῆς Θεσσαλονίκης, μᾶς εἶναι γνωστὴ χάρις σὲ μερικὰ πρακτικὰ προνοιαρίων ποὺ διασώθηκαν.²¹⁶ Τὸ ὕψος τῆς ποσότητος ποὺ θὰ εἰσέπρατταν οἱ τρεῖς ἱππεῖς τοῦ μεγάλου ἀλλάγιου γιὰ τοὺς ὁποίους ἔχουμε πληροφορίες κυμαίνεται: 70, 72 καὶ 80 ὑπέρπυρα —διακυμάνσεις ποὺ φαίνονται φυσιολογικὲς ἐφόσον μπορεῖ νὰ ἀντικατοπτρίζουν διαφορὰς στὸν τρόπο πρόσληψης, τὴν ἀρχαιότητα, τὶς τιμητικὲς διακρίσεις κτλ.

Τὰ πρακτικὰ τῶν προνοιαρίων παρουσιάζουν δομὴ ἀνάλογη μὲ τὰ πρακτικὰ τῶν ἄλλων κτηματιῶν. Τὸ εἰσόδημα τοῦ προνοιαρίου, σύμφωνα μὲ τὸ πρακτικόν, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη. Τὸ πρῶτο ἦταν τὸ οἰκούμενον, δηλαδὴ τὸ σύνολο τῶν προσωπικῶν φόρων ποὺ πλήρωναν στὸν προνοiάριο οἱ πάροικοί του, οἱ ὅποιοι κατοικοῦσαν μέσα στὴν πρόνοια, ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα παραγωγῆς ποὺ διέθετε ὁ καθένας. Ἡ εἰσπράξη τοῦ οἰκούμενου γινόταν πιθανότατα σὲ μετρητά. Σὲ περίπτωση ποὺ τὸ κράτος δὲν μποροῦσε (ἢ δὲν ἤθελε) νὰ δώσει στὸν προνοiάριο ἀρκετοὺς παρόικους γιὰ νὰ συμπληρωθεῖ τὸ ποσὸ τοῦ οἰκούμενου, τοῦ παραχωροῦσε ἐπιπρόσθετα κομμάτια γῆς ἢ ἄλλα δικαιώματα (δικαιώματα ἐνοικίσεως ἀμπελιῶν, βοσκότοπων, ἀλιείας κτλ.), τὰ ὁποῖα ὑπολογίζονταν μόνο στὰ δύο τρίτα τῆς πραγματικῆς ἀπόδοσός τους καὶ χαρακτηρίζονταν ὡς ἀντὶ οἰκουμένου. Συνεπῶς τὸ οἰκούμενο, ὡς ἐξασφαλισμένο εἰσόδημα σὲ μετρητά, ἀποτελοῦσε τὸ σπουδαιότερο μέρος τῶν εἰσπράξεων τοῦ προνοιαρίου. Συνήθως —ἀλλὰ ὄχι πάντα— ἀντιστοιχοῦσε πρὸς τὸ μισὸ (ἢ σχεδὸν τὸ μισὸ) τῆς συνολικῆς ποσότητος.

Τὸ δεύτερο μέρος τοῦ οἰκούμενου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δευτερεύοντες φόρους καὶ δικαιώματα (ἀλιεία, ἐννόμιο, λινοβορχεῖο κ.ά.), ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ γῆ, ἡ ὁποία θεωρητικὰ ἐπιβαρυνόταν μὲ τὸν πλήρη φόρο (γιὰ τὴν ἀρόσιμη γῆ, ἓνα ὑπέρπυρο γιὰ πενήντα μόδιους, ὅπως γιὰ κάθε γαιοκτήμονα), ὁ προνοiάριος ὅμως εἶχε πλήρη φοροαπαλλαγὴ —δηλαδὴ τοῦ δηλωνόταν ὅτι δὲν θὰ πλήρωνε τὸ φόρο ποὺ ὀφείλε ὡς ἰδιοκτήτης. Αὐτὸ τὸ ποσὸ τοῦ φόρου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀπαλλασσόταν,

²¹⁶ Τὸ πρακτικὸ τοῦ Μιχαὴλ Μονομάχου (1333: *Actes de Zographou*, ἀρ. 29) ἐκδόθηκε ὅταν ἓνα μέρος τῆς μεγάλης πρόνοιάς του μετατράπηκε σὲ κληρονομικὴ περιουσία· σχολιάστηκε στὸ Ostrogorskii, *Féodalité*, 112 κ.ε., 347–356. Βλ. ἐπίσης τὸ ἀνάλογο πρακτικὸ τοῦ Ἰωάννη Μαργαρίτη, ποὺ δημοσιεύτηκε στὸ P. Lemerle, «Un praktikon inédit des archives de Karakala (janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène», *Χαρτῆριον εἰς Α. Ὁρλάνδον*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1964, 278–298. Τὸ πρῶτο πραγματικὸ πρακτικὸ προνοιαρίου, τοῦ Μανουὴλ Μπερίλα (1323), δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν P. Schreiner, «Zwei unedierte Praktika aus der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts», *JÖB* 19 (1970) 34–35· πβ. N. Oikonomides, «Notes sur un praktikon de proniaire (juin 1323)», *TM* 5 (1973) 335–346. Δύο ἀκόμη πρακτικὰ προνοιαρίων τοῦ 1321, τοῦ Μιχαὴλ Σαβέντζη καὶ τοῦ Νικολάου Μαρούλη, δημοσιεύτηκαν στὸ *Actes de Xénophon*, ἀρ. 16 καὶ 17. Πβ. Bartusis, *Late Byzantine Army*, 169 κ.ε.

ἀποτελοῦσε τὸ δεύτερο μέρος τῆς ποσότητος τῆς πρόνοιας. Στὸ τέλος ἀναφέρονται, ὅπως γιὰ ὅλους τοὺς γαιοκτήμονες, καὶ μερικὲς μέρες ἀγγραείας, συνήθως δώδεκα τὸ χρόνο, τὶς ὁποῖες ὁ κάθε πάροικος ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ προσφέρει —μὲ μορφή πραγματικῆς ὑπηρεσίας καὶ σύμφωνα μὲ τὶς δυνάμεις του— πρὸς τὸν κύριό του.

Αὐτὸ βέβαια δὲν ἦταν πραγματικὸ εἰσόδημα. Τὴν ἀρόσιμη γῆ ὁ προνοiάριοςμποροῦσε νὰ τὴν καλλιεργήσει ἄμεσα (ἴσως χρησιμοποιώντας τὶς ἡμέρες ἀγγραείας ποὺ τοῦ ὀφείλαν οἱ πάροικοί του) ἢ νὰ τὴν ἐκμισθώσει σὲ αὐτοὺς ἢ σὲ τρίτους καὶ νὰ εἰσπράξει τὸ ἐνοίκιο σὲ χρῆμα ἢ σὲ εἶδος, σύμφωνα μὲ τοὺς διακανονισμοὺς ποὺ περιγράφηκαν παραπάνω. Συνεπῶς, τὸ πραγματικὸ εἰσόδημά του ἦταν διαφορετικὸ ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ ἀναγραφόταν στὸ πρακτικὸ του καὶ ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὸ πόσο καλὰ μποροῦσε νὰ διαχειριστεῖ τὴ γῆ του καὶ ἀπὸ τὸ πόσο σκληρὸς ἦταν ὁ ἀνταγωνισμὸς στὴν περιοχὴ του γιὰ τὰ διαθέσιμα χέρια. Ἡ παροχὴ γῆς ἀντὶ οἰκουμένου στὰ δύο τρίτα τῆς κανονικῆς ἐπιβάρυνσης, καθὼς καὶ ἡ συχνὴ μνεῖα ἐξαλειμμάτων μοῦ φαίνεται νὰ δείχνουν πὼς στὴ Μακεδονία τοῦ πρώιμου 14ου αἰώνα ἡ διαθέσιμη γῆ ἦταν περισσότερη ἀπὸ τὰ διαθέσιμα χέρια. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ὁδηγεῖ καὶ ἡ σκέψη πὼς ἡ οἶονεῖ ἰδιοκτησία τῆς γῆς δὲν ἀξιολογεῖται στὸν ὑπολογισμὸ τῆς ποσότητος, λὲς καὶ τὸ κράτος δὲν ὑπολόγιζε νὰ εἰσπράξει κανένα εἰσόδημα ὡς ἰδιοκτήτης. Συνεπῶς, δὲν θὰ ἤμουν πολὺ αἰσιόδοξος ὡς πρὸς τὸ βαθμὸ ἀξιοποίησης τῆς γῆς τῶν προνοιαρίων.²¹⁷ Πάντως, αὐτὸ ποὺ θεωρῶ βέβαιο εἶναι πὼς ἓνα μέρος τουλάχιστον τοῦ εἰσοδήματός τους τὸ εἰσέπρατταν σὲ εἶδος.

Ὡς ἐκ τούτου, ἡ πρόνοια τοῦ 14ου αἰώνα παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὰ μέτρα ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Χαδηνὸς τὸ 1261. Τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ μετρητά (μιὰ ρόγα στὴν περίπτωση τοῦ Χαδηνοῦ, τὸ δικαίωμα ἄμεσης εἰσπράξεως τοῦ φόρου τῶν παρόικων στὴν περίπτωση τοῦ προνοιαρίου τοῦ 14ου αἰώνα)· τὸ δεύτερο μέρος τοῦ εἰσοδήματος ἀποτελεῖται ἀπὸ γῆ: ὁ δικαιοῦχος ἐμφανίζεται ὡς ἰδιοκτήτης (ὡς οἶονεῖ ἰδιοκτήτης γιὰ τὸν προνοiάριο, ἀφοῦ δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μεταβιβάσει τὴ γῆ ὀριστικά²¹⁸), εἰσπράττει πιθανότατα σὲ εἶδος τὰ ὅποια δικαιώματα τοῦ ἰδιοκτήτη, ἀλλὰ ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὸ φόρο.

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ ἡ ποσότης τῆς πρόνοιας ἀποτελεῖται οὐσιαστικὰ ἀπὸ τοὺς φόρους (καὶ ὄχι ἀπὸ τὰ ἐνοίκια) ποὺ θὰ τὴν βάρυναν, εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχουμε καὶ πρόνοιες οἱ ὁποῖες συνίστανται ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα ποὺ τὸ δημόσιο θὰ ἀπαι-

²¹⁷ Ἡ ἐκτίμηση ποὺ προτείνεται στὸ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 173, μοῦ φαίνεται ὑπερβολικὰ αἰσιόδοξη. ²¹⁸ Μπορεῖ ὅμως νὰ τὴν μεταβιβάσει γιὰ ὅσο καιρὸ αὐτὸς κατέχει τὴν πρόνοιά του· πβ. *Actes de Docheiariou*, ἀρ. 13 καὶ 14.

τούσε κανονικά από τὸν δικαιοῦχο καὶ ποὺ τελικά τοῦ παραχωρεῖ ἔναντι μιᾶς δεδομένης ὑπηρεσίας. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ πρόνοια / οἰκονομία θὰ μπορούσε νὰ ἔχει καὶ τὴ μορφή μιᾶς ἀπλῆς φοροαπαλλαγῆς. Οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι σπάνιες,²¹⁹ δεδομένου ὅτι σύμφωνα μὲ τοὺς παραπάνω ὑπολογισμοὺς ἡ ἀπλή φοροαπαλλαγή ἦταν λιγότερο συμπεριτική γιὰ τὸν δικαιοῦχο ἀπὸ ὅ,τι ἡ παραχώρηση νέας γῆς μὲ τοὺς καλλιεργητές της, ποὺ ἀποτελοῦσε γι' αὐτὸν μιὰ καινούρια οἶονοι ἰδιοκτησία. Ἀλλὰ βέβαια παρουσίαζε τὸ προσὸν τῆς κληρονομικότητας, ποὺ ἦταν βασικὴ ἐπιδίωξη τῶν προνοιαρίων ἤδη ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 13ου αἰώνα. Πάντως, ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ πράγμα, τὸ βέβαιο εἶναι πὼς οἱ ἀπογραφεῖς τοῦ 14ου αἰώνα χρησιμοποιοῦν τοὺς ὅρους οἰκονομία καὶ ποσὸν ὄχι μόνο γιὰ τὶς πρόνοιες ἀλλὰ καὶ γιὰ τὰ μοναστηριακὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἦσαν ἀσφαλῶς ἰδιόκτητα. Ἀναφέρονται ἐπίσης μοναστηριακὲς πρόνοιες.²²⁰

Πρόνοιες ὑπῆρχαν πολλῶν εἰδῶν καὶ διαστάσεων· ἄλλες ἀντιπροσώπευαν τὴν πλήρη ἀμοιβή ἐνὸς στρατιώτη ἢ ὑπαλλήλου, ἄλλες μόνον ἓνα μέρος της καὶ συμπληρώνονταν μὲ μιὰ ρόγα. Συνήθως παραχωροῦνταν σὲ ἓνα στρατιώτη, ἐνίοτε σὲ δύο ἕως πέντε, ἢ ἀκόμη καὶ σὲ ὁλόκληρη κομπανία στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι μοιράζονταν τὰ πραγματικὰ εἰσοδήματα ποὺ εἰσέπρατταν, καὶ ὄχι μόνο τὴν ὀνομαστικὴ ποσότητα.

Ἡ προνομιακὴ μεταχείριση ἦταν λοιπὸν γενικευμένο φαινόμενο. Ὅταν πρόκειται γιὰ ἰδιόκτητα κτήματα, ὅπως τὰ μοναστηριακὰ, ὁ χρηματικὸς χαρακτήρας τοῦ προνομίου γίνεται πρὸ φανερός. Ὁ ἀπογραφεὺς καταγράφει τὴ γῆ, τοὺς παροίκους μὲ τὰ ζῶα τους καὶ τὰ λοιπὰ εἰσοδήματα τῶν κτημάτων, καθορίζει τὸ φόρο ποὺ ὀφείλουν (σημειώνοντας ἂν ὑπῆρξε κάποια αὐξηση ἢ μείωση) καὶ δηλώνει στὸ τέλος τοῦ ἐγγράφου ποῖα θὰ εἶναι ἡ τύχη τοῦ κρατικοῦ αὐτοῦ εἰσοδήματος (δηλαδὴ τῶν φόρων). Ὡς παράδειγμα θὰ χρησιμοποιήσουμε δύο πρακτικὰ ποὺ ἐξέδωσε ὁ ἴδιος ἀπογραφεὺς, ὁ Ἰωάννης Βατάτζης, τὸν ἴδιο μῆνα (Ἀπρίλιος 1341) καὶ γιὰ τὸν ἴδιο δικαιοῦχο, τὴ μονὴ Ἰβήρων.²²¹

Τὸ πρῶτο ἀφορᾷ κτήματα τῆς περιοχῆς Θεσσαλονίκης γιὰ τὰ ὁποῖα ὑπῆρχε πλήρης φοροαπαλλαγή· γιὰ τὸ εἰσόδημά τους (633 ὑπέρπυρα, στὴν περίπτωσή αὐτή), ὁ ἀπογραφεὺς δηλώνει πὼς ὀφείλει κατέχεσθαι ἀπὸ τὸ μοναστήρι — μὲ ἄλλα λόγια, σὲ περίπτωσή πλήρους φοροαπαλλαγῆς τὸ κράτος δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ διακανονισμὸ ποὺ θὰ γίνεῖ μεταξὺ τῆς μονῆς καὶ τῶν παροίκων της, ἀπλῶς δηλώνει πὼς δὲν ἔχει καμιά ἀπαίτηση ἔναντι τῆς μονῆς.

219 Γιὰ μιὰ τέτοια περίπτωσή τοῦ 14ου αἰ., βλ. Ν. Oikonomides, «The properties of the Deblitzenoi in the fourteenth and fifteenth centuries», Α. Laiou-Thomadakis (ἐπιμ.), *Charanis Studies*, New Brunswick 1980, 178–179. 220 *Actes de Zographou*, 53. 221 *Actes d'Iviron IV*, ἀρ. 86 καὶ 87.

Ὅταν ἡ φοροαπαλλαγή εἶναι μερική, τὰ πράγματα ἀλλάζουν. Στὸ δεύτερο πρακτικὸ, ποὺ ἀφορᾷ κτήματα τοῦ κατεπανικίου Ζαβαλτίας στὸν Στρυμόνα, ὁ ἀπογραφεὺς ἀναφέρει τὸ συνολικὸ φορολογικὸ εἰσόδημα (448 ὑπέρπυρα) καὶ συμπληρώνει: ἀφ' ὧν τὰ διακόσια ὀφείλουσιν ἀπαιτεῖσθαι παρὰ τοῦ μέρους τῆς τοιαύτης μονῆς καὶ εἰσκομίζεσθαι πρὸς τὸ μέρος τοῦ δημοσίου ὡς κεφάλαιον («τὰ διακόσια ἀπὸ τὰ ὑπέρπυρα αὐτὰ θὰ ἀπαιτοῦνται ἀπὸ τῆς μονῆς καὶ θὰ καταβάλλονται στὸ δημόσιο ταμεῖο ὡς φόρος»), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα θὰ κατέχονται ἀπὸ τὴ μονή.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ γαιοκτήμονες προσπαθοῦσαν νὰ εἰσπράξουν ὅλα τὰ χρήματα ποὺ δικαιούνταν ὡς φόρο τῶν παροίκων τους. Ὡς πρὸς τὸ θέμα αὐτό, τὸ κράτος περιοριζόταν στὸ νὰ καθορίζει τὸ ὕψος τοῦ φόρου. Οἱ δικές του ὁμῶς ἀπαιτήσεις ἐκφράζονταν μὲ ἓνα ἀριθμὸ ὑπέρπυρων, τὰ ὁποῖα ἀπαιτοῦσε σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ κτήματος, ποὺ ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ τὰ εἰσπράξει ἀπὸ τοὺς παροίκους. Ἡ ἀντιμετώπιση τῶν γαιοκτημόνων ἀπὸ τὸ κράτος δὲν διέφερε πολὺ ἀπὸ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν προνοιαρίων, μὲ μόνη διαφορὰ ὅτι ἀπὸ τοὺς γαιοκτήμονες τὸ κράτος συχνὰ ἀπαιτοῦσε φόρο, ἢ ἓνα μέρος τοῦ φόρου.

Ἡ παραχώρηση προνομίων καὶ μερικῶν ἢ ὀλιγῶν φοροαπαλλαγῶν σὲ γαιοκτήμονες, κυρίως σὲ μοναστήρια — τῶν ὁποίων ἡ ἔγγεια περιουσία αὐξήθηκε ἀλματωδῶς, ὅπως διαπιστώνουμε στὴ Μακεδονία, χάρις στὰ ἀρχεῖα τοῦ Ἀγίου Ὁρους — μείωνε οὐσιαστικὰ τὰ εἰσοδήματα τοῦ δημοσίου. Μὲ τὸν καιρὸ, καὶ χάρις σὲ μιὰ νοοτροπία ποὺ εὐνοοῦσε τὶς δωρεὲς σὲ τέτοια ἰδρύματα (τὰ μοναστήρια, πέραν τῶν προσευχῶν γιὰ τὸν αὐτοκράτορα, μπορούσαν νὰ τοῦ προσφέρουν καὶ οὐσιαστικὴ βοήθεια στὸν τομέα τῆς προπαγάνδας, ἰδιαίτερα σὲ περιόδους πολιτικῆς ἀστάθειας), τὰ εἰσοδήματα τοῦ κράτους μειώθηκαν τόσο, ποὺ ἔγιναν ἀπόπειρες μείωσης τῶν προνομίων καὶ μερικῆς ἐπανένταξης τοῦ οἰκονομικοῦ δυναμικοῦ τῶν ἀγροτῶν στὴν ὑπηρεσία τῆς δημόσιας οἰκονομίας.

Ἀλλωστε, καὶ τὸ ἴδιο τὸ σύστημα τῆς πρόνοιας παρουσίασε τάση ἰδιωτικοποίησης τῶν εἰσοδημάτων ποὺ ἐλέγχονταν ἀπὸ τὸ δημόσιο. Σύντομα ἐμφανίστηκε ἡ φυσιολογικὴ τάση τῶν προνοιαρίων νὰ ἀποκτήσουν κληρονομικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῆς πηγῆς τοῦ εἰσοδήματός τους. Ὁ Μιχαὴλ Η' φαίνεται πὼς παραχώρησε σὲ εὐρεία κλίμακα τὸ δικαίωμα ἐκμετάλλευσης τῆς πρόνοιας σὲ δύο γενεές, δηλαδὴ στὸν προνοιάριο καὶ τὸν γιό του,²²² ὁ ὁποῖος ὁμῶς προσέφερε καὶ αὐτὸς στρατιωτικὴ ὑπηρεσία. Μετὰ τὸ θάνατό του, ἡ πρόνοια ἐπέστρεψε στὸ κράτος, καὶ συνεπῶς τὸ σύστημα παρέμενε ἄθικτο. Μὲ τὸν καιρὸ, ὁμῶς, καὶ μέσα

222 *Actes de Docheiariou*, ἀρ. 13.

στή λογική του προνομίου, προνοιαστικές γαίες παραχωρήθηκαν κατ' ἐξαίρεση ὡς κληρονομική περιουσία του δικαιούχου. Αὐτὸ συνέβη κυρίως στή διάρκεια τῶν ἐμφυλίων πολέμων τοῦ 14ου αἰώνα, ὁπότε καὶ συρρικνώθηκε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ κρατική ἔγγεια περιουσία. Ἡ συνακόλουθη γενική δυσπραγία θὰ ἐξαναγκάσει τὸ κράτος νὰ προβεῖ σὲ ἐπανειλημμένες «δημεύσεις» ἐκκλησιαστικῶν ἢ μοναστικῶν περιουσιῶν μὲ σκοπὸ νὰ τίς μοιράσει ὡς πρόνοιες: μετὰ τὸ 1371, γιὰ παράδειγμα, τὸ κράτος μοίρασε σὲ προνοιαρίους «τὰ μισὰ κτήματα τῶν μονῶν τοῦ Ἀθῶ καὶ τῆς Θεσσαλονίκης». Στὴν πράξη, τὸ μέτρο σήμαινε πὺς τὰ μοναστήρια, πού ὡς τότε εἶχαν πλήρη φοροαπαλλαγὴ, ὑποχρεώνονταν νὰ καταβάλλουν στὸν προνοiάριο πού τοὺς ὑποδεικνυόταν τὸν μισὸ φόρο πού κανονικά θὰ ἐπιβάρυνε τὸ κτῆμα τους.²²³ Ὁ τρόπος πού ἔγιναν οἱ δημεύσεις αὐτὲς δείχνει σὲ ποιοὺ βαθμοὺ ἡ πρόνοια, ἰδωμένη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κράτους, ἦταν θεσμὸς βασικῶν οικονομικῶν. Ἡ λειτουργία της ἦταν στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὸ γενικὸ φορολογικὸ σύστημα τῆς γεωργικῆς παραγωγῆς.

Τὸ κράτος ὡς γαιοκτήμονας

Ἡ παλαιὰ παράδοση τῶν βασιλικῶν κτημάτων ἐξακολούθησε ὡς τὸ τέλος τῆς αὐτοκρατορίας, διότι βέβαια πάντα ὑπῆρχε ἡ ἀνάγκη προμηθειῶν σὲ εἶδος γιὰ τὸ παλάτι καὶ τὸ δημόσιο γενικότερα. Παρατηροῦμε ὅμως πὺς ἓνα σημαντικό μέρος τῶν κτημάτων αὐτῶν κατανεμήθηκε, ἥδη ἀπὸ τὸν 12ο αἰώνα, σὲ ἰδιῶτες, πιθανότατα μὲ τὴ μορφή προνοιῶν. Ἐπίσης, μεγάλα ἀγροκτήματα παραχωρήθηκαν ὡς πηγὲς εἰσοδήματος σὲ μέλη τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας — ἓνα εἶδος μεγάλων προνοιῶν, τῶν ὁποίων ὁ ἰσόβιος χαρακτηρὰς δὲν ἀναφερόταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἀλλὰ ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὰ πράγματα.

Στὰ δύο ἔγγραφα πού περιγράφουν τὴ διοικητικὴ καὶ οἰκονομικὴ διάρθρωση τῆς αὐτοκρατορίας πρὶν ἀπὸ τὴν Τέταρτη Σταυροφορία — τὸ χρυσόβουλο τοῦ 1198 ὑπὲρ τῶν Βενετῶν καὶ ἡ *Partitio Romaniae* τοῦ 1204²²⁴ — ἀναφέρονται πολυάριθμες ἐπισκέψεις πού ἀνήκουν στὸ κράτος ἢ σὲ μεγάλες οἰκογένειες (Βρανάδες, Καντακουζηνοί, συγγενεῖς τοῦ αὐτοκράτορα), σὲ διάφορα σημεῖα τῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὰ Σκόπια ὡς τὴν Πελοπόννησο καὶ ἀπὸ τὰ περίχωρα τῆς Κωνσταντινούπολης ὡς τὴ Μικρὰ Ἀσία· φαίνεται πὺς ἦσαν τόσο ἐκτεταμένες

²²³ Bartusis, *Late Byzantine Army*, 169. ²²⁴ Γιὰ τὰ ἔγγραφα αὐτά, βλ. τὰ λεπτομερῆ σχόλια πού τοὺς ἀφιέρωσε ὁ Δ. Ζακυθινὸς στὸ «Μελέται περὶ τῆς διοικητικῆς διαιρέσεως καὶ τῆς ἐπαρχιακῆς διοικήσεως ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει», *ΕΕΒΣ* 17 (1942), 18 (1948), 19 (1949), 21 (1951), 22 (1952), 25 (1955), καὶ ἰδιαίτερα τὸ εὐρετήριο στίς σ. 204–209 τῆς τελευταίας συνέχειας.

ὥστε νὰ θεωροῦνται συγκρίσιμες μὲ τὰ θέματα (ἐπαρχίες), καὶ ἦσαν ἀναμφίβολα διοικητικὰ ἀνεξάρτητες. Μένει δηλαδὴ κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση πὺς ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἔγγεια περιουσία, πού αὐξανόταν ἀδιάκοπα ἀπὸ τὸν 11ο αἰώνα καὶ ἐξῆς, οἱ αὐτοκράτορες διατήρησαν γιὰ ἐκμετάλλευση ὁρισμένα πολὺ μεγάλα ἀγροκτήματα, ἐνῶ διαμοίρασαν μὲ μορφή προνοιῶν, κυρίως σὲ προνοιαρίους, τὰ σκόρπια κτήματα μεσαίων διαστάσεων. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἴσως ὀφειλόταν στὴν ἐπιδίωξη ἀποτελεσματικότητος στὴ διαχείριση.

Μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης τὸ 1204, οἱ αὐτοκράτορες τῆς Νίκαιας βρέθηκαν μὲ σημαντικὲς ποσότητες διαθέσιμων γαιῶν στὴ δυτικὴ Μικρὰ Ἀσία. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ αὐτοκρατορικὰ κτήματα, ὑπῆρχαν καὶ οἱ ἀδέσποτες πλέον γαῖες τῶν μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων τῆς Κωνσταντινούπολης (Ἀγία Σοφία, πατριαρχεῖο, μεγάλοι ναοὶ καὶ μονές), τὰ ὁποῖα εἶχαν πιά καταληφθεῖ ἀπὸ τοὺς ἐχθροὺς Λατίνους. Τὰ μέσα παραγωγῆς πού τέθηκαν ἔτσι στὴ διάθεση τοῦ κράτους ἐπέτρεψαν ἥδη στὸν Θεόδωρο Α' Λάσκαρη νὰ προβεῖ σὲ διανομὲς προνοιῶν ἢ καὶ μεγάλων κτημάτων σὲ ὑψηλὰ ἱστάμενους ἀξιωματούχους — μὲ ἄλλα λόγια, τοῦ δόθηκαν τὰ μέσα νὰ ἐφαρμόσει μὲ νέες δυνάμεις μιὰ παλιὰ δημοσιονομικὴ πολιτική.²²⁵ Ἡ ἀναδιανομὴ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν διάδοχό του Ἰωάννη Γ' Βατάτζη.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορα αὐτοῦ χαρακτηρίζεται, γιὰ πρώτη φορά, καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία τῆς δημιουργίας πρότυπων βασιλικῶν ἀγροκτημάτων,²²⁶ τῶν *zeughlatéion*, μὲ σκοπὸ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ αὐτάρκεια τῆς αὐτοκρατορίας σὲ τρόφιμα — κάτι πού ἀποτελοῦσε μέρος τῆς γενικότερης πολιτικῆς του. Ἡ προώθηση τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς δυνατοὺς (τοὺς ἀριστοκράτες καὶ τὰ ἐκκλησιαστικά καὶ φιλανθρωπικά ἱδρύματα), οἱ ὁποῖοι ἐνθαρρύνονταν καὶ ἐνισχύονταν ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα γιὰ νὰ βελτιώσουν τὴν παραγωγὴ τους. Ὑποστηρίζονταν δηλαδὴ οἱ ἀγροτικὲς ἐπενδύσεις καὶ γινόταν προσπάθεια νὰ βελτιστοποιηθεῖ ἡ παραγωγικότητα. Οἱ πηγὲς μιλοῦν γιὰ ἀφθονία κάθε εἶδους ἀγαθῶν καὶ γιὰ τὸν ξαφνικὸ πλουτισμὸ τῶν κατοίκων τῆς αὐτοκρατορίας ὅταν ἔπεσε πείνα στὸ γειτονικὸ Σουλτανάτο τοῦ Ἰκονίου. Ἐπίσης μιλοῦν γιὰ ἓνα ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο πού ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας προσπάθησε νὰ δώσει στὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία καὶ στὴν πολιτικὴ του, ὅταν κατασκεύασε ἓνα πολῦτιμο στέμμα γιὰ τὴν αὐτοκράτειρα καὶ τὸ ὄνόμασε *ωᾶτον*, διότι, λέει, τὰ χρήματα προέρχονταν ἀπὸ τὴν πώληση τῶν ἀβγῶν τῶν ἀγροκτημάτων του. Ἐπρόκειτο λοιπὸν γιὰ

²²⁵ H. Glykatzis-Ahrweiler, «La politique agraire des empereurs de Nicée», *Byzantion* 28 (1958) 51–66, 135–136. ²²⁶ Πβ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία*, τόμ. I, 41 κ.ε., καὶ ἐδῶ Λαΐου, «Ἀγροτικὴ οἰκονομία, 13ος–15ος αἰ.», Α', 499–500.

μιὰ σφαιρική αντιμετώπιση τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Δυστυχῶς δὲν γνωρίζουμε ποιά ἐπιμέρους μέτρα, ἰδιαίτερα στὸ τεχνικὸ ἐπίπεδο, ἐφαρμόστηκαν.

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ δὲν εἶχε φαίνεται συνέχεια, κυρίως ἀφοῦ τὸ Βυζάντιο ἀνακατέλαβε τὴν Κωνσταντινούπολη (1261) καὶ ἀπέκτησε πάλι τὶς παλιές οἰκουμενικὲς φιλοδοξίες του. Ἡ ἀποκέντρωση στὴν ἐκμετάλλευση τῆς γῆς καὶ ἡ παραχώρησή της σὲ ἄλλους πλὴν τοῦ βασιλιᾶ ἐνισχύθηκαν. Οἱ αὐτοκράτορες συμμετέχουν λίγο καὶ ἐπεισοδικὰ στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας, κυρίως ἐπωφελοῦμενοι τῆς δυνατότητας νὰ ἐπενδύσουν δημόσιο χρήμα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν πολυπόθητη ἀσφάλεια ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὰ ἀποτελέσματα ἦσαν μικρὰ καὶ, οὕτως ἢ ἄλλως, βραχυπρόθεσμα. Παραδείγματός χάρη, ὁ Ἰωάννης Ζ' στίς ἀρχές τοῦ 15ου αἰῶνα ὀχύρωσε τὴν Κασσάνδρα καὶ μοίρασε σὲ μοναστήρια τὸ εἰσόδημα ποὺ ἐξασφάλισε ἀπὸ ἐκεῖ, χάρη σὲ νέα «ζευγάρια» ποὺ δημιούργησε μὲ δικά του ἔξοδα.²²⁷

Κράτος, ἀνταλλαγές καὶ προνόμια Ἰταλῶν

Οἱ τελευταῖοι τέσσερις αἰῶνες τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας συμπίπτουν μὲ τὴ μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου σὲ παγκόσμια κλίμακα καὶ μὲ τὸν ἡγετικὸ ρόλο ποὺ παίζουν στὸν τομέα αὐτὸν οἱ ἰταλικὲς ναυτικὲς δημοκρατίες, ἰδιαίτερα ἡ Βενετία καὶ ἡ Γένοβα. Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῶν εἰσοδημάτων τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, σημαντικὸς εἶναι ὁ ρόλος τῶν φοροαπαλλαγῶν ποὺ παραχωρήθηκαν στοὺς Ἰταλοὺς καὶ ἀργότερα σὲ ἄλλους δυτικούς ἐμπόρους: ὅσο μεγάλωνε ὁ κύκλος ἐργασιῶν τῶν προνομιοῦχων, τόσο αὐξάνονταν καὶ τὰ διαφυγόντα κέρδη τοῦ δημοσίου.

Τὸ κύριο ἔσοδο τοῦ δημοσίου ἀπὸ τὴ δασμολόγηση τῆς κίνησης καὶ τῶν ἀνταλλαγῶν τῶν ἀγαθῶν ἦταν, ἀπὸ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο, τὸ κομμέρκιο (ἡ δέκατον), ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στὸ 10% τῆς ἀξίας τῶν ἐμπορευμάτων.²²⁸ Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἔμεινε σταθερὸ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 14ο αἰῶνα, παρὰ τὰ προνόμια ποὺ ἐξασφάλισαν στὸ σημεῖο αὐτὸ πρῶτα οἱ Βενετοὶ καὶ κατόπι πολλοὶ ἄλλοι λατίνοι ἔμποροι. Μόλις περὶ τὸ 1349 ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς κατέβασε

227 Πβ. *Actes de Dionysiou*, ἀρ. 10, καὶ *Actes de Xéropotamou*, ἀρ. 28. 228 Γιὰ τὸ κομμέρκιο καὶ τὶς ἄλλες ἐπιβαρύνσεις τῶν ἐμπορευμάτων ποὺ θὰ ἀναφερθοῦν παρακάτω, βλ. ἰδίως Antoniadès-Bibicou, *Recherches sur les douanes*. Γιὰ τὰ προνόμια τῶν δυτικῶν καὶ γιὰ τὴ βυζαντινὴ ἀντίδραση, βλ. R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeli, 1081-1204*, Amsterdam 1984, καὶ τὰ σχετικὰ στοιχεῖα (μὲ βιβλιογραφία) ποὺ συγκέντρωσα στὸ Ν. Οικονομίδης, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople, XIIIe-XVe s.*, Montréal/Παρίσι 1979, 41 κ.ε.

τὸ ποσοστὸ τοῦ κομμερκίου στὸ 2% γιὰ νὰ ἐξομοιώσει τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ τελωνείου τῆς Κωνσταντινούπολης πρὸς τῶν ὑπόλοιπων τελωνείων τῆς περιοχῆς, ἰδιαίτερα τῶν Βενετῶν καὶ τῶν Γενουατῶν.²²⁹ Ἔως τὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα ἀναφέρεται ἐπίσης καὶ τὸ πρατίκιον, φόρος ἐπὶ τῆς πώλησης,²³⁰ ποὺ πιθανῶς ἀποτελεῖ ἄλλη ὀνομασία τοῦ κομμερκίου.

Ἐνας ἰδιαίτερος δασμὸς ὕψους 10% εἶναι ἡ λεγόμενη δεκατεία ἢ δεκάτωσις τῶν οἶναρῶν ἢ οἶναρίων. Ὅπως ὑποδηλώνει καὶ ἡ ὀνομασία, ὁ δασμὸς αὐτὸς βάρυνε τὴ μεταφορὰ καὶ τὴν πώληση τοῦ κρασιοῦ, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀπὸ τὰ κύρια ἐμπορεύσιμα ἀγροτικὰ προϊόντα. Φαίνεται πὺς ἀπέκτησε ἰδιαίτερη σημασία στὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα καὶ πὺς ἦταν ἕνας δασμὸς ἀπὸ τὴν καταβολὴ τοῦ ὁποῖου δύσκολα ἀπαλλασσόταν κανεῖς.²³¹ Δὲν εἶναι προφανὴς ἡ διαφορὰ αὐτοῦ τοῦ δασμοῦ ἀπὸ τὸ κομμέρκιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι, ἔχοντας χωριστὸ καὶ ἐξειδικευμένο ὄνομα, δὲν περιλαμβανόταν κατ' ἀνάγκην στίς γενικὲς φορολογικὲς ἀπαλλαγές. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ ἡ δεκατεία τῶν οἶναρίων νὰ ἦταν ἕνας τρόπος καταστράτηγησης τῶν προνομίων ποὺ εἶχαν παραχωρηθεῖ στοὺς Ἰταλοὺς, ἀλλὰ τίποτε δὲν εἶναι βέβαιο.²³²

Οἱ παραπάνω δεκατεῖες φαίνεται πὺς ἀποτελοῦσαν τὴν κύρια ἐπιβάρυνση τῶν ἐμπορευμάτων. Τὰ πλοῖα ἐπιβαρύνονταν μὲ ἀγγραφεῖς γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κράτους, ὅπως ἡ μεταφορὰ σιτηρῶν ἢ ἄλλων εἰδῶν στὴν Κωνσταντινούπολη (ἐμβλησις κόκκου, σιτηρῶν, στραβοξυλῆς κτλ.). Ἐπίσης ἐπιβαρύνονταν μὲ τὴν ὑποχρεωτικὴ μεταφορὰ ἀνθρώπων (π.χ. ἐξορίστων) ἢ ἀγαθῶν, ἢ μὲ τὴν ἐξαγορά της (ναῦλον, ἀντίναυλον). Μαζὶ μὲ αὐτὰ θὰ πρέπει ἴσως νὰ ἀναφερθοῦν καὶ τὸ ἐμβλητίκιον καὶ τὸ ἐκβλητίκιον, ποὺ ἔχουν ἴσως σχέση μὲ τὴν εἰσαγωγὴ καὶ ἐξαγωγὴ ἐμπορευμάτων γιὰ λογαριασμὸ τοῦ κράτους. Οἱ ὑποχρεώσεις ὅμως αὐτὲς δὲν εἶναι ἄμεσα συναρτημένες μὲ τὸ ἐμπόριο, ἀλλὰ μᾶλλον μὲ τὴν κατοχὴ ἑνὸς πλοίου — ἀκόμη κι ἑνὸς ψαράδικου — καὶ μποροῦν νὰ παρομοιαστοῦν μὲ τὶς διαφορὲς ἀγγραφεῖς τῆς ξηρᾶς.

Υπάρχουν ὅμως πολλὰ ἄλλα μικρὰ δοσίματα ποὺ πλήρωναν εὐκαιριακὰ οἱ ἔμποροι καὶ ποὺ ἀποτελοῦσαν συνήθως τὸ εἰσόδημα τῶν τοπικῶν ἀρχῶν. Τὰ ἀνα-

229 Βλ. παρακάτω, 245. 230 Βασ., τόμ. VI, 28: ὁ ὑπὲρ πρασίμων φορτίων παρεχόμενος κανὼν. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ πρατίκιον ἀναφέρεται σὲ ἔγγραφο μαζὶ μὲ τὸ κομμέρκιο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ πὺς ἀποκλείει τὴν ἐρμηνεία αὐτῆ, δεδομένου ὅτι στίς φοροαπαλλαγές ὑπάρχει ἡ τάση νὰ ἀναφέρονται διάφορες ὀνομασίες τοῦ ἴδιου φόρου γιὰ μεγαλύτερη ἐξασφάλιση τοῦ προνομιοῦχου. 231 Βλ. Lemerle, «Notes sur l'administration». Πβ. Antoniadès-Bibicou, *Recherches sur les douanes*, 103-104. 232 Ἀς σημειωθεῖ πὺς ἀναφέρεται καὶ δεκατεία λινοκόκκου (Ἐγγραφα Πάτμου, τόμ. Α', ἀρ. 11, στ. 27), ἀλλὰ αὐτὴ ἡ μνεία μοιάζει νὰ ἀφορᾷ κάποια συγκεκριμένη περίπτωση.

φέρουμε ἐδῶ, δεδομένου ὅτι ἀποτελοῦσαν στήν οὐσία ἔμμεσο κρατικό ἔσοδο, ἀφοῦ ὁ ὑπάλληλος πού τὰ εἰσέπραττε ἀπῆλλασσε τὸ κράτος ἀπὸ τὴν ἀπαίτηση μιᾶς ἄλλης ἀνταμοιβῆς. Οἱ μνεῖες τους εἶναι σκόρπιες στὸ χρόνο καὶ στὸν τόπο, δὲν ἔχει γίνεи ὁμως ἀκόμη συστηματικὴ μελέτη πού θὰ ἐπέτρεπε νὰ πεῖ κανεὶς ἂν ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ προσιδιάζουν σὲ μιὰ περιοχὴ ἢ σὲ ὁρισμένη ἐποχὴ.

Στὰ ἔκτακτα αὐτὰ δοσίματα συγκαταλέγονται: (α) Τὰ φιλοδωρήματα σὲ ἐκπροσώπους τῆς ἐπαρχιακῆς διοίκησης, ὅπως τὸ *κανίσκιον*, ἡ *συνήθεια*, τὸ *ἀρχοντικόν*, τὸ *ἐκπροσωπίκιον*· τὰ δοσίματα αὐτὰ βαρύνουν κάθε ὑπῆκοο πού ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ ἐκπροσώπους τοῦ κράτους καὶ δὲν ἀφοροῦν μόνο τοὺς ἐμπόρους. (β) Τὰ δοσίματα πού εἰσπράττονται ἀπὸ ὅσους χρησιμοποιοῦν ἓνα ἐλεγχόμενο πέρασμα ἢ ἔργο ὑποδομῆς, ὅπως τὸ *διαβατίκιον* ἢ *διαβατικόν* (λατ. *pedagium*), πού βαρύνει ἀνθρώπους καὶ ζῶα· τὸ *ποριατικόν*, γιὰ τὸ πέρασμα ποταμῶν· τὸ *καταρτιατικόν* (δικαίωμα στάσης σὲ λιμάνι), τὸ *λιμενιατικόν* (ἀγκυροβόληση σὲ λιμάνι), τὸ *σκαλιατικόν* (χρῆση σκάλας). Πρέπει νὰ προστεθεῖ ὅτι αὐτὰ τὰ δικαίωματα διάβασης βάρυναν κυρίως τοὺς ἐμπόρους, καὶ ὄχι ὅλους τοὺς διερχόμενους· δὲν βάρυναν, λόγου χάρι, τοὺς πρεσβευτές, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Κλαβίχο.²³³ (γ) Τὰ δοσίματα γιὰ τὴν ἐπίσημη μέτρηση ἢ τὸ ζύγισμα τῶν ἐμπορευμάτων γιὰ τὴν προστασία τοῦ κοινοῦ καὶ τοῦ κράτους, τὸ ὁποῖο ἔτσι εἰσέπραττε ὅ,τι πράγματι δικαιούνταν· τέτοια δοσίματα ἦταν τὸ *μεσιτικόν*, τὸ *μινιατικόν*, τὸ *μετρητίκιον*, τὸ *ζυγαστικόν*, τὸ *καμπανιατικόν*, τὸ *γομαριατικόν*, τὸ *σαμαριατικόν* κ.ἄ. — ἓνα μάλιστα ἀπὸ τὰ προνόμια πού διεδικοῦσαν οἱ ξένοι ἔμποροι ἦταν νὰ χρησιμοποιοῦν δικὰ τους μέτρα καὶ σταθμά. (δ) Τὰ *μονοπώλια*, δηλαδὴ ἡ ὑποχρέωση τοῦ εἰσαγωγέα νὰ περιμένει ὁρισμένο χρόνο πρὶν ἀρχίσει νὰ πουλᾷ τὰ ἐμπορεύματά του (π.χ. τὸ κρασί), δίνοντας ἔτσι στὸν τοπικὸ ἄρχοντα τὴ δυνατότητα νὰ διαθέσει αὐτὸς πρῶτος τὸ δικό του ἐμπόρευμα. Ἡ συνολικὴ ἐπιβάρυνση ἀπὸ τὰ παραπάνω ἔκτακτα δοσίματα δὲν ἦταν, φαίνεται, μεγάλη, μποροῦσε ὁμως νὰ γίνεи ἐπαχθὴς σὲ περίπτωσι αὐθαίρετης ἀπαίτησης. Τέτοιες αὐθαίρεσες ἦσαν εὐκολότερες στοὺς δρόμους καὶ λιγότερο στὰ λιμάνια ἢ τίς σκάλες, ὅπου ἡ ἐκπροσώπηση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας γινόταν πιο αἰσθητή.

Τὰ παραπάνω δοσίματα βάραιναν, σὲ βαθμὸ πού μποροῦσε νὰ ποικίλλει κατὰ ἐποχὲς καὶ περιοχὲς, τοὺς βυζαντινοὺς ἐμπόρους. Τὰ πράγματα ἦσαν διαφορετικὰ γιὰ τοὺς ξένους, καὶ ἰδιαίτερα τοὺς Ἰταλοὺς, πού κατάφεραν νὰ ἀποσπᾶσουν προνόμια καὶ νὰ ἐπωφεληθοῦν ἀπὸ αὐτὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου. Ἀλλωστε, μὲ τὴν ἀφίξη τῶν ξένων, ἡ Κωνσταντινούπολη ἔπαψε νὰ ἀποτελεῖ

233 Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, μτφρ. G. Le Strange, Λονδίνο 1928, 119.

χωριστὴ οἰκονομικὴ περιοχὴ καὶ ἔγινε πιο προσιτὴ, ἀκόμη καὶ στοὺς ὑπηκόους τῆς αὐτοκρατορίας — ἄλλη μιὰ βυζαντινὴ ἰδιοτυπία, πού εἶχε λειτουργήσει τόσο ἀποδοτικὰ ἐπὶ αἰῶνες, ἔπαψε νὰ ὑπάρχει. Τὰ μοναστηριακὰ πλοῖα ἀποκτοῦν τὸ δικαίωμα νὰ καταπλέουν, χωρὶς νὰ πληρώνουν φόρο, στήν πρωτεύουσα. Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐμφανίζονται τώρα πάμπλουτοι Βυζαντινοί, τὸν πλοῦτο τῶν ὁποίων ὑποβλέπει τὸ κράτος, μὰ πού εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυροί, χάρι στήν ὑποστήριξη τῶν συναδέλφων τους, ὥστε νὰ ἀποκρούουν κάθε ἀπόπειρα δήμευσης ἐκ μέρους τοῦ αὐτοκράτορα. Παράδειγμα ὁ περίφημος Καλομόδιος, πού εἶχε πλουτίσει ἀσκώντας ἐμπόριο μεγάλων ἀποστάσεων, σὰν τοὺς βενετοὺς καὶ τοὺς γενοῦάτες συναδέλφους του.²³⁴ Τὸν 12ο αἰῶνα τὰ εἰσοδήματα τοῦ κράτους ἀπὸ τὴν ἀνανεωμένη οἰκονομία τῶν ἀνταλλαγῶν ἦσαν φαίνεται σημαντικὰ — καὶ πάντως πολὺ ὑψηλότερα ἀπὸ ὅ,τι τὸν 10ο αἰῶνα. Ἴσως αὐτὸ νὰ ἐξηγεῖ γιατί, παρὰ τὴν ἀπώλεια ἐδαφῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία, τὸ βυζαντινὸ κράτος τῶν Κομνηνῶν ἐμφανιζόταν ὡς πλούσιο γιὰ τὴν ἐποχὴ του, διέθετε σημαντικὲς ποσότητες μετρητῶν καὶ μποροῦσε νὰ χρηματοδοτεῖ, χωρὶς ἰδιαίτερη δυσκολία, μιὰ πολυέξοδη ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ ἓναν ἀκόμη πιο πολυέξοδο στρατὸ μισθοφόρων. Τὸ Βυζάντιο δὲν παρουσίασε δείγματα οἰκονομικῆς ἀδυναμίας πρὶν ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 12ου αἰῶνα.

Ξένοι ἔμποροι — δυτικοευρωπαῖοι, ρῶσοι, βούλγαροι — ἐπισκέπτονταν συνεχῶς τὴν Κωνσταντινούπολη, καὶ συνήθως καλύπτονταν ἀπὸ μιὰ συνθήκη πού ὀριζε τὰ δικαιώματα καὶ τίς ὑποχρεώσεις τους. Συχνὰ ἔχαιραν ἐλάχιστα προνομιακῆς μεταχείρισης καὶ συνήθως ἀντιμετώπιζαν περιορισμοὺς γιὰ τὰ ἐμπορεύματα, κυρίως τὰ πολύτιμα μεταξωτά, πού εἶχαν δικαίωμα νὰ ἐξάγουν. Τὸν 11ο αἰῶνα τὰ πράγματα ὁμως ἄλλαξαν δραστικά, διότι γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ξένοι ἔμποροι ἀποκτοῦν σημαντικὰ προνόμια πού τοὺς θέτουν σὲ σαφῶς πλεονεκτικὴ μοῖρα ἔναντι τῶν Βυζαντινῶν.

Οἱ Βενετοὶ εἶχαν προνόμια σχετικὰ μὲ τὴν δασμολόγηση τῶν εἰσαγωγῶν/ἐξαγωγῶν τους στήν περιοχὴ τῆς Κωνσταντινούπολης ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰῶνα. Τὰ προνόμια αὐτὰ διευρύνθηκαν τὸ 992,²³⁵ ἀλλὰ παρέμεναν περιορισμένα καὶ σαφῶς ἐλεγχόμενα ἀπὸ τίς βυζαντινὲς ἀρχές. Τὰ πράγματα ἄλλαξαν οὐσιαστικὰ τὸ 1082, ὅταν, ὑπὸ τὴν πίεση τῶν Νορμανδῶν, ὁ Ἀλέξιος Α' παραχωρεῖ στοὺς Βενετοὺς τὸ δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα στήν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ νὰ ἀσκοῦν ὁποιοδήποτε ἐμπόριο χωρὶς νὰ πληρώνουν τὸν παραδοσιακὸ δασμὸ τοῦ 10%, τὸ κομμέριο.²³⁶ Ἀργότερα δόθη-

234 Νικ. Χωνιάτης, 233. 235 JGR, τόμ. Α', 260-261. 236 M. Pozza / G. Ravagnani (ἐπιμ.), *I trattati con Bisanzio*, Βενετία 1993, 35-45. Πβ. ἐδῶ Λαῖου, «Ἀνταλλαγές καὶ ἐμπόριο, 7ος-

καν επίσης προνόμια στην Πίζα (1111) και τη Γένουα (1155): πλήρης απαλλαγή από το κομμέρσιο επί του εισαγόμενου χρυσού (απόδειξη ότι υπήρχε ζήτηση του πολύτιμου μετάλλου από την αυτοκρατορία), 4% (αντί του παραδοσιακού 10%) επί των εισαγόμενων εμπορευμάτων και 10% επί των εξαγωγών. Η εξέλιξη και η πραγματική έκταση των προνομίων αυτών αποτελούν αντικείμενο μιάς συζήτησης που συνεχίζεται —ιδιαίτερα κατά πόσον οι κατάλογοι τοπωνυμίων που περιέχονται στα έγγραφα έχουν απλώς ενδεικτικό ή περιοριστικό χαρακτήρα (στην πρώτη περίπτωση, το προνόμιο θα ίσχυε για όλη την αυτοκρατορία και θα αναφέρονταν με το όνομά τους τα μέρη στα οποία υπήρχαν ήδη σημαντικά βενετικά συμφέροντα· στη δεύτερη, το προνόμιο θα ίσχυε μόνο για τα μέρη που αναφέρονται ονομαστικά σε αυτό —πράγμα που μου φαίνεται πιθανότερο).²³⁷

Το βυζαντινό κράτος αποπειράθηκε να καταργήσει ή και να καταστρατηγήσει τα προνόμια των Βενετών, απαιτώντας το πλήρες κομμέρσιο από όσους αγόραζαν από αυτούς· με τον τρόπο αυτόν αποκαθιστούσαν το κρατικό εισόδημα και ταυτόχρονα περιορίζαν την ανταγωνιστικότητα των Βενετών έναντι των άλλων εμπόρων, ιδίως των ιθαγενών. Μολονότι οι απόπειρες αυτές δεν πέτυχαν επειδή οι Βενετοί αντέδρασαν δυναμικά, οι βυζαντινοί υπάλληλοι συνέχισαν όλο τον 12ο αιώνα τις προσπάθειες να αποσπασουν όσο το δυνατό περισσότερα από τους προνομιούχους ξένους, με αποκορύφωμα της πολιτικής αυτής την ταυτόχρονη σύλληψη και δήμευση των Βενετών σε όλη την αυτοκρατορία το 1171 και τη σφαγή των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης το 1182. Το πρώτο ήταν ένα μέτρο αυθαίρετο αλλά εξαιρετικά καλώς οργανωμένο από το κράτος· το δεύτερο, με την ανοχή του κράτους, αφέθηκε στον όχλο της πόλης. Και τα δύο δεν είχαν μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα.

Φαίνεται πώς σε μια πρώτη φάση, πριν προκαλέσει τη γενική κατακραυγή, η παρουσία των λατίνων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη είχε ευεργετικά αποτελέσματα για την οικονομία των ανταλλαγών, στην οποία έδωσε νέα ώθηση. Οι βυζαντινές πηγές τονίζουν την παρουσία στην πόλη πολυάριθμων εμπόρων από τη Δύση και την Ανατολή, μαζί με τους οποίους πλούτιζαν και οι εντόπιοι. Το κράτος πλούτιζε επίσης. Ο Βενιαμίν της Τουδέλας διαβεβαιώνει πώς η Κωνσταντινούπολη απέφερε στον Μανουήλ Α' Κομνηνό 20.000 χρυσά νομίσματα κάθε μέρα ως εισόδημα από ενοίκια μαγαζιών και από δασμούς επί του εμπορίου.²³⁸ Δεν υπάρχει δυστυχώς τρόπος να ελέγξει κανείς την ακρίβεια αυτής της πλη-

12ος αιώνα, Β', 746-748. 237 Βλ. την πρόσφατη μελέτη του D. Jacoby, «Italian privileges and trade in Byzantium before the Fourth Crusade: A reconsideration», *Anuario de estudios medievales* 24 (1994) 349-369 (με την προηγούμενη βιβλιογραφία). 238 Βενιαμίν της Τουδέλας, 13.

ροφορίας, πάντως συμβαδίζει με τη γενική εικόνα που έχουμε για την αυτοκρατορία τον 12ο αιώνα: ήταν αναμφίβολα πλούσιο κράτος, με τη δυνατότητα να διαθέτει μεγάλα ποσά σε μετρητά και να χρηματοδοτεί την υπερφίαλη παγκόσμια πολιτική του Μανουήλ Α' —ή όποια όμως και την γονάτισε οικονομικά.

Μια άλλη απόπειρα απαλλαγής από την εκμετάλλευση των Ιταλών παρουσιάζεται στην Αυτοκρατορία της Νίκαιας, όταν ο Ιωάννης Βατάτζης, υίοθετώντας προστατευτικά μέτρα για την οικονομία, απαγόρευσε στους υπηκόους του να αγοράζουν εισαγόμενα προϊόντα πολυτελείας· θα έπρεπε να αρκούνται σε όσα η Ρωμαίων γη γεωργεί και όσα οι Ρωμαίων ασκούν χειρες.²³⁹ Η πολιτική αυτή, που απέδωσε σημαντικά και που θεωρείται πώς συνέβαλε ουσιαστικά στην ευμάρεια που γνώρισε η Αυτοκρατορία της Νίκαιας, εγκαταλείφθηκε γρήγορα, και δη μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261.

Την εποχή των Παλαιολόγων, δύο μεγάλες οικονομικές δυνάμεις από τη Δύση έχουν εγκατασταθεί στην Κωνσταντινούπολη. Οι Γενουάτες, χάρη στη συνθήκη του Νυμφαίου (1261), προσκλήθηκαν από το Βυζάντιο ως πιθανοί αντίπαλοι των Βενετών και ύστερα από διαπραγματεύσεις εγκαταστάθηκαν στον Γαλατά, στην άλλη πλευρά του Κερατίου, όπου ίδρυσαν δική τους αποικία, με επικεφαλής έναν *podestà*. Με τον καιρό οι Γενουάτες, που δεν πλήρωναν τίποτε στον βυζαντινό αυτοκράτορα, απέκτησαν σοβαρό έλεγχο σε όλο το εμπόριο της Μαύρης Θάλασσας.²⁴⁰ Επίσης οι Βενετοί, παρά την αρχική τους αντίθεση προς το Βυζάντιο, το οποίο είχε ανακτήσει την Κωνσταντινούπολη, γρήγορα υπέγραψαν συνθήκη με τον αυτοκράτορα (1265), εξασφαλίζοντας και πάλι τη συνοικία και τις λιμενικές τους εγκαταστάσεις, καθώς και την πλήρη φοροαπαλλαγή τους και την αυτόνομη διοίκησή τους από τον δικό τους *bailo*.²⁴¹ Οι Γενουάτες παρέμειναν σύμμαχοι των Βυζαντινών, έφοσον δεν απειλούνταν τα προνόμιά τους· αργότερα θα υποστηρίξουν και τους Οθωμανούς, όταν αυτό τους συνέφερε. Αντίθετα, οι Βενετοί συχνά συνέδεσαν την ανανέωση της συνθήκης με το Βυζάντιο με τις διαπραγματεύσεις ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρώμη για την Ένωση των Εκκλησιών και δημιούργησαν έτσι πολιτικά προβλήματα στην αυτοκρατορία, αλλά τελικά πάντοτε διατήρησαν τα προνόμιά τους. Πολιτικά κριτήρια επηρέασαν λοιπόν την οικονομία των ανταλλαγών στο Βυζάντιο των Παλαιολόγων.

Και οι Βενετοί και οι Γενουάτες χρεώνουν ελάχιστα (1-2%) για δασμούς και για τη χρήση των λιμενικών τους εγκαταστάσεων· συνεπώς είναι σε θέση να

239 Γρηγόριος, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τόμ. Ι, 43. 240 Βλ. M. Balard, *La Romanie génoise*, Παρίσι 1978. 241 F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen-Âge*, Παρίσι 1975· J. Chrysostomides, «Venetian commercial privileges under the Palaeologi», *StVen* 12 (1970) 267-356.

προσελκύουν σημαντικό μέρος του διεθνούς εμπορίου και εξαναγκάζουν τον αυτοκράτορα να τους ακολουθήσει στην πολιτική αυτή για να ενισχύσει την οικονομική ζωή της Κωνσταντινούπολης με άλλους δυτικούς εμπόρους. Έτσι, βαρύνοντες φτάνουν στο Βυζάντιο και άλλοι Δυτικοευρωπαίοι, χρησιμοποιούν τις βυζαντινές λιμενικές εγκαταστάσεις και πληρώνουν στον αυτοκράτορα μόνο 2-3% για την εισαγωγή και άλλα τόσα για την εξαγωγή αγαθών: έμποροι από την Πίζα,²⁴² τη Φλωρεντία,²⁴³ την Προβηγκία,²⁴⁴ την Καταλωνία, τη Σικελία,²⁴⁵ την Αγκώνα²⁴⁶ κ.ά.

Η βυζαντινή οικονομία των ανταλλαγών προσδένεται όλο και περισσότερο στις μεγάλες επιχειρήσεις των Ιταλών, ενώ το κράτος αποπειράται να εξασφαλίσει τουλάχιστον τον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης στα απόλυτως αναγκαία. Για το λόγο αυτόν απαγόρευσε την εξαγωγή σιταριού από την Πόλη εφόσον η τιμή του ξεπερνούσε το ένα (και αργότερα το μισό) υπέρπυρο, τα μέτρα όμως αυτά δεν μπόρεσαν να εφαρμοστούν με αποτελεσματικότητα.

Τα Ιταλικά λιμάνια στην ίδια την Κωνσταντινούπολη προσελκύουν τη μεγαλύτερη κίνηση. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς μάς πληροφορεί πως στα μέσα του 14ου αιώνα οι Γενουάτες εισέπρατταν από το τελωνείο τους στον Γαλατά 200.000 χρυσά νομίσματα, ενώ τα τελωνεία της Κωνσταντινούπολης εισέπρατταν μετά βίας 30.000.²⁴⁷ Οι αριθμοί αυτοί είναι πιθανότατα υπερβολικοί,²⁴⁸ δείχνουν όμως ποια εικόνα παρουσίαζαν την εποχή εκείνη οι οικονομικές και δημοσιονομικές δραστηριότητες στις δύο πλευρές του Κερατίου. Η διαφορά στο οικονομικό πεδίο είναι ακόμη μεγαλύτερη, αν αναλογιστούμε πως το βυζαντινό κομμέρσιο ήταν 10% (και όχι 1-2%) και ότι στη σύγκριση του Γρηγορά δεν λαμβάνονται καθόλου υπόψη οι Βενετοί, που είχαν τα ίδια προνόμια και ανάλογο όγκο εργασιών με τους Γενουάτες.

Τα πράγματα είχαν φτάσει σε άκραία κατάσταση όταν ο αυτοκράτορας Ιωάννης Σ' Καντακουζηνός, που μόλις είχε επικρατήσει στην Κωνσταντινούπολη ύστερα από έναν καταστροφικό εμφύλιο πόλεμο, αποφάσισε πλέον να πάρει

242 Dölger, *Regesten*, άρ. 1898, 2053, 2054, 2283 (των ετών 1261-1305). 243 Francesco Balducci Pegolotti, *La pratica della mercatura*, έκδ. Α. Evans, Cambridge, Mass. 1936, 41.

244 Dölger, *Regesten*, άρ. 2513, 2843, 2908. 245 Για τους υπηκόους του βασιλιά της Αραγωνίας, βλ. στο ίδιο, άρ. 2184, 2366. 246 Στο ίδιο, άρ. 2315. 247 Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία*, τόμ. II, 842. 248 Σώζονται όρισμένοι λογαριασμοί της γενουατικής παροικίας του Πέρα που δείχνουν πως οι εισπράξεις τους δεν μπορούσαν να φτάσουν σε τέτοιο ύψος. Η έρμηνεία του κειμένου του Γρηγορά παρουσιάζει δυσκολίες και έδωσε άφορμή σε έξεζητημένες θεωρίες. Βλ. T. Bertelè, «Il giro di affari di Giacomo Badoer», *Akten des XI. internationalen Byzantinistenkongresses*, Μόναχο 1960, 55.

μέτρα με σκοπό να ενισχύσει τους βυζαντινούς επιχειρηματίες. Επέβαλε ειδικό φόρο στα εισαγόμενα σιτηρά, καθώς και στο κρασί, δυο προϊόντα μεγάλης κατανάλωσης, των οποίων το εμπόριο προς την Κωνσταντινούπολη ελεγχόταν σημαντικά από τους Γενουάτες. Και, κυρίως, μείωσε το βυζαντινό κομμέρσιο στο 2%, πιθανώς το 1349.²⁴⁹ Ήταν όμως πια άργα για να αντιστραφεί το ρεύμα, δεδομένου μάλιστα ότι το Βυζάντιο βγήκε ήττημένο από τον πόλεμο με τους Γενουάτες που ακολούθησε. Η βυζαντινή οικονομία των ανταλλαγών θα παραμείνει ως το τέλος εξαρτημένη από την Ιταλική, και τα δημόσια έσοδα από αυτήν θα παραμείνουν ως το τέλος εξαιρετικά περιορισμένα.

Ένας προϋπολογισμός που δεν φαίνεται και όλο μικραίνει

Η δημόσια οικονομία των τεσσάρων τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου χαρακτηρίζεται από μειωμένο —άλλα πάντοτε παρόντα— πολιτικό συγκεντρωτισμό, αλλά και από αποκέντρωση στην οικονομική ζωή. Η παραχώρηση προνομίων σε Βυζαντινούς και σε ξένους σημαίνει ουσιαστικά πως το κράτος, έναντι ανταλλάγματος, παραχωρεί σε κάποιον άλλο το δικαίωμα να αποσπάσει όσο μπορεί περισσότερα (μέσα σε συγκεκριμένα όρια) από εκείνους που βρίσκονται υπό την εξουσία του. Με τον τρόπο αυτό το ποσοστό των αγαθών που εισπράττεται για την ύπηρεσία του κράτους μεγαλώνει, με τη διαφορά όμως πως το αύξημένο αυτό ποσοστό δεν φτάνει ποτέ στο κράτος αλλά μένει ως όφελος των ατόμων εκείνων που του προσφέρουν ύπηρεσίες. Έχουμε δηλαδή έντατικοποίηση της είσπραξης σε βάρος των φορολογουμένων με βάση το ιδιωτικό συμφέρον και με αποτέλεσμα την αύξηση του εισοδήματος όχι του κράτους αλλά των προνομιούχων ιδιωτών. Το οικονομικό αποτέλεσμα του συστήματος είναι σχετικά άσημαντο σε σύγκριση με τις κοινωνικές επιπτώσεις του.

Ένα μεγάλο ποσοστό των πάσης φύσεως κρατικών εσόδων από τη γη (πιθανώς το μεγαλύτερο μετά τη γενίκευση του συστήματος της πρόνοιας) διοχετεύεται άπευθείας στους υπηρέτες του κράτους και των φορέων της εξουσίας —στρατιώτες που πολεμούν για τον αυτοκράτορα, άριστοκράτες που τον περιβάλλουν και τον στηρίζουν, μοναχοί που προσεύχονται και προπαγανδίζουν γι' αυτόν. Στη συνέχεια, όμως, ένα μέρος αυτής της γής ξεφεύγει από τον έλεγχο του κράτους. Οι δωρεές, ιδίως προς την Έκκλησία και τα ευαγή καθιδρύματα, αποτελούν πράξεις μεγαλοπρεπείας, απόλυτα αναγκαίες για να επιτευχθεί ή γενική κοινωνική άναγνώριση του δωρητή, είτε είναι αυτοκράτορας είτε άριστοκράτης

που απέκτησε όσα έχει, εύθως ή έμμεσα, από βασιλική δωρεά. Επίσης, ή κοινωνική πίεση εκ μέρους των άριστοκρατών οδηγεί στη μετατροπή προνοιών σε κληρονομική περιουσία, φαινόμενο που έντεινεται τον 14ο αιώνα και από το σημείο αυτό, ή μεταβίβαση μέρους της περιουσίας αύτης σε εκκλησιαστικά ιδρύματα είναι μόνο ζήτημα χρόνου. Πάντως, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, βαθμιαία μειώνεται ή γή που βρίσκει στην άμεση ύπηρεσία του κράτους. Έξάλλου, αύτη ή στενότητα κρατικής γής οδηγεί και στις «δημεύσεις» εκκλησιαστικών κτημάτων που αναφέραμε παραπάνω.

Το κράτος εξακολουθεί να έχει εισοδήματα σε μετρητά, μειωμένα αλλά πάντοτε σημαντικά, κυρίως από τις πόλεις και τα τελωνεία, αλλά και από τις γαίες του, μερικές από τις όποιες εκμεταλλεύεται άμεσα, ενώ από άλλες εισπράττει το ίδιο τους φόρους —έφόσον δέν τις έχει παραχωρήσει ως πρόνοιες ή βρίσκονται ανάμεσα σε δυο παραχωρήσεις σε προνοιαίους. Η μικρή έλευθερη ιδιοκτησία, που εξακολουθεί να ύπάρχει ως το τέλος της αυτοκρατορίας, φέρει το μεγαλύτερο βάρος των δημοσιονομικών αναγκών.

Η είσπραξη των δημόσιων εισοδημάτων πραγματοποιείται από έννοικιαστές φόρων, οι όποιοι με τον καιρό καταλήγουν να είναι ουσιαστικά οι μόνοι φοροεισπράκτορες. Ούτως ή άλλως, ή δημοσιονομική μηχανή αυτοχρηματοδοτείται, έφόσον όλες οι άμοιβές προέρχονται άπευθείας από τους φορολογουμένους.

Τα έξοδα του κράτους είναι κι αυτά μειωμένα, δεδομένου ότι το μεγαλύτερο μέρος της κρατικής μηχανής χρηματοδοτείται άπευθείας με παραχωρήσεις προνομίων ή με την άπευθείας είσπραξη φόρων και άλλων κρατικών ή παρακρατικών δικαιωμάτων. Τα έξοδα του κράτους είναι κυρίως ή πληρωμή μισθοφόρων στρατιωτών, μόνιμων (όπως ή βασιλική φρουρά) ή έποχικών (όπως ή Καταλανική Έταιρεία), και οι πληρωμές μεγαλοπρεπείας στο έσωτερικό (δημόσια έργα) και στο έξωτερικό (πληρωμές έξωτερικής πολιτικής). Οι έποχικοί μισθοφόροι αποτελούν συχνά μεγάλο βάρος για τους πληθυσμούς των έπαρχιών, τους όποιους ένίστε λεηλατούν για να εξασφαλίσουν καλύτερους όρους ζωής για τον έαυτό τους. Τα βάσανα των άγροτών θα αύξηθούν δραματικά, όπως είναι φυσικό, κατά τους εμφύλιους πολέμους του 14ου αιώνα.

Η περίοδος από τον 12ο έως τον 15ο αιώνα χωρίζεται εύκολα σε τέσσερα μέρη, το καθένα με τα δικά του χαρακτηριστικά, και ή σύγκρισή τους έπιτρέπει τη συναγωγή γενικότερων συμπερασμάτων.

Ο 12ος αιώνας, έποχή της αναγέννησης των Κομνηνών, χαρακτηρίζεται από μιá αυτοκρατορία πολύ μικρότερη από ό,τι στο παρελθόν, αλλά με τις ίδιες άν όχι μεγαλύτερες φιλοδοξίες. Η βαθμιαία έφαρμογή του συστήματος των προνομίων αναδεικνύει το ρόλο της άριστοκρατίας και έπιτρέπει στην κρατική οί-

κονομία να αντιμετώπισει με έπιτυχία τις αύξημένες άπαιτήσεις των καιρών. Η μεγαλόπνοη έξωτερική πολιτική του Μανουήλ Α' βασίζεται σε μεγάλα χρηματικά αποθέματα,²⁵⁰ αλλά και σε αύξημένη και δυσβάστακτη δημοσιονομική πίεση επί του βυζαντινού φορολογουμένου, και προκαλεί αντιδράσεις στην έπαρχία τόσο έξαιτίας του ύψους των άπαιτήσεων της πρωτεύουσας όσο και έξαιτίας της διαφθοράς την όποία το σύστημα άνεχόταν. Ο μητροπολίτης Άθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης περιγράφει με ζωηρά χρώματα την καταπίεση του έπαρχιώτη φορολογουμένου, πού, άπελπισμένος, βλέπει ως σωτηρία την τυραννίδα του Άνδρόνικου Α' και που διαμαρτύρεται χωρίς αποτέλεσμα στους διαδόχους του.²⁵¹ Η άποτυχία του Μανουήλ Α' οδηγεί στη διάσπαση του συγκεντρωτικού κράτους και στο 1204. Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε πως ή κρατική οίκονομία του Βυζαντίου κατά τον 12ο αιώνα βασιζόταν σε μιá εύρεία γεωργική βάση και σε μιá άστική οίκονομία που άνθοüse, παρά τα προνόμια των Ιταλών. Το Βυζάντιο είναι ακόμη πραγματικά μεγάλη δύναμη.

Το κράτος της Νίκαιας (1204-1261) συνεχίζει πάνω στην ίδια γραμμή των Κομνηνών, την αυτοκρατορία των όποιων θέλει να αναπαράγει, με τη διαφορά ότι μη έχοντας την Κωνσταντινούπολη δέν μπορεί πιά να διαδραματίσει μεγάλο ρόλο στο διεθνές έμπόριο και την άστική οίκονομία. Έπειδή όμως διαθέτει μεγάλες ποσότητες γαιών, ό Ιωάννης Βατάτζης δημιουργεί ένα κράτος που βασίζεται στην άγροτική οίκονομία και που προστατεύεται από το διεθνές έμπόριο. Το κράτος της Νίκαιας είναι ισχυρό και έπιτυχές, και άναπτύσσει το θεσμό της πρόνοιας πάνω στο δρόμο που χαραχτηκε τον 12ο αιώνα.

Με την άνάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1261, το Βυζάντιο αναγκάζεται να παίξει πάλι το ρόλο διεθνούς δύναμης, όχι πιά μεγάλης, δεδομένου ότι ό έλεγχος των Στενών άμφισβητείται και προκαλεί στη Δύση άπειλητικές πρωτοβουλίες για νέα άντιβυζαντινή σταυροφορία. Το διεθνές έμπόριο διεξάγεται κυρίως από άλλους, κάτω από τα μάτια των Βυζαντινών, οι όποιοι δέν έχουν καμιά σημαντική δημοσιονομική ώφέλεια από αυτό. Το κράτος παραμένει θεωρητικά συγκεντρωτικό, παρουσιάζονται όμως και όρισμένα σημάδια διάλυσης, έφόσον οι δωρεές προς τα μοναστήρια πολλαπλασιάζονται και γίνεται άποδεκτή ή ύπαρξη κληρονομικών προνοιών το κράτος δέν παύει ποτέ να καθορίζει ποιá είναι τα δημοσιονομικά του δικαιώματα, αναγκάζεται όμως όλο και πιό πολύ να παραχωρεί τα δικαιώματα αυτά σε άλλους. Πάντως, παρά την άπώλεια της

250 Σύμφωνα με τον Νικ. Χωνιάτη (97), ή μεγάλη βυζαντινή έκστρατεία στην Ιταλία κόστισε περί τα 300 κεντηνάρια (2.160.000 χρυσά νομίσματα). 251 Βλ. G. Stadtmüller, *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, Ρώμη 1934.

Μικρᾶς Ἀσίας στοὺς Τούρκους, ἡ ἀγροτική βάση τῆς αὐτοκρατορίας εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ ὑγιής, δεδομένου ὅτι μπορεῖ ἀκόμη νὰ χρηματοδοτεῖ σημαντικὰ στρατεύματα. Τὸ σχέδιο τοῦ Ἀνδρόνικου Β' νὰ δημιουργήσῃ ἓνα μόνιμο σῶμα 3.000 προνοιαρίων, πού τελικὰ δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθεῖ, δείχνει τὶς δυνατότητες τοῦ κράτους καθὼς καὶ τὰ ὅρια αὐτῶν τῶν δυνατοτήτων.²⁵²

Ἀπὸ τὸ 1341 καὶ ἐξῆς, μὲ τὸν ἐμφύλιο πόλεμο καὶ τὴ μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν Τούρκων στὴν Εὐρώπη, ἡ ἀγροτική βάση τῆς αὐτοκρατορίας διαλύεται, ὁ πληθυσμός, καθὼς καὶ τὰ διαθέσιμα μέσα παραγωγῆς, μειώνονται. Τὸ κράτος, πού γιὰ νὰ ἀποκτήσῃ μετρητὰ ἐνεχυριάζει στοὺς Βενετοὺς τὰ κοσμήματα τοῦ στέμματος, παραμένει ἐξαιρετικὰ πτωχὸ καθὼς εἶναι ἀναγκασμένο, γιὰ βραχυπρόθεσμα καὶ ἀμφίβολα ὀφέλη, νὰ παραχωρεῖ ὅλο καὶ εὐρύτερα προνόμια σὲ Βυζαντινοὺς καὶ ξένους. Ὁ αὐτοκράτορας, πού ζητᾷ βοήθεια κατὰ τῶν Τούρκων, δὲν ἔχει πιά τὰ μέσα νὰ κάνει δῶρα μεγαλοπρεπείας πρὸς τοὺς ξένους, καὶ ἀρχίζει νὰ μοιράζει ἄγια λείψανα.²⁵³ Οἱ βυζαντινοὶ πληθυσμοί, πού καταπιέζονται οἰκονομικά, διαπιστώνουν πὼς οἱ κατακτητὲς πού ἔρχονται, οἱ Ὀθωμανοί, δὲν τοὺς προσφέρουν μόνον ἀσφάλεια ἀλλὰ καὶ καλύτερες οἰκονομικὲς συνθήκες ζωῆς.

Τὸ Βυζάντιο εἶχε ὡς κέντρο μιὰ μεγάλη πόλη πάνω στὰ Στενά, θέση προνομίου γιὰ νὰ ἐλέγχει τὸ ἐμπόριο, ἡ ὁποία ἦταν ταυτόχρονα καὶ μεγάλη ἀγορὰ γιὰ παντὸς εἶδους ἀγαθὰ. Τὰ εἰσοδήματα τῆς Πόλης καὶ τῶν ἀνταλλαγῶν θὰ μπορούσαν νὰ στηρίζουν τὴ δημόσια οἰκονομία του· αὐτὸ ἴσως συνέβη ὀρισμένες ἐποχές, ὅπως τὸν 12ο αἰῶνα —ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τότε ἡ κύρια πηγὴ ἐσόδων τοῦ κράτους ἦταν στὴν ἐπαρχία. Στὴν πραγματικότητα, ἡ δημόσια οἰκονομία τοῦ Βυζαντίου στηριζόταν κυρίως στὴ γῆ καὶ στὴν ἐκμετάλλευσή της.

252 Πρέπει πάντως νὰ σημειωθεῖ πὼς γιὰ τὸν 14ο αἰῶνα ἓνα σῶμα 3.000 ἱπποτῶν ἦταν πολὺ σημαντικό γιὰ ὅλους τοὺς μεγάλους μονάρχες, ὅπως τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Ἀγγλίας. 253 G. Den-
nis, «Two unknown documents of Manuel II Palaeologus», *TM* 3 (1968) 397-404.

ΝΟΜΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΣΕ ΘΕΜΑΤΑ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ

τῆς Ἑλευθερίας Παπαγιάννη

ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ καὶ τῆς πραγματικότητος σχετικὰ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία ἀποτελεῖ ἀπαραίτητο τμῆμα μιᾶς οἰκονομικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου κατὰ τοὺς μέσους καὶ ὕστερους χρόνους (7ος-15ος αἰῶνας), γιατί κατὰ τὴν ἐποχὴ αὕτῃ ἡ Ἐκκλησία εἶχε πλέον ὀριστικὰ πάρει τὴ θέση της μεταξὺ τῶν δυνατῶν τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἡ κατοχὴ ἀπὸ αὐτὴν σημαντικῶν περιουσιακῶν στοιχείων, ἰδιαίτερα μεγάλων κτημάτων, ἐπηρέαζε τόσο τὴν ἀγροτικὴ οἰκονομία ὅσο καὶ τὴ νομοθετικὴ πολιτικὴ τῶν αὐτοκρατόρων.¹ Πρῶτα ὅμως πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴν πλειονότητά τους οἱ νομοθετικὲς ρυθμίσεις καὶ οἱ πρακτικὲς πού διαμορφώθηκαν ἀπὸ τὴ μέση περίοδο καὶ μετὰ ἀφοροῦσαν κυρίως τὴ μοναστηριακὴ καὶ ὄχι γενικότερα τὴν ἐκκλησιαστικὴ περιουσία. Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν πρέπει πάντως νὰ ἀποδοθεῖ σὲ ποιοτικὴ διαφοροποίηση μοναστηριακῆς καὶ λοιπῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας στὴ συνείδηση τοῦ νομοθέτη ἢ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ μόνον στὸ ὅτι οἱ μονεὲς ἦταν αὐτὲς

1 Βασικὰ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ θέματος εἶναι τὰ παρακάτω ἔργα: A. Knecht, *System des Justinianischen Kirchenvermögensrechtes*, Στουτγάρδη 1905, ἀνατύπωση Amsterdam 1963· P. Charanis, «The monastic properties and the state», *DOP* 4 (1948) 53-118 (= τοῦ ἴδιου, *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire: Collected Studies*, Λονδίνο 1973, ἀρθρο 1)· E. Wipszycka, *Les ressources et les activités économiques des églises en Égypte du IVe au VIIIe siècle*, Βρυξέλλες 1972· I. M. Κονιδάρης, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1979· P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century*, Galway 1979· L. de Giovanni, *Chiesa e stato nel Codice Teodosiano. Saggio sul libro XVI*, Νάπολη 1980· Σ. Βαρναλίδης, *Ὁ θεσμὸς τῆς χαριστικῆς (δωρεᾶς) τῶν μοναστηρίων εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς*, Θεσσαλονίκη 1985· J. P. Thomas, *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, Washington, D.C. 1987· Kaplan, *Les Hommes et la Terre*· N. Svoronos, *Les nouvelles des empereurs macédoniens concernant la terre et les stratiotes*, ἐπιμ. P. Gounaridis, Ἀθήνα 1994. Γιὰ περαιτέρω βιβλιογραφικὲς παραπομπές, βλ. καὶ στίς σημειώσεις τοῦ ἀκολουθοῦν (ιδίως σημ. 23).